

БЕОГРАД

НАУЧНИ
СТАЊАК
СЛБИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

45/3

БЕОГРАД, 2016.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 45. научном састанку слависта у Вукове дане (2015. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирала двојица компетентних стручњака и дала сагласност за њихово објављивање.

Руководилац пројекта је проф. др Божо Ђорић.

**Сви прилози у овом зборнику су из категорија
оригиналних научних радова.**

За издавача:
Проф. др *Драгана Мршевић Радовић*

Уредници:
Проф. др *Божо Ђорић*
Проф. др *Александар Милановић*

Рецензенти:
Проф. др *Живојин Станојчић*
Проф. др *Душко Витас*

Коректор:
Проф. др *Александар Милановић*

Овај зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету,
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

ISBN 978-86-6153-383-9

Вељко Ж. БРБОРИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

СЛАБОСТИ ПРАВОПИСНОГ РЕЧНИКА

У раду се говори о неким слабостима (нелогичностима, омашкама и очигледним пропустима) у правописном речнику уз *Правопис српскога језика* Матице српске (2010). Наиме, из честих консултација *Речника уз правопис* не могу се заобићи очигледни пропусти. У раду се, уз одговарајуће примере, скреће пажња на пропусте и указује на елементарне грешке. Улога правописног речника је да корисницима понуди могућност појединачне употребе речника или правописних правила уз констатацију да „ко није задовољан обликом предоченим у речнику, нека провери у одељку на који се упућује предвиђа ли се друга могућност” (Правопис 2010: 11).

Ипак, постоји несагласје између речи у *Речнику уз Правопис* и *Правила и њихових основа*, тачније, постоји различити пропуст.

Кључне речи: Правопис српскога језика, Речник уз Правопис, правописна правила, грешке у речнику

1. Увод

Почетком последње деценије XX века нестала је друга Југославија (створена 1945) и са њом је у историју отишао и *Правопис српскохрватскога књижевног језика* (1960) Матице српске и Матице хрватске. Овај правопис је званично престао да се користи у Србији почетком 1997. године и заменио га је *Правопис српскога језика* (1993) Матице српске, али је и он 2010. године доживео одређене измене, па ја сада у званичној употреби *Правопис српскога језика* Матице српске (**измењено и допуњено издање**) из 2010. године (и његова издања после те године). Аутори правописа су: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица.¹ Редактори **измењеног и допуњеног издања**

* brboricv@eunet.rs

¹ Аутори правописа из 1993. и 2010. су исти (М. Пешикан, Ј. Јерковић и М. Пижурица), али ново издање има нову редакцију **измењеног и допуњеног издања**. Истина, у издању из 1993. године стоји да су у аутори приредили правопис, док је то изостављено у издању из 2010. године.

су: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић и Живојин Станојичић.

Издање из 2010. састоји се из два дела, општи део чине *Правила и њихови основи* (15–250), док други део чини *Речник уз Правопис* (251–508). Ово је уобичајена концепција правописа и корисници могу да користе оба дела паралелно или само један од њих. Правопис, дакле, нуди могућност појединачне употребе речника или правила, уз напомену у предговору да „ко није задовољан обликом предоченим и речнику, нека провери у одељку на који се упућује предвиђа ли се и друга могућност” (Правопис 2010: 11). Другим речима, уколико се при писању појаве недоумице, корисници могу на два начина решити дилему, али је најбрже и најлакше ако се погледа *Речник уз правопис*. Овако приступ нуди кориснику лаку проверу неког облика и његове исправности, што потврђује улогу правописа и као „приручног језичког саветника” (Правопис 2010: 8). Ако корисник није задовољан решењем које налази у речнику, он може потражити објашњење у правилима и видети ваљано објашњење за одређени правописни поступак.

Измењено и допуњено издању *Правописа српскога језика* (2010) имало је четворочлану редакцију, односно тимски рад, али се не зна, нема података у предговору, ко је био задужен за *Речник уз правопис*.² То јесте и технички посао, захтева велику прецизност, добру концентрацију и веома пажљив и стрпљив рад. Увек је жеља да грешака буде мало, али се у каснијим издањима грешке и признају, јер у напоменама уз **друго издање** (2011) јасно стоји да су исправљене штампарске грешке и пропусти, а уз **треће издање** (2013) стоји напомена да се поново интервенисало тако што су исправљене „ретке словне и техничке грешке” (Правопис 2013: 8).³ Ипак, словне и техничке грешке могу бити озбиљан проблем, јер и у предговору редакторске групе стоји „у приручнику ове врсте ниједан пропуст није неважан” (Правопис 2010: 8). Овде је, дакле, реч о пропустима у издању из 2010. године.

2. Правила и њихови основи

Први део правописа *Правила и њихови основи* подељен је у 11 поглавља и то заузима 235 страна (Правопис 2010: 15–250), поглавља носе следеће наслове: I. Писмо; II. Екавски и ијекавски изговор; III. Гласовне промене и односи гласова; IV. Велико слово; V. Спојено и одвојено писање речи; VI. Интерпункција; VII. Скраћенице; VIII. Подела речи на крају реда; IX. Ком-

² У већ поменутом *Правопису српскохрватскога књижевног језика* (1960) јасно стоји да су *речник средили*: Р. Алексић, Ј. Вуковић и М. Храсте. Код ауторских правописа одговорност аутора није спорна.

³ Овим проблемом бавили смо се са студентима докторских студија у оквиру курса Методичка истраживања у настави српског језика. Тако смо дошли до великог броја примера са грешкама, који превазилазе оквире овог рада, неки примери у овом раду су преузети из семинарског рада студента докторских студија Цице Баџић, мада су сви примери накнадно проверени у *Речнику уз правопис*.

биновање правописних знакова и видова текста или слога; X. Уобличавање речи из класичних језика и друге интернационалне лексике; XI. Прилагођено писање имена из страних живих језика.

Правописна правила су изложена тако у оквиру 291 тачке, после се правила разлажу на додатне словне и бројне подтачке, повремено имамо и објашњења назначена и као напоменама, са арапским бројем, али и без њега. Ако упоредимо основни текст правописа са оним из 1993. године, видећемо да су поглавља промењена и да је промењен и број правописних правила, Правопис из 1993. има 236 тачака и то је битно пореметило *Речник уз правопис* у издању из 2010. године, морало се све поново ускладити.⁴ Нова концепција објашњења је у предговору који потписује редакторска група (*Правопис* 2010: 7–8).

3. О Речнику уз правопис⁵

Речник уз правопис, који је просторно потпуно равноправан са основним текстом, заузима половину од укупног броја страна, на 255 страница обрађено је више од 13000 речи изложених по азбучном реду. Основне одреднице су обележене масним словима (болдом) и прво су написане у складу са правописном нормом, најчешће с позивом на тачку у основном тексту правописа, али има и одступања, доносе се исправни облици речи без позивања на тачку у основном тексту. Уз оне речи које се у пракси неправилно употребљавају, наведени су у загради погрешни облици с јасно истакнутим упозорењем. Нека објашњења су дата у заградама, некада се појашњавају значења, некада се наводи изворни облик стране речи, некада за означава ијекавски изговор, али и дају „савети” који се односе на граматичке или лексичке особине речи. Сусрећемо и упозорења која се односе на морфолошка обележја обрађене речи, пре свега на различите облике датива једнине и генитива множине. Дакле, корисници могу добити информације не само о примени правописних правила већ има и неких објашњења која се тичу граматичких правила.

У *Речнику уз правопис* сусрећемо и скраћенице за обележавање падежа, броја именица и још неке скраћенице.⁶

Велики број корисника нашег ортографског приручника занима у првом реду исправан облик неке речи и ређе их занима објашњење, па је и нормал-

⁴ Промењен редослед поглавља и број правописних правила проузроковао је комплетну промену позивања на бројке и слова у речнику и „сређивање” речника у новом издању био је озбиљан посао. Тако се и уочене грешке могу правдати, мада би било боље да их нема.

⁵ О потреби и значају правописног речника најбоље говори, не баш најсрећније урађен, *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником* (2010). Корисници воле овакве приручнике. Неусклађеност овог *Правописног речника* са *Речником уз правопис* Матичиног речника је велика, а то није тема овог прилога. Наиме, овај *Правописни речник* Милана Шипке појавио се пре изласка из штампе приручника Матице српске.

⁶ Без обзира на то што се у *Речнику уз правопис* налазе уобичајене скраћенице, сматрамо да би било корисно да је списак скраћеница донет на почетку речника, али је та информација изостала.

но да они прво посежу за речником, а тек повремено и за објашњењем у основном тексту. Добра корелација речника и правописних правила се подразумева, па и најмање размимоилажење може довести до неспоразума и неповерења у норму и ортографски приручник. Дакле, при консултовању је важно да постоји потпуно сагласје између примера у речнику и објашњења у општем делу. С друге стране, уколико постоје пропусти или има неусаглашености, постоји и опасност да се одређена правила погрешно усвоје или да се не нађе одговор на жељено питање. Неусклађеност оставља лош утисак, слаби ауторитет књиге и кориснику доноси нове дилеме. У том смислу пошли смо од одреднице дате у *Речнику уз правопис* и следећи упутства дата уз одреднице покушали смо да проверимо да ли постоје размимоилажења између речи у речнику и објашњења у основном тексту. Интересовало нас је да ли је речник усклађен са основним текстом, односно да ли су одреднице у складу са тачкама на које се упућују.

Пажљивим прегледом примећујемо да највећи број речи у *Речнику уз правопис* има бројну и словну ознаку која нас упућују на одговарајуће правописно правило. Ми смо овде издвојили неке пропусте и класификовали у четири категорије:

1. недоследно и непрецизно упућивање;
2. упућивање на непостојећу тачку;
3. упућивање на погрешну тачку;
4. различита правописна решења.

4. Недоследно и непрецизно упућивање

Лако је уочљив пропуст да тачке уз одредницу нису прецизне када је посреду упућивање на основни текст правописа. Тако се учавају пропусти при писању имена града, државе, континента или неке области и писање етника и ктетика изведеног од њега, што је у основном тексту објашњено у т. 48в. Илустрације ради у *Речнику уз правопис* сусрећемо следеће примере:

Букурешт (трад., рум. București, т. 153), **букурешки** и **букурештански**, **Букурештанац**, **Букурештанка** (дат. -ки), т. 316(4), 48в, 69, 248;

Ваљево, **ваљевски**, **Ваљевац**, **Ваљевка** (дат. -ки); **ваљевка** (сорта воћа и нар. коло), дат. -ки, т. 316 (4), 48в, 50б, 69, 71;

Врбас, **врбаски**, **Врбашанин**, **Врбашанка** (дат. -ки), т. 25а, 28в, 316(4), 48в, 50б, 69;

Бајмок, т. 50, **бајмочки**, т. 28б, **Бајмочанин** т. 48в, **Бајмочанка** (дат. -ки), т. 316(4);

врањанка (коло), дат. -ки; **Врањанка** (становница Врања), дат. -ки, т. 316(4) и (нап.);

Ириг, **иришки**, **Ирижанин**, **Ирижанка** (дат. -ки), **Иришки венац** (скр. *Венац*);

Француска, **француски**, **Француз**, **Францускиња**; **француз** (алатка); **Мионица**, **мионички**, **Мионичанин**, **Мионичанка** (дат. -ки);

Швајцарска, **швајцарски**, **Швајцарац**, **Швајцаркиња**;

Праг, трад., т. 199ђ

На основу датих примера, али и бројних других из речника, видно је да нема ваљаног критеријума, нејасно је по ком критеријуму се неке одредни-

це упућују на основни текст (нпр. *Врбас*, *врбаски*, *Врбашанин*, *Врбашанка* (дат. -ки), т. 25а, 28в, 31б(4), 48в, 50б, 69), а неке не (*Швајцарска*, *швајцарски*, *Швајцарац*, *Швајцаркиња*; *Ириг*, *иришки*, *Ирижанин*, *Ирижанка* (дат. -ки), *Иришки венац* (скр. *Венац*)), иако је јасно уочљиво да се у овим примерима ради о истим случајевима. На основу оваквог упућивања, намеће се закључак да је у одредницама потребно додатно објашњење, а да код неких примера правила изводимо на основу појединачних примера код којих постоји бројна и словна ознака.

У *Речнику уз Правопис* није наведена одредница *Врање*, уместо имена насељеног места предност је дата називу народног кола (*врањанка*) и становница *Врања* (*Врањанка*). Остаје питање по ком критеријуму је *Врање* изостављено, а уврштене су рецимо одреднице *Врбас* и *Ваљево* и детаљно упућене само на основни текст.⁷ У одредницу *Праг* нема етника и ктетика, већ само упућивање на тачку у којој се говори о транскрипцији (199ђ), али у основном тексту нема *Прага*. Тешко је рећи зашто је различито поступљено када су у питању одреднице *Праг* и *Букурешт*. Уз именицу *Праг* имамо само упућивање на тачку 199ђ, а она говори о транскрипцији, нема информација која се односе на морфолошке и фонетске особине ове именице.⁸ Сматрамо да је неправедно изостало упућивање јер је ово пример који је јасно могао да илуструје критеријуме који су наведени код примера, а и због недоумица које може да изазове не само придев *прашки* већ и житељска имена. Кориснику остаје да се ослони на језичко осећање, или да објашњење потражи у неком другом приручнику.

Ако пажљиво погледамо пример *Бајмок*, уочавамо да ова именица има бројне и словне ознаке, али не можемо а да не приметимо две грешке. Тачка на коју се корисник упућује је т. 50 и односи се на начин писања великог слова. Овакво упућивање није прецизно, јер ова тачка има шест подтачака и свака се односи на посебне карактеристике правила о употреби великог слова. Прецизно би било да када би уместо т. 50 стајало т. 50б, тада бисмо поуздано знали да се ради о имену насељеног места. Остаје дилема зашто је *Бајмок* добио место у речнику, а нема многих насељених места која могу изазвати правописне недоумице.

Систематским односима између екавског и ијекавског изговора бави се тачка 8, која има седам словних подтачака, готово свака словна подтачка има нову бројну подтачку и више напомена. Тако словна подтачка **б** и подтачка **г** имају по четири додатне бројне подтачке. У речнику уз правопис сусрећемо само упућивање на т. 8 и то отежава сналажење. Наиме, тачка 8 се налази на више од три стране основног текста и није лако наћи објашњење 4 за тражени

⁷ Не можемо се отети утиску по којем критеријуму је дато исцрпно објашњење уз *Бајмок* (насељено место поред Суботиче), а да су изостала имена познатих градова, као што је *Врање*. Оваквих и сличних примера има доста.

⁸ Пажљивим прегледом основног текста, у т. 28а у којој се објашњава избор придевског наставака, пронашли смо придев *прашки*, при чему аутори наглашавају да прилагођена страна имена изазивају недоумицу.

пример. Да је неопходно укључити и подтачке, показаћемо на основу објашњења глагола *прелазан* и глагола *смијати се*:

прелазан (прелазан), прелазник, прелазница, прелазност, ек. и ијек. (допуштено и ијек. *пријелаз-*), избор према јез. осећању), т. 8;
смијати се, смијем се, смију се, смијући се, смијам се, смијаше се, смијам се, смија се, смијао се, смијала се, смиј се, (на)смијав(ши) се, насмијан (ијек.), в. т. 8

Без обзира на то што се наведени примери заиста односе на т. 8, сматрамо да би упућивање ових одредница могло бити прецизније јер је у основном тексту у оквиру т. 8, префикс *пре-* објашњен у оквиру подтачке *е*, при чему су додатно објашњена и три различита критеријума. Ако још узмемо у обзир да у оквиру т. 8е имамо и две напомене, онда је сасвим разумљиво да би и ови примери морали да имају прецизније позивање на тачку, тј. бројну тачку, са словом.

Ништа боља ситуација није ни са објашњењем у вези са *сугласником j*, јер се за сва објашњења позива на тачку 18. Тачка има десет словних подтачака, дванаест потподтачака изражених бројевима у загради и шест напомена које нису нумерисане. Тако ми уз тачку 18 имамо заправо 28 различитих објашњења и сва су исказана само једном тачком, тачком 18. Немогуће је анализирати сваку непрецизно упућену одредницу, већ ћемо ради прегледности поред сваке тачке у загради изложити прецизније информације:

одбити, одбиј, одбијмо, одбијте, т. 18(т. 18е)⁹; **префиксоид, префиксација**, т. 18(т. 18е); **приучити, приучим**, т. 18(т. 18а(3)); **Реа**, ген. Рее, дат.Реи, инстр. Реом, т. 18(т. 18д); **реинкарнација**, т. 18; **режија, режијски, режисер** (инстр. -ом), **режисерка** (дат. -ки, ген. мн. -ки), т. 18 (т. 18а(1)); **рекламација, рекламацијски и рекламациони**, т. 18 (т. 18ађ); **сипљајив**, т. 18(т. 18в(1)); **триангл, триангулација**, т. 18(т. 18а(1)).

Сви ови примери показују да у *Речнику уз правопис* има недоследног и непрецизног упућивања на основни текст правописа, али, нажалост, они нису једини.

5. Упућивање на непостојећу тачку

Увидом у *Речник уз правопис* приметили смо да постоје примери који у речнику уз одредницу имају словну и бројну ознаку, а да у основном тексту та тачка не постоји, или не постоји бројна или словна ознака, тј. не постоји добра „копча” између речи у речнику и правила на које се објашњење позива.

Ево неколико примера:

аква-аеробик, т. 87б; тачно да се т. 87 односи на спојеве именица који се пишу са цртицом, ова тачка нема ни словне, а ни бројне подтачке [не постоји т. 87б];

⁹ Глагол *одбити* у Речнику се наводи два пута: **одбити, в. бити**; и на другом месту поново имамо исту реч: **одбити, одбиј, одбијмо, одбијте, т. 18**. Између њих је само реч **одбитак**.

бечка, дат. -чки, ген. мн. -чки (буре за пиво), т. 31а(3); тачка 31 говори се о сибиларизацији као појави и нуди објашњење сибиларизације. На основу правила видимо да се т. 31а односи на гласовну промену која се врши код именица мушког рода у множини, и ни по чему се не односи на одредницу *бечка*, а ако притом узмемо у обзир и чињеницу да т. 31а нема бројне подтачке, уочавамо две грешке;

блех-музика, т. 82вг(4); подтачке *в* и *г* ове тачке се односе на начин писања склопова речи са цртицом, али ниједна подтачка ове тачке нема поткатегорије означене бројем [не постоји т. 82вг(4)];

богомољац, -љца, вок. -љче, мн. -љци, -љаца, т. 80а: [не постоји т. 80а], већ само т. 80, у којој је уопштено најављено ново поглавље о спојеном и одвојеном писању речи;

бод: *бод-листа*, *бод-систем*, т. 82б(2): [тачка 82 има само словне ознаке а, б, в, г; [дакле, т. 82б(2) нема];

Зорка, дат. Зорки, Зоркин; *Зоркичин* (према Зоркица), т. 30а, 30б(6) [тачка 30б нема бројну подтачку];

јасика, дат. -ци; **јасикин**, т. 30д, 31б(4): [тачка 30 нема подтачку *д*]. Заједничка карактеристика свих ових примера је непостојање наведене бројне подтачке.

Сличне грешке сусрећемо и код следећих примера:

провокаатор, вок. -е (и -у), инстр. -ом, т. 43а; **провокааторски**, **провокација**, **провоцирати**; јер се тачка 43 односи на употребу великог слова при писању имена божанских и митолошких бића (*Аполон*, *Афродита*), али је грешка и у томе што ова тачка нема словне подтачке. Тако је и код примера **рачунџија**, **рачунџијски**, 81ађ: [не постоји словна подтачка *ђ*];

ревност, инстр. -ошћу, уз одредбу и -ости, **ревностан**, -сна, т. 21, 36г(4): [т. 36г(4) не постоји];

РТВ, скраћ. *радио-телевизија*, т. 51с: [не постоји словна тачка 51с];

хајка, дат. хајци, ген. мн. хајки, т. 86д: [да не постоји т. 86д];

хистерџијски, т. 18ф: [не постоји тачка 18ф]. Сви ови примери сведоче о упућивању на погрешну тачку, односно на несклад речника и основног текста правописа.

6. Упућивање на погрешну тачку

У *Речнику уз правопис* наведен је већи број примера који не одговарају основним тачкама на које се упућују у правописним правилима. Тако, на пример, великом словом пишу се имена држава и (кон)федералних и аутономних јединица, службена и скраћена, што је објашњено у т. 50а, док се т. 50б односи на писање имена насељених места (засебних насеобина – градова и села). У *Речнику уз правопис* сусрећемо да је уз имена градова наведена тачка која објашњава начин писања имена држава: *Горажде*, *Панчево*, *Пљевља*, *Прокупље* (т. 55а). Тачка 55а односи се на писање устаљених имена држава, а не на имена насељених места.

Манастир *Девич* се два пута помиње, једном уз именицу *дева* када се уз детаљно објашњење ове одреднице наводи **Девич** (геогр.), т. 50б, 68, а други пут самостално **Девич**, т. 68, при чему примећујемо да је позивање на т. 68 исправно, али је погрешно упућивање на т. 50б јер се не ради о имену града или села. Овај податак може да збуну зато што постоји планина под овим именом, али се о начину писања различитих облика рељефа говори у посебној подтачки ове тачке.

У основном тексту приручника о одвојеном писању двочланих спојева посебних речи говори се у т. 86, која има и три словне подтачке (*а, б, в*). Међутим, у *Речнику уз правопис* смо учили примере којима можемо илустрirati погрешно упућивање:

берибери (бериберија итд.), т. 86; **ванилин-шећер**, т. 86б; **луна-парк**, уп. т. 86а; **њега** (дат. њези), **његовати**, **његоватељ** (инстр. -ем), **његоватељичин** (према *еговатељича*), ијек., т. 30б, 86; **папир-категија**, т. 86в; **плек-музика**, т. 86в; **порно-**: *порно-литература*, *порно-часопис*, *порно-филм*, т. 86в; **принцес-крофне**, т. 86б; **румен**: *румен-боја*, *румен-ружва*, т. 86а; **тамтам**, т. 86а; **трансфер-листа**, т. 86в; **узор-мајка**, т. 86а; **фолк**: *фолкзв(и)езда*, *фолкмузика*, *фолкнапада*, *фолкп(ј)евач* и сл., т. 86в; **франак**, -нка, мн. франци, -нака, т. 86а.

На основу овог прегледа уочавамо да се ни један пример не односи на одвојено писање саставница. Напротив, видимо да су све речи или полусложенице, или једна реч, с том разликом што је примеру *њега* вероватно у питању штампарска грешка.

Погрешно упућивање запажамо и у речима: **таин** (не тајин), т. 186(1), где уочавамо две грешке: прво, ова тачка нема подтачке исказане бројем, а друго, односи се на правила којих се морамо придржавати приликом поделе речи на крају реда. Тако и у примерима **делта зраци**, *делта крило*, *делта метал*, *делта таласи* и **омега** (дат. омеги): *омега сат*, *омега часовник*, наведена је т. 90а која се односи на писање са цртицом оних спојева чија је прва саставница симбол, међутим, ови наведени примери немају ни симбол, а ни цртицу.

На погрешну тачку упућују и следећи примери:

Роланд (енгл. Roland), т. 118; **Тејлор** (енгл. Taylor), т. 118; **Ћангсу** (кин. Jiangsu, провинција), т. 134; **Тајван** (кин. Taiwan, раније име *Формоза*), т. 134; **Букурешт** (трад., рум. Bucureşti, т. 153); **Бел** (франц. Bayle), т. 164; **гроце**, в. грлице, т. 36б(8); уп. т. 177.

Прегледом речника издвојили смо и ове примере:

амајлија (хамајлија), т. 158; ова тачка се односи на црту као правописни и интерпункцијски знак;

ваннаставни, т. 25 в(2); подтачка *в* је у вези са изузецима од упрошћавања удвојених сугласничких група *ст* и нема додатне бројне поткатегије;

полумесец, т. 32; грешка је у томе што се дата тачка бави питањима односа група *шт*, *жд* и других сугласника и сугласничких група;

Седмогодишњи рат, т. 63; ова тачка је неодговарајућа јер се односи на више (а, б, в, г, д) правила писања имена институција и њихових делова.

7. Различита правописна решења

Ово је, чини нам се, највећи пропуст *Речника уз правопис*, тј. неусклађеност са *Правилма и њиховим основама* (различита правописна решења у истом приручнику).

У *Речнику уз правопис* налазимо одредницу **антанта** (франц., савез држава): *Велика антанта*, *Мала антанта* (скраћ. *Антанта*), т. 60г, међу-

тим, у основном тексту овај пример је забележен другачије: *Антанта, Мала Антанта*. Овде корисник остаје са дилемом којем решењу дати предност, решењу у речнику или оном у правилима (т. 60), које гласи: „Великим словом пишу се устаљена имена историјских догађаја – ратова, буна и устанака, битака и ратних фронтова, револуција, закључених пактова, мирова и споразума и сл.” (Правопис 2010: 65).

Речник нам је као једино исправан начин писања понудио *преко пута*, а да се у Правилима у т. 130 истиче: „Пишу се спојено сложени предлози: *испод, испред, између, изнад, изван, наспрам, наспред, усред, покрај, поткрај, прекопута* (уп. нпр. *прекопута факултеша*)...”.

Речник је изричит и у случају *колеџ, колеџски (не колеџски)*, т. 19, а да је у Правилима и њиховим основима дато сасвим другачије правило јер у напомени, у оквиру наведене тачке, пише: „*Напомена 1: (а)* За промену *ћ* у *ђ* нисмо нашли илустрацију; за пар *и – ч* цитираном *кембрички* супротстављен је без једначења и упрошћавања пример *колеџски* (*колеџ+ски*: в. тачку 20а под 3)”. Овде није јасно знати како да корисник поступи и које решење да сматра оправданим.

Правописна правила у т. 84 као исправан начин писања истичу правило о спојеном писању примера: *фотосинтеза, фототерапија, фотоћелија*, док у *Речнику уз правопис* налазимо писање са цртицом *фото-синтеза, фототерапија, фото-ћелија*.

Дакле, ови примери показују да постоји неслагање између примера датих у речнику и основном тексту приручника. Овакви пропусти се тешко могу објаснити.

8. Закључак

С правом бисмо очекивали да *Речник уз правопис* мора бити доследан, с јасним системом, сваки превид или омашка може представљати озбиљан проблем за кориснике. Наши примери јасно показују да пропуста има. Стога је неспорно да је *Речнику уз правопис* потребна озбиљна лектура и коректура и прецизније повезивање са основном текстом правописа, тј. са правописним правилима. Грешке су различите: недоследно и непрецизно упућивање на основни текст приручника, упућивање на непостојећу тачку, упућивање на погрешну тачку и различита правописна решења.

Примери које смо издвојили нису једини примери који сведоче о нескладу *Речника уз правопис* и основног текста правописа. Број грешака није мали, овде су изнете само неке и очито се ради о озбиљном пропусту. Уочени пропусти се могу сматрати превидима, и вреди се подсетити тврдње из предговора да „у приручнику овакве врсте ниједан пропуст није неважан” (Правопис 2010: 8).

ЛИТЕРАТУРА

- Брборић 2011:** Вељко Брборић, *Правопис и школа*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Брборић 2004:** Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд: Филолошки факултет.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Правопис 1993:** *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 2010:** *Правопис српскога језика* (измењено и допуњено издање), приредили: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Маго Пижурица; редакција измењеног и допуњеног издања: Маго Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 2013:** *Правопис српскога језика* (измењено и допуњено издање, треће издање), Нови Сад: Матица српска.
- Шипка 2010:** Милан Шипка, *Правописни речник српског језика са правописно-граматичким саветником*, Нови Сад: Прометеј.

Veljko Ž. Brborić

WEAKNESSES OF THE ORTHOGRAPHY DICTIONARY

Summary

The paper exposes some weaknesses (illogicalities, errors and evident oversights) in the “Rečnik uz Pravopis” in “Pravopis srpskoga jezika” (Matica srpska, 2010). Namely, frequently consulting this orthographical dictionary, one cannot neglect the evident lapses. The purpose of an orthographical dictionary should be giving the reliable information, as well being in absolute concordance with the basic orthography’s text. Our examples show that there are numerous discrepancies between the “Rečnik uz pravopis” and the basic text of orthographical rules in “Pravopis srpskoga jezika”.

Key words: Pravopis srpskoga jezika, Rečnik uz Pravopis, orthographical rules, errors in dictionary.

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О РАЗВОЈУ ФИГУРАТИВНИХ ЗНАЧЕЊА ЗООЛЕКСЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду образлажемо зашто основним механизмом развоја фигуративних значења зоолексема не сматрамо метафору ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА (уп. ЖИВОТИЊА ЈЕ ЧОВЕК), већ примаран покретач семантичке деривације видимо у сложенијем когнитивном процесу заснованом на метафтонимији, а подржаном културолошким и перцептивним искуствима на која се ослањају стереотипи и семе колективне експресије. Полазећи од универзалне метафоре ЕНТИТЕТИ (ЖИВИ И НЕЖИВИ) СУ ИНХЕРЕНТНО КОРЕСПОНДЕНТНИ, захваљујући којој су у оквиру *Великог ланца постојања* могуће унакрсне концептуализације свих ентитета, индуктор фигуративних значења видимо у појмовној интеграцији утемељеној на метонимијској спреси *биће X за биће Y, својство бића X за својство бића Y*, тј. *животиња за човека, човек за животињу*. Сходно томе, проблематизујемо структуру и обухват Великог ланца постојања: (а) сматрамо да функционалност ове метафоре не може бити оптимално реализована уколико не обухвата и апстрактне ентитете (који постоје у свести човека), (б) место вертикалне структуре предлажемо концепт круга (*Велики круг постојећег*) који на адекватнији начин репрезентује укљученост појединих чланова, и у оквиру којег се лакше могу представити различите концептуалне везе.

Кључне речи: зоолексема, фигуративна значења, појмовна метонимија и метафора, метафтонимија, појмовна интеграција, Велики ланац / круг постојања

1. Увод

1.0. У културама свих народа налазимо бројне потврде човекове саживљености с природом и са животињама. Колико је анимални свет својом разноврсношћу, необичношћу и тајанственошћу привлачан, уверавају нас митови, легенде, религијске представе и њима инспирисана уметничка дела. Морфолошке аналогije са животињама оставиле су запис и на небу, па су многа сазвежђа по њима добила име (нпр. Вук, Гуштер, Голуб, Гавран, Велики и Мали пас, Делфин, Ждрал, Ждребе, Жирафа, Зеца, Змаја, Змија, Камелон, Кит, Лабуд, Лисица, Ловачки пси, Орао, Паун, Пегаз, Тукан, Хидра и др.).

* draganavs@yahoo.com

Свет бајке такође потврђује континуитет дослуха са животињским царством. Вољене и омражене, поштоване и презрене, животиње су одувек биле део човековог живота. Од њих су људи учили о природи, али и о себи, надевали су им имена и од њих их позајмљивали; освајали су њихова станишта, настојали да проникну у начине споразумевања животиња, својим језицима стварали и у њима чували (не)одговарајуће представе о особинама животиња (уп. стереотипи). О тако амбивалентном односу човека према животињи сведочи и богат реkvизитаријум зоосемних пејоратива, ређе лаудатива.

1.1. Прсликавајући своје особине на животињски свет, човек се – свестан опасности и различитих импликација свог удаљавања од природе – настоји дубље уткати, боље рећи живо присуствовати у свету против кога се, читавим путем свог (цивилизацијског) напретка, поступно одвајао. Тако су фигуративна значења лексема с примарно зоолошким денотатом претворена у излиставање различитих карактеристика човекових – од оних које се тичу само физичких карактеристика, до карактерних особина које се најбоље испољавају у различитим облицима друштвеног живота и делања.

1.1.2. Мера човекове склоности и симпатија према животињама најчешће је пропорционална степену препознавања властитог (понекад идеализованог) одраза, као и особина које импонују: уколико више личе на нашу бољу и лепшу страну, животиње су прихваћеније и омиљеније. Наклоност се јавља када се код животиња уоче пожељне или макар симпатичне и комичне¹ (па зато и привлачне) црте људске појавности, нпр. начина кретања, физичке, психолошке реакције, црте нарави и сл. Разуме се, многе од ових сличности тек су привид, случајна подударност коју у свести посматрача (говорника) обликује његова аутоцентричност и немоћ да се одупре властитој матрици. Речник српскохрватскога књижевног језика Матице српске дефинише човека као „друштвено биће које мисли, говори и располаже способношћу да ствара оруђа и да се њима служи у процесу друштвеног рада”, а у Матичином једнотомнику (РСЈ 2007), поред хиперонимног ситуирања (живо биће, сисар, примат), указује се и на супериорну позицију у односу на друга бића: „који је постигао највиши развојни ступањ” (с. в. *човек* 1).

Управо хумана својства (уп. РСМ *човечност особина онога који је човечан, човекољубље, хуманост*), међу која се убрајају висока интелектуална

¹ Према Проповом мишљењу, смех изазивају карикатуралност и преувеличавање, али један од предуслова комичног јесте пронаћи и задржати праву меру приликом истицања неке мане, у противном мане се може схватити као порок, што би дати карактер и радњу могло лако усмерити према трагичном расплету, па тиме потпуно ускратило могућност да нечије особине и/или понашање посматрамо из комичног угла.

Што се тиче приказивања човека у облику животиње, Проп запажа да смех настаје само под одређеним условима и да су за хумористичка и сатиричка контрастирања подесне оне животиње којима се приписују негативне особине према којима подсећају на људе. Када уочених недостатака нема, поређење не само што није увредљиво, већ може бити израз похвале или милоште; уколико се ради о крупним манама (нпр. о крволочности вука који прождире јагње), комиси нема места, већ у први план избија изразита одбојност (Проп 1984: 41, 60–61, 78–83). Мада В. Проп не разматра семантику зоолексема, нити њихову емоционалну обојеност, он нпр. у Гогољевом делу уочава поступак „слуштања” човека на ниво животиње, тј. детериоративан потенцијал анимализације, а такође и могућност хипокоризације употребом зоолексема.

способност и развијена култура – уместо да подстакну веће и боље разумевање других живих врста – човека понекад чине удаљенијим од животиња, па самим тим и од природе. Загледан у само једну страну двогубог огледала, чим се укаже наличје и наслути другост, различитост, он је тумачи као нељудско и такве атрибуте третира као одбојне.

1.1.3. Зато, као основни циљ овог рада одређујемо сагледавање настанка фигуративних значења лексема које денотирају животиње, а такође и иницијатора њихове пејоративности. Ослањајући се на когнитивну семантику, развој фигуративних значења зоолексема посматраћемо као процес који настаје у резултату сусрета и пресликавања двају поддомена обухваћених Великим ланцем, тј. Великим кругом постојећег (исп. 3.7.3, 3.7.3.1, Схема 1). Будући да когнитивнолингвистички приступ и теорија појмовне интеграције нису два конкурентна, већ кореспондентна методолошка ракурса (Фоконије/Лејкоф 2013: 398), у овом раду их укрштамо, те подлогом аналошких и интеграцијских веза сматрамо појмовну метонимију *својство ентитета X за својство ентитета Y* (\rightarrow *ентитет X за ентитет Y*). У раду се, дакле, настанак фигуративних значења зоолексема посматра као метонимијски условљен, а метафора *великог ланца* – у духу њеног општег експланаторног потенцијала свега постојећег – схвата се као кохерентан изворни домен метонимијских саодношења у којима нужно учествују и ванлингвистичка знања. Тиме је мотивисано наше одступање од разумевања његове структуре као строго хијерархијске (и вертикалне), већ га сагледавамо као цикличан конструкт (уп. Велики круг постојећег) и проширујемо још једним чланом – апстрактним ентитетима, чије је учешће у концептуализацији свега живог, али и неживог несумњиво. Сматрамо, наиме, да се апстрактни ентитети не могу посматрати као какви екстерни елементи, чија је улога у концептуализацији окационална, већ само као равноправни чланови Великог круга постојећег (у функцији универзалног домена) у чијим оквирима човекова мисао тражи и налази одговоре на увек исто питање: Како да разумем X?

2. О пејорацији хиперонимом

2.0. Оштар отклон у односу на човеков свет, човечност и хуманост уопште огледа се у значењима прилога *животињски* и именици *животињство*,² али и у блискозначницама именице *животиња*, нпр. *звер*, *зверка*, *звере*, *стока*, *марва*, *живинче*, од којих неке у већој, а неке мањој мери обједињују изразито негативну атрибуцију (диваљ, суров, зао, свиреп, бездушан, прост, некултуран... човек). Такав спектар негативитета користи се у наглашено

² У РСАНУ: *животњски* прил. на начин *својствен животињама; нечовечно, немилосрдно, бездушно*. – Пре две године ага [га] беше ... позвао к себи и тако га животињски без икакве кривице измлатио (Вељ. М. 3, 82); *животњство* (животњство) с 1. *својство онога што је животињско, нагонско, суровост, грубост, нечовечност*. – Типико показује и животињство, крутост сељачке душе (Шегота 1, 30).

пејоративним зоолошким апелативима, који ретко када имају неутралну аксиолошку подлогу, као нпр. *живинче*, већ су листом управљени на детериоризацију различитих аспеката човековог бића. Именица *звер* у први план ставља крвожедност, суровост (2. фиг. *зао, суров, свиреп човек, зликовац*), стока простоту и бездушност (1. б. фиг. погрд. *груба, припроста, бездушна особа*), *марва* примитивност, одсуство уклопљености у прихваћени културни миље, док се именицом *скот* грубо истиче изопштеност из заједничке слике добра и хуманости (2. фиг. *зла, немилосрдна, подла особа*). Дакле, није тешко закључити да пејорација почиње већ самим опредељењем за именовање зоолексемом; хипероним *животиња* (и његове блискозначнице) уноси примарну детериоризацију активiranу архисемом *анимално* (анимално = нечовечно, нагонско), док се семе нижег ранга – којима се конкретно фигуративно значење обликује – јављају као одраз већ формираних стереотипа у вези с одређеном животињом, обично као семе колективне експресије:

животиња 1. *живо биће способно да се креће и да осећа (наспрот биљци), обично не подразумевајући човека*. б. погрд. *груба, сурова, некултурна особа; никакав, гадан човек*.

звѐр 1. зоол. (обично у мн.) *назив за сисаре из реда Carnivora, снажних чељусту и јаких канџа, који се хране претежно месом и крвљу других кичмењака*. б. *уопште дивља, обично крупна и крволочна животиња*. 2. фиг. *зао, суров, свиреп човек, зликовац*. – Он је припадао оној врсти људи о којима се вели: *звери!* Био је преко мере суров према војницима (Лукић Н., 1, 140).

звѐрка¹ и звѐрка 1. а. *в. звер (1а)*. б. *животиња уопште*. 2. фиг. а. *особа на високом положају; позната, утицајна личност (често ир.)*. – Газда Мијалко ... био је некада мали њифтица, а сада је велики њифта, сила, зверка! (Срем. 4, 153). б. *оштроумна, довитљива, промућурна особа*. – Зверка је ово, мој брајко, не да се он преварити (Крагујевац, Радој. Вл.). в. разг. *нешто ново, необично, несвакидашње*. – Он се послужио политичком централизацијом, а за ту зверку нема српски народ ни имена, већ у место тога има појам и име слога (Ђорђ. Вл., Матица 1867, 497).

звѐраво прил. *на зверав начин, незверено, уплашено; хитро*. – фиг. *Обрашћити видно блиједи ... ту је страх, он скакуће звјераво по очима, трзача се у ковитлац* (Симић Н., 1, 94).

звѐре и звѐре 1. *звер, зверка*. фиг. – *Стоји ага, горско звере / гвозден ступац, камен тврди* (Маж. И. 2, 9). 2. фиг. *зао, свиреп човек, зликовац; исп. звер (2)*. – Он је био анђео! али они су ... звјерад, звјерад (Лис. 1, 24).

стџка 1. а. *домаћа животиња, марва, благо*. б. фиг. погрд. *груба, припроста, бездушна особа*. – Он се разљути и назове га стоком пијаном. *Донч*.

Изр. ићи као ~ на кла(о)ницу *каже се за војнике које терају у рат а не знају зашто се боре*; мучити се као ~ *радити тежак, напоран посао*; ~ без репа *в. стока (1б)*.

мáрва 1. а. зб. *четворonoжне домаће животиње (овце, козе, говеда, коњи), стока; ретко појединачно сточно грло, марвинче*. б. фиг. погрд. *недисциплинована, неуређена, некултурна маса људи, руља*. – Ђокић грми: – Мир, стоко балканска! Марво једна, кад ли ћеш се култури научити (Аз. 1, 81). в. фиг. погрд. *припроста, некултурна особа, простак, простакуша, глупак, глупача*. – Судац [рече Давиду]: Шутити, марво једна (Коч. 2, 46).

живи́нче 1. *јединка живине, марвинче, животиња*. 2. а. *људско биће, чељаде*. – *Искупи се [ту], брате мој, ... сијасет свакојака живинчета [варошана, њивтица, трговаца, сељака]* (Ранк. С. 5, 38). б. *живо биће, живи створ уопште*. – *Живинче у Шумадији значи живо створење уопште, све што живи и креће се* (Петр. П. Ж.).

скџт 1. а. *четворonoжна животиња*. б. *младунче*. 2. фиг. *зла, немилосрдна, подла особа*. – *Изабрано сте друштво, баш... скот и јад! Крањч. Мајка га оставила чим се родио ... Скот, а не мајка! Рист*.

гад 1. а. погрд. особа која заслужује презир, осуду или изазива одвратност, гађење (понекад у шали и тепању). 3. (обично зб.) животиње (ређе поједина од њих) које код човека изазивају одвратност и гађење (црви, буве, ваши, жабе, змије и сл); гамад.

гадија 1. зб. погрд. људи који заслужују презир, према којима се осећа мржња, одвратност, гадови; исп. гад (1а). 2. зб. в. гад (3).

Нећемо занемарити још један могући разлог настанка и опстанка пејорације код зоолошких лексема који се може наслутити на основу употребе тих речи зарад дерогације човека, а такође је видљив и у прагматичком значењу које упућује на неприпадност, тј. отпадништво од хуманих, културних и друштвено промовисаних вредности (животиња ≈ онај који је због својих мана недостојан атрибута *људско / хумано*). Овај разлог најлакше се препознаје у потреби да се уочене човекове мане, које се често виде као социјално дисквалификаторне, изместе из домена *људско* и припишу домену *животињско*; тако се постиже двострука промоција: (а) истичу се и наглашавају специфично људске вредности, што границу између ова два домена чини још оштријом, (б) с друге стране – претварањем (природних) разлика у јаз – показује се колико се снажно одбацује онај који је назван именом животиње, тј. потенцира се пејорација.

2.1. У дефиницијама наведених лексема најбоље се може сагледати човеков супериоран однос према животињама. Он се очитује у посматрању свега животињског као *нечовечног, немилосрдног, бездушног*. Тако се насилно људско понашање, уз испољавање љутње и беса, разумева као понашање животиње (Кевечеш 2002: 150, 240–241; уп. ниже прим. 1–4). На хоризонталној вредносној скали човек и животиња налазе се на опозитним странама, а на вертикалној, у оквиру концепта Великог ланца постојања, човек је има вишу позицију; нагонско делање супротставља се разуму, а начин и резултат таквог деловања процењују се као суровост, док човекова умна премоћ опонира само наизглед невеликим способностима животиње:

(1) За тренутак је био изван себе, животиња која урла (КССЈ, Ц. Орвел, 1984, Београд, Југославија, 1977).

(2) Ја сам доскоро била проста, гадна и неморална животиња (КССЈ, Р. Петровић, *Са силама немерљивим*, Београд, Нолит, 1977).

(3) „Опет сам добио неко подло говече”. Свога послитног сматрао је за ниже живинце. Животиње је волео необично. Имао је једног канаринца, ангорску мачку и пудлицу (КССЈ, Ј. Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату*, 1. књига, Београд, Култура, 1989, превео Станислав Винавер).

(4) Није нам потребна психоанализа да бисмо схватили да је човек мутна животиња, несводива, и да је неразуман покушај да се из њега ишчупа зло како би се претворио у рационално биће. А ипак на тој бесмислици почивају све наше прогресистичке идеологије (КССЈ, Ж. Бодријар, *Савриен злочин*, Београд, Београдски круг, 1998).

3. О развоју фигуративних значења зоолексема

3.0. Проучаваоци фигуративних значења лексема које денотирају животиње сложни су у тврдњи да механизам зоосемије одражава начин размишљања једне језичке заједнице, а такође и културне и друштвене вредности одређене друштвене групе (уп. Телебинецад/Дастјерди 2005: 134; Силашки 2013: 320). Ове вредности нису код свих народа, па ни у свим језицима идентичне, мада подударности у начинима концептуализације има доста.

3.1. Од 160 зоолошких лексема које смо ексцерпирали из РСАНУ, РМС и РСЈ чак 84 има бар по једно фигуративно значење које се односи на карактеризацију човека. Посматрајући ове примере из угла когнитивне лингвистике и теорије појмовне интеграције (уп. Фоконије/Тарнер 2002), закључили смо да у развоју фигуративног значења кључну улогу има метафонија подржана културолошким и перцептивним искуствима на која се ослањају стереотипи (стереотипи о животињи уопште и стереотипи о одређеним животињама).³ Наиме, метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА своју предикатску квалификацију заснива на метонимијском односу човека и животиње као чланова Великог ланца постојања, па се својства једног бића разумеју као својства другог бића.⁴ Тако се, с обзиром на референтну улогу метонимије, захваљујући којој се смањује концептуална раздаљина и гради својеврсна пречица у разумевању одређеног ентитета (Клепарски/Копецка 2007: 170; Расулић 2010: 52), човекове особине посматрају у светлу опажених животињских карактеристика, а истовремено се животињама приписују људска својства. У складу с Кевечешовим одређењем метонимије (2002: 173) као когнитивног процеса у коме се преко једног изворног појма омогућава ментални приступ другом, који припада истом домену, хипероним *животиња* употребљава се и као дефинишуће својство (= онај кога карактеришу анималне особине) и као средство категоризације (= не-људско, дакле, одбојно).⁵

³ Разуме се, реч је о стереотипима који су настали у окриљу наше културе и које препознају и у своје концепте, па тако и у свој језички израз, укључују изворни говорници српског језика.

⁴ Сличан, али не идентично перспективизован нити у истом правцу развијан, поглед налазимо у раду Г. Милића „Приступ зоосемији у оквиру теорије концептуалне метафоре и метонимије”, у којем аутор истиче да зачетак улоге метонимије види већ у „sastavnicama metafore velikog lanca, konkretno u pučkoj teoriji prirode stvari koja se pokazuje metonimijskom po prirodni, svodenjem znanja na definirajuću odliku” (Милић 2013: 203). Наиме, Милић, као и већина других истраживача, у бити остаје привржен метафоричком процесу пресликавања, базираном на кореспонденцији симетричних метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА и ЖИВОТИЊА ЈЕ ЧОВЕК, везаних за културно-језички модел великог ланца као антропоцентричног модела КОНТРОЛЕ и ДОМИНАЦИЈЕ (исто, 201–209).

⁵ О метонимијској утемељености анималних метафора говори и Н. Силашки, наглашавајући да се у процесу метафоризације само најистакнутије својство животиње мапира у циљни домен *људско* захваљујући метонимијски мотивисаном когнитивном принципу ТИПИЧНО ЗА НЕТИПИЧНО: “Animal names are used to describe people, to assign them various desirable or undesirable animal properties, to address them with either abuse or affection, etc., thus demonstrating how certain aspects of animals and their instinctual attributes and behaviour patterns are mapped onto human beings. Such ANIMAL metaphors are metonymy-based, i.e. typical properties of an animal stand for that animal. Thus, in the process of metaphorisation only the most salient properties of animals (via metonymy motivated by the TYPICAL OVER NON-TYPICAL cognitive principle [Раден/Кевечеш 1999: 49]) are mapped onto people as a target domain” (Силашки 2013: 323).

Пошто је категоризација уопштена, дерогативни потенцијал је неспецификован, тј. не везује се за одређеног представника неке врсте, па функционисање веома слично универзалном квалификатору: „онај који је лишен свих својстава која би требало да има као људско биће”. Када се фигуративно значење развија код посебног представника неке врсте животиња, тј. у оквирима конкретне зоолексеме, семантичка деривација схвата се као процес у којем се називи одређених животиња користе као десигнати појединих људских карактеристика (Кјетлика 2011: 82).

3.1.1. Дакле, поменута концептуална метафора резултат је интеграцијског умрежавања метонимијски устројених односа између чланова Великог ланца. Заправо, метафоричком преносу номинације (*човек је животиња*), мора претходити формирање представе о животињи као репрезенту одређених особина, и то преко уопштене метонимијске везе *ентитет за својство* (*ентитета*); нпр. исказе попут *Где сте сада, зечеви?*, *Оде гуја и не рече ништа*. и сл. не бисмо могли разумети да се за понашање зеца не везује одуство храбрости (плашљивост), а за гују одуство добротe (подмуклост, зло). Такво поимање резултат је перцепције и категоризације које се огледају у метафори *великог ланца*, у којем сваки хијерархијски виши ниво има додатну специфичност у односу на нижи. На површини се лако запажа двосмерна спрега двају појмовних домена (ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА и ЖИВОТИЊА ЈЕ ЧОВЕК), али треба запазити да овакви односи постоје не само између суседних чланова, већ обухватају унакрсне саодносе свих чланова Великог ланца, и то на основу метонимијских веза обезбеђених припадношћу Великом ланцу као заједничком домену. Тако можемо посматрати човека као животињу (Он је слон), али и као ствар (Он је *отирач*), биљку (Он је *ладолеж*), а такође и ствар као човека (Та књига *говори* о далеким догађајима), ствар као животињу (Аутомобилска сирена *завија*) итд. Пропусност граница које деле (али и спајају) чланове Великог ланца видимо и у могућности посматрања човека и животиње као биљке или предмета, нпр. *Сваки нас луталица процвета када га неко усвоји. Она ми се не свиђа, права је амеба. Мој папагај је прави будилник* и др.

3.2. Примери из електронског Корпуса савременог српског језика Математичког факултета у Београду показују какву појмовну ширину нуди метафора Великог ланца, и то не само у оквиру животињског света, као једног поддомена (*орао је лав*, прим. 5), већ и у концептуализацији тајни природе, па и читавог космоса као животиње (*одгонетка космоса је животиња*, прим. 6):

(5) *Орао*, господо, Јупитерова птица, краљ свога рода, дав ваздуха! Он има чакшире од перја, а кљун од гвожђа (КССЈ, Томас Ман, *Чаробни брег*).

(6) Ајнштајн је записао: „Природа нам показује само реп лава. Али ја сам сигуран да негде постоји и дав. Чак и ако не можемо да га видимо целог зато што је превелик” (КССЈ, *Политика*, 10. 4. 2007).

Узајамност човека и животиње (*животињско за људско, људско за животињско*) огледа се и у именовању људских делова тела као животињских, нпр. им. *њушка* развија фигуративна значења преко метонимијски засноване аналогije, која потом омогућава синегдоху *део за целину* (уп. *животињски*

део тела за људски део тела → *човек одбојних особина*; РСАНУ њушка 2. пеј. *човечје лице*; *део лица с устима и носем*. 3. погрд. *гад, нитков, протува, непријатна, одвратна, ружна особа*), губица, папци (РСАНУ 1. в. шаљ. *ножни прст у човека*), канце (разг. погрд. *велики нокти у човека, жене*).

Такође, виђење људског понашања као животињског очитује и у употреби различитих глагола говорења, кретања, олфактивне перцепције: *лајати, мјаукати, рикати, завијати, крештати, њакати, ревати, сиктати* (исп. Лалевић 2004, s.v. *говорити*); *касати, галопирати, гмизати; њушити, њушкати* и сл.

3.2.1. Све ово потврђују и асоцијативни тестови, те су у *Асоцијативном речнику српског језика* одговори на речи-дражи којима се именују осећања или карактерне особине усмерени не само на човека, већ и на животиње, што значи да смо их увелико укључили у свој емотивни свет и да се процес приписивања особина креће у оба правца – *животињске особине за људске, људске особине за животињске*.

У тражењу одговора на питање како говорници српског језика поимају животиње могу помоћи резултати анкете Р. Драгићевић којом је од испитаника тражено да наведу антоним речи *човек*: 36% одговора гласило је – *животиња*, 32% определило се за именице *жена* и *дете*, 16% за им. *нечовек*, 1% је адекватним сматрало одговор *Бог*, а тек 4% испитаника показало је добар језички осећај не одговоривши на питање, будући да именица *човек* не поседује прави антоним (Драгићевић 2007: 266). Рекло би се да је ова анкета значајна и за објашњење зоосемне пејорације усмерене на људе и људске особине јер обелодањује дубоке корене антагонизма између свега људског и животињског.

3.2.2. Стога полазимо од хипотезе да зоосемна пејорација има корен већ у поимању разлика између људског и животињског света као непремостивих. Међутим, упркос нескладу и очитим опозицијама, у оквиру Великог ланца постојања гради се симбиотичка слика света која је дубоко утиснута у језик. Симбиотичком је сматрамо јер је њена знаковност двосмерна, и то с обележјима стабилне дихотомије: колико се зоолошким пејоративима анимализују човекова својства, толико се животињски свет антропоморфизује. Тако, судећи према одговорима испитаника на асоцијативним тестовима, тужан може бити човек, али и пас; храбар је јунак, али и лав; придев *бесан* такође асоцира пре на *пса* (173), неголи на *рису* (80), и то упркос устаљеном поређењу *бесан као рис*, док се као први одговор на прид. *веран* јавља опет *пас* 333 (далеко испред *мужа* 36, па чак и *пријатеља* 34), а лицемерје се везује за *мачку* (14), а тек потом за *лисицу* (7) и сл. Према животињском свету управљена су и наша поимања физичких особина, нпр. снаге: јаки су бик (60), животиња (7), лав и медвед (3), испитаници лепоту (уп. реч-драж *лепотан*) виде у припаднику супротног пола (дечко, 54; манекен, 37), а такође је препознају и у животињи (коњ, 30). Поред тога, један од занимљивих података које нуди *Асоцијативни речник српског језика* тиче се поимања различитих животиња као извора људског страха. На реч-драж *плашим се* у највећем броју случајева одговор је *мрак* (мрака 142; мрак 88), али се као узрочници

бојазни јављају змија (23), пас, инсекти (5), пауци (4), вук (4), буба, миш (3), бубашваба (2), ајкула, гмизавац, хоботница, пуж, жаба (1). Како се страх по правилу везује за оно што није блиско, за штогод непознато и нелепо, поред реакција које сведоче о дубоко усађеним културолошким стереотипима непријатељства (уп. змија), остали одговори показују да страх ређе буде преда-тори, јер обично живе далеко од човека (уп. вук, ајкула), а чешће ситне животиње из непосредног окружења, посебно оне које се сматрају штеточинама. Страх и зазор од бројних животиња указује на знатније удаљавање човека од животињског света, посебно од оних његових представника који се сматрају уљезима, због чега људи теже да их уклоне из свог животног простора.

3.3. У многим научним радовима говори се о карактеризацији човека називима животиња (исп. Литература), разматрају се веће или мање културолошке сличности и разлике које се огледају у фигуративним значењима зоонима (Бечева 2001, Сје 2006), али – осим много пута поновљених констатација о човековом осећању супериорности над животињским светом, које се увршћује у један од бројних доказа атропоцентричности језика – нигде нисмо нашли убедљиво објашњење утемељености овог облика пејорације. Већина аутора као когнитивни механизам на који се ослања фигуративност зоолексема указује на појмовну метафору ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА, док се на удео метонимије само у неким новијим истраживањима указује, али се он не прецизира (исп. 3.1, фн 4). Има, међутим, и нешто друкчијих мишљења.

А. Дењан сматра да се фигуративна значења не могу у потпуности ослонити на поменути метафору, коју она види као редукован експонент ширег когнитивног процеса, у којем значајан удео имају културни стереотипи одређених језичких заједница. Према мишљењу ове ауторке, метафоричка интерпретација изведена је из знања о изворном домену као целини, а не из посебних квалитета одређене животиње (Дењан 2003: 226). Овако апострофирано сагледавање изворног домена и „целовитог знања” о њему заправо указује на путеве развоја стереотипа, обухватајући такође и настанак сема колективне експресије које спадају у потенцијалне семе засноване на заједничким представама говорника. Такве представе очитују се у језику, тј. у значењима лексема и активне су у развијању њихових секундарних значења (Драгићевић 2007: 72–73).

3.4. Мада данас већ сâм помен стереотипа изазива позор и/или указује на опасност од погрешних представа и исхитрених закључака, Р. Дајер подсећа да овај термин, у време када га је Волтер Липман сковао, није имао пежоративну конотацију. Липман је, како Дајер истиче, задржавајући ироничну дистанцу и посматрајући деловање стереотипа у друштву, нагласио да појам стереотипа није једноставан, те га је одредио као „пројекцију у свет нашег смисла о нашој вредности, о нашем положају и нашим правима”, додавши да су стереотипи зато „силно набијени осећањима која иду са њима” (Липман 1956: 96, према Дајер 2010). Исти аутор каже да се у бити не ради о томе да су „стереотипи као аспект људског мишљења и приказивања погрешни, већ да је то онај ко их контролише и дефинише, интереси којима они служе” (Дајер 2010). Примењено на проблем когнитивног развоја фигуративних

значења зоосема, овакво гледиште нуди закључак да стереотипи структурирани семама колективне експресије представљају нужну потпору вредноснемотивног система, па се отуда могу посматрати као смисаоно и значењски делатни, без обзира на то у којој мери одражавају истиност каквог својства или реалије.

3.4.1. Пишући о развоју стереотипа, Г. Ђерић запажа да се позиција „другости” увек одређује из позиције моћи (Ђерић 2009: 1). Стереотипи, као својеврсне „слике у глави”, представљају готове, заокружене појмове и шаблоне, који, будући да су увек везани за комуникацију, постају погодно средство за лаку класификацију и каталогизацију појава о којима мислимо и говоримо. Будући да се у стереотипима огледају преовлађујућа схватања представника једне средине, они су „важна когнитивна функција” и „израз нужности језичког и мисаоног економисања” (исто, 5) коме прибегавамо када тражимо готова, већ прихваћена решења за осликавање и/или вредновање какве реалије. Стереотип се могу разумети и као један од најкраћих начина да се нешто исприча и представи, те су овакви сажети, „самозадовољни искази” нека врста колективног знања (Ђерић 2005: 74).

За кратким екскурсом о стереотипима досегнули смо да бисмо – у светлу погледа на њих као на когнитивне структуре којима су обједињена знања, уверења и очекивања одређене групе људи (овде – носилаца једног језика) (Ђерић/Студен 2006: 459) – тврдњу А. Дењан о неопходности „знања о изворном домену као целини” допунили запажањем да метафоричка интерпретација мора пре свега подразумевати и знање о циљном домену (док је знање о изворном домену другостепено и мање важно); ипак, без овакве полазне комплементарности не могу се изградити нити стабилизирати представе које препознајемо у семама колективне експресије код лексема с анималним денотатом. Уједно, у поменутој комплементарности огледа се прожимност појмовних веза између људског и животињског када је у питању генеза фигуративних значења зоолошких лексема.

3.5. Зато у овом раду, полазећи од уверења да су семантичке промене когнитивно условљени процеси, развој фигуративних значења лексема које денотирају животиње видимо као, у самој бити, метонимијски утемељен. Метонимијска заснованост метафоре ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА почива на могућности вишесмерног концептуализова чланова Великог ланца постојања, у оквиру којег између ентитета с основном карактеристиком *живо* и *неживо* (нпр. човек – ствар; животиња – ствар), као и међу ентитетима са својством *живо* (човек – животиња), које карактеришу различити степени сложености, постоје унакрсне метонимијске спреге: *човек за животињу, животиња за човека, ствар за човека, човек за ствар, биљка за човека, човек за биљку* и сл. (уп. 3.7.2).

3.5.1. Мапирање одоздо нагоре, које подразумева нижу позицију изворног домена (уп. *животиња за човека, ствар за човека*), најчешће резултира детеоризацијом, док обрнути смер – одозго надоле (нпр. *човек за животињу, човек за ствар*) – условљава персонификацију и/или антропоморфизацију. Треба запазити да се представници категорије живог разликују по бројности,

па отуда и према свом концептуализацијском потенцијалу (када се нађу у функцији изворног домена). Зато су резултати концептуализација, кад је изворни домен *човек*, углавном типски (персонификација, антропоморфизација), а могу се односити и на пројектовање елемената људског понашања и/или његова карактерна својства (уп. *упорна буђ*, *љубоморан* /као/ пас и сл.). С друге стране, када је *човек* циљни домен, животињско царство показује се као богат ресурс испарцелисан на бројне животињске врсте чијим су представницима приписане само одређене човекове особине. У овом плодном саодносу, дакле, човек мноштво својих особина транспонује на мноштво животиња и тако – сложеносту структуре свог унутрашњег света – „надокнађује” властиту јединачност.

3.5.2. Упркос хијерерхијској устројености Великог ланца, потенцијалне концептуалне везе између чланова су, без обзира на позицију, отворене и двосмерне, па не постоје запрете у разумевању једног представника (не)живог света као другог, без обзира на то у којој су мери структурно сродни (*човек за биљку*, *биљка за ствар*). Иако је човек усамљени члан Великог ланца, он – као привилеговани концептуализатор, захваљујући својим бројним особинама – представља богат изворни домен. Животињски свет је знатно бројнији и разуђенији, те омогућава примарну концептуализацију преко хиперонима (*животиња*, *звер* и др.), али и мноштво концепата базираних на класификационим стратусима, и то преко осам таксономских рангова, тј. преко великог броја представника одређених класа, редова и фамилија у оквиру уређене биолошке класификације. Мада се не могу све реализовати, укупан број унакрсних концептуалних веза је, како тврде Кјетлика и Клепарски 20 (2005а: 26). Међутим, у складу с претходним запажањима, ми у овом случају видимо једну суперордирану метонимију – *ентитет X за ентитет Y*, из које произилазе све потоње кореспонденције, и то према обрасцу *члан великог ланца X за члан великог ланца Y*.

3.6. Одговор на питање зашто су погрдна значења у (нај)већој мери везана за домаће животиње, човеку блиске и корисне, вероватно треба потражити у чињеници да их човекова перцепција смешта на нижи ранг управо зато што је сам процес припитомљавања⁶ условио поглед одозго, те су их људи – не само због припадности животињском царству – већ онајпре због подређености, зависности и подложности различитим облицима експлоатисања сматрали бићима у односу на која су супериорни (уп. Персон 1990: 169; Кјетлика/Клепарски 2005а: 28).

Блискост и дуги суживот с домаћим животињама утицали су на то да их је човек у тој мери упознао да су му постале најпогодније огледало. Међутим, за то што у овом огледалу човек види пре свега негативитете нису заслужне животиње, нити природа разлика између људског и животињског, већ

⁶ Овде ваља напоменути да је и сам појам припитомљавања антропоцентричан, јер подразумева потчињавање животиње човеку, а не обрнуто; међутим, суживот људи и животиња нуди повод за размисљање и редефинисање оваквог односа одговором на питање да ли – када говоримо о припитомљавању – заправо мислимо на неку врсту обостраног прилагођавања ради опстанка у истој средини.

човекова склоност да вредновање заснива најпре на запажању и одмеравању негативног (уп. Вељковић Станковић 2014: 13–14). Оваква, еволутивно условљена, оријентисаност према перцепцији *негативног* настала је у функцији заштите, као важан део одбрамбеног система, који човек дели са животињама. Зато је човек природно оријентисан на негативитете, укључујући и властите, што му омогућава да – на затамњеној, негативној подлози – гради заједнички вредносни систем, који се потом природно осликава у језику.⁷ Отуда исти или сличан начин поимања људских као животињских својстава налазимо у свим језицима, разуме се, с оноликим варијацијама колике морају постојати због друкчијих културних миљеа и на њима формираним семама колективне експресије, као и због мањих или већих особености фауне, у складу с климатским специфичностима одређеног поднебља.

3.6.1. Кјетилка и Клепарски указују на резултат Тортоновог истраживања (1989), према којем се највећи број зоосемних лексема које се користе у карактеризацији човека односе на сисаре, а тек малобројне на љускаре, који су свакако најмање слични човеку (Кјетилка/Клепарски 2005б: 77). На основу тога Торнтон закључује да је човек склон да другог човека назове именом животиње која му је у највећој мери позната (Торнтон 1989: 444); зато се, особито с пејоративним значењима, најчешће користе називи домаћих животиња које припадају овој класи кичмењака (нпр. во, крава, коњ, кобила, крмача, прасе, пас и др.). Поменути аутори запажају да је животињско царство један од најмоћнијих центара метафоричних екстензија према циљном домену *човек / људско*, а у закључку истичу да крајњи циљ будућих истраживања треба да буде откривање когнитивне основе таквих метафоричких деривација (Кјетилка и Клепарски 2005: 87).

3.6.2. Разматрања појединих случајева могу бити занимљива, те ћемо се овде посебно позабавити пејорацијом назива животиња из породице *Canidae* (пас, кучка, цукела и др., исп. ниже 3.6.2.2), будући да се пас традиционално сматра човековим најбољим пријатељем. У словенској митологији *пас* има двојну симболику: „Симболичка амбивалентност и двојни однос према псу и мачки испољавају се у томе што им се придају како божанска обележја, тако и ђаволска. У том смислу илустративна је улога *n.* у рус. предањима: по једном, њега је створио Бог од блага, којим је ђаво умазао човека, да би га

⁷ У пејоративности, као важном делу аксиолошке слике похрањене у језику, препознајемо специфичну протективну функцију. Да објаснимо. Пејоративност непосредније обликује наше параметре и језичку слику света од хипокоризације. Ево зашто: као што је познато, безмало сваки супстантив може се деминуирати, а потом добити хипокористичну промоцију, и не само дем. већ и друге лексеме; хипокоризација је, дакле, дифузна. Пејорација је безмало увек прагматички, у крајњој линији онтолошки, усмерена и има већу емотивну снагу; управљена је према дисквалификавању непожељног, па тиме заправо штити деловање позитивних параметара, јер одбацивање лошег заправо пре представља одбрану доброг но насумично гомилање негативности. Параметри хипокоризације су, другим речима, подложнији истинској субјективности и зато веома разнородни, док параметри пејорације много јасније и доследније оцртавају колективну слику света говорника једног језика, па и човека као *homo loquens* уопште. Зато се и код пејорације зоолексемама запажају многе тачке пресека и слагања говорника различитих језика, али и културне специфичности.

заштитио од ђавола; по другом – он је био стражар на граници између пакла и раја” (СМер 2001: 417, с. в. *пас*).

Хтонска природа пса најбоље је оличена у Керберу, Хадовом псу, чувару улаза у подземни свет. Ипак, ни овако подмукла, застрашујућа животиња с три главе и змијом место репа није одолела Орфејевој песми, која га је зачарала (Срејовић/Цермановић-Кузмановић³1989: 200, с.в. *Кербер*). Моћ песме над немани јасан је одраз човекове духовне супериорности.

3.6.2.1. Блискост човека и пса потврђују и митологеме у којима су комбиноване особине ових двају бића.⁸ Тако је настала представа о *псоглавима*, дивљим људима с пасјом главом и једним оком напред чела (СМер 2001: 418, с.в. *псоглав*). Псоглави су, дакле, нека врста словенских киклопа, дивовских крволока из Мрачаја. Њихова застрашујућа спољашњост показује да је фантастично биће утолико одбојније уколико је његово обличје више подобно животињи. То је случај када је главни део тела, у коме су смештена сва чула, животињски, у овом случају псећи, те се сензорномоторичке способности поистовећују с онима које поседује пас. Зато су карактеристике *псоглава* сличније онима које има дивљи пас неголи људским; псоглаве карактеришу развијена чула, посебно чуло њуха, а такође пројдрљивост, крволочност, хитрина:

Псоглави (или циганде) живе у пећинама тамо негде у мрачају, у земљи гдје дан не освиће, и сунце не свијетли. Са свијем су као и други људи, само имају пасју главу, гвоздене зубе, и око на врх чела. Стога се зову још и пасоглави, псоглави. Најволију ждерати људе, а особито онакове који су икада дрењине зобали. Циганде изилазе из своје пећине, ходају по гори и њуше траг људски. Нос им је тако оштар да могу траг чак и од три дана нађушити... О циганди приповиједа се по народу од сваке руке. За његову палицу ко би прихватио руком, тај је уловљен, већ да одсијечеш руку (Кнежевић 2009, *Антологија народних умотворина*, у: *Антологија српске књижевности*, Учитељски факултет, Београд, www.ask.rs; 20. 2. 2016).

3.6.2.2. Од осталих животиња *пас* се издваја по томе што се сматра верним човековим пратиоцем. Ипак, негативна вредновање особина пса и његовог понашања уписано је језике различитих култура (Никодиновски 1985/86; Дењан 2003: 158–159). Од карактеристика које псе чине одбојнима посебно се издвајају агресивност и други облици инстинктивног понашања (лајање, уједање, незаситост, сексуалност), зато је однос човека према псу често обељен неповерењем и предострожношћу (Никодиновски 1985/86: 290–292).

Различити начини ружења човека, па и етимологија речј *псовка* и *псовање* везују се за *пса* (уп. такође РМС: псйна 3. фиг. и разг. *нешто што не*

⁸Када персонификују зло, у оваквим хибридниим бићима укрштају се препознатљиви делови за човека опасних, застрашујућих животиња; на пример, Хидра има псеће тело с осам змијских глава, у обличју Химере разазнајемо делове тела дивље козе, лава и змије са змајском главом и сл. Чак и када нека од животиња препознатих у хибридниим фантастичним бићима, као апотеозама опасности и пошаста, није доживљена као лоша или наказна (нпр. коза, коњ, пас и сл.), у комбинацији с другима постаје део неприродног и неприхватљивог, па отуда страшног и злог бића.

Сам концепт *лошег / зла* подразумева (а) деформацију, па тако и неприродну хибридизацију; (б) сваки искорак из домена *људског* указује на деформацију, па отвара пут детериоризацији, (в) степен анимализације управно је пропорционалан концентрацији зла, зато су од различитих животиња сложена фантастична бића носиоци лоших особина по себи, уколико грђи захваљујући спојевима неспојивог – утолико страшнији и опсанији представници зла.

доликује, пасјалук, обешењаџук. РСАНУ: пасјалук 1. а. лоше особине код човека, неваљалство, злоба, пакост; злбан, пакостан поступак, пакосно дело; љутња, срџба, бес. исп. пасјалучити). П. Скок (1972) констатује да деминал на -ити *псити*, као и онај на -овати – *псовати*, уз поствербал *псовка* имају значење „грдити, ружити”, које је тај глагол „*udaljilo... od veze sa pas i od prgvoitnog značenja 'činiti kao pas'”* (исто, s.v. pas).

У *Антологији народних умотворина* М. Кнежевић (2009) бележи различита поређења везана за пса (*Бос као пас. Воле се кб пси и просјаци. Завргао се главом као пас репом. Лаје као пас на звезде* и сл.), пословице у којима се препознају агресивна и заштитничка улога пса (*Лако ти је без тојаге проћи кроза село у ком паса нема. Кад идеш вуку на част, поведи пса уз се*), али оне нису једине које, говорећи о псу, заправо саопштавају искуствено потврђене истине о човеку (*Пас који лаје не уједа. Не би га надлајало сто паса*). Подругљив став препознаје се у шаљивим клетвама (*Газда ти се репом заки-тио!*), формулама за сузбијање клетви (*Пас рекб, пас одрекб*) и питалицама (*Питали пса: Зашто много лајеш? – Другога заната не знам*).

Негативан став према псу свакако је допринео развоју погрдних фигуративних значења лексема *пас*, као и других блискозначница које денотирају исту животињу; међу њима се детеориоризацијом издвајају именице *кучка* и *куја*, које су управљене према маркирању социјално неприхватљивог понашања жене:

пџс 1. зоол. а. *домаћа животиња, сродна вуку, сисар Canis familiaris из пор. Canidae, који има изоштено чуло слуха и мириса (одгајан у великом броју раса), а служи човеку као чувар куће и стоке, у лову, као запрежна животиња (на крајњем Северу) и др.* фиг. У тој кући није он [Мишо Грудан] био слуга, ни пријатељ, него помоћник Здуићев у његовим тешким пословима; пас ловни који њуши за плијеном (Турић 3, 12).

2. експр. *сврџеп, суров човек; нитков, хуља*. – Видиш, кнеже, ова четири пса у Београду (гј. четири дахије) шта раде од раје и од поштених Турака (Нен. М. 2, 57).

6. покр. *циџија, тврдица*. – Тврдицу [Кучи] зову „пас” или „арјат” (дуч. С. 1, 469).

Изр. **бацити кост међу псе...**

псџто 1. *пас, млади пас*. 2. фиг. *човек који изазива презир својим поступцима; уопште као погрдна и увредљива реч*. – Проклети Јаго! Псето крваво! Богд.

кџр¹ 1. а. *пас уопште*. 2. фиг. погрд. онај који својим поступцима изазива презир, гнушање, лоша, покварена особа. – Нека иде, блудни кер! Нека иде, проклет био! (Моск., Р. МС–МХ).

кџчка 1. *женка пса, куја, керуша*. 2. фиг. погрд. *рђава, зла жена; неморална, бескарактерна особа уопште*. – Ој кучко девојко! / Не плет⁷ на мач косе, / Не мами ми сина / Лети од орања, / Зими од оваца (НП Вук 1, 104).

кџја 1. *женка пса, кучка, керуша*. 2. фиг. погрд. *зла, рђава женска особа; женска особа лаког морала*. – Уђе Богдан у бијеле дворе, / Па он седе пити рујно вино; / Она куја орјатко колена, / У вино му бенђелуке меша (НП Вук 1, 534).

НПосл. **док куја репом не вине, неће пас за њом потрчати; да куја не врти репом, не би за њом пси ишли** ако жена не даје повода, мушкарац јој неће прићи (НПосл Вук; Кап. 1, 51; БП 1851, 182; Шкар. 2, 228). **опасала се језиком као куја репом** каже се за злу и језичаву женску особу (НПосл Вук).

кџруша *женка кера, кучка, куја*. (без фиг. значења)

цџкац и **цџкела** тур. 1. *велики сеоски пас, псина; пас који није расан*. 2. фиг. погрд. *неваљаџ, нитков*. – Тамо [у логору] има напредних људи, а и цукела који ће нас до-стављати. Јак.

3.6.2.3. Занимљиво је да су – осим значења која су код вредносно неутралних денотата (*псето, кер, кучка, куја* и др.) обележена као зоол.[лошко] – све фигуративне семантизације усмерене на човека изразито негативно интониране. Ово показује да, посматране у свом природном окружењу, животиње – а међу њима и пас – нису подложне вредновању. Аксиолошки систем се активира тек када се о представницима анималног света почне мислити и говорити из угла људског, тј. када се ова два блиска, али по много чему неспојива света укрсте, а њихови представници доведу у тешњу везу.

3.6.3. Мада се ова веза успоставља у оквиру широко схваћеног домена (свега) постојећег (уп. Велики ланац / Велики круг постојећег, в. ниже 3.7.3.1, схема 1), гледајући из угла теорије појмовне интеграције, да би до таквог аналошког повезивања дошло, једновремено се морају ангажовати два улазна простора: у једном је човек који се посматра у светлу уопштених анималних карактеристика, тј. прототипичних својстава која се приписују животињи (*животиња за човека*), с могућношћу сужавања фокуса на представника одређене врсте, при чему се промовишу семе колективне експресије везане за дату животињу. Други улазни простор припада животињи, која се у овој спреси персонификује (*човек за животињу*). Без таквог дихотомног и симетричног метонимијског саодноса не би се могла остварити појмовна преливања међу члановима Великог ланца, нити би дошло до развоја фигуративних значења.

3.6.3.1. Дакле, услов за настанак семантичких помака видимо у синхроном сапостављању двају ентитета, од којих сваки понаособ у једном појмовном оквиру има функцију подлоге, а у другом улогу експониране фигуре. Пошто је циљни домен у овом случају *човек*, поједине његове особине могу се схватати и преко појмовних метафора (нпр. ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ, ДОБРО ЈЕ ГОРЕ → ДОСТОЈАНСТВО ЈЕ ГОРЕ, ПОНИЗНОСТ ЈЕ ДОЛЕ и сл., исп. ниже 4.0), док се својства и понашање животиња примарно запажају као вредносно неутралне, природне појаве, а тек успостављањем веза с метафоричким концептима људских особина добијају аксиолошку подлогу на којој се формирају стереотипи.

Тако, посматрајући развој погрдних значења им. *пас*, учавамо да тек онда када се ова животиња престане гледати из угла човека као господара, који пса цени и воли због његових врлина, тј. када се, говорећи о животињи, почне казивати о себи (што значи да оба УП једновремено ступају у дејство), на видело излазе они непожељни квалитети који се изворно приписују човеку. Пејорација се ослања на холистичко одбацивање (презир), а протеже се од уопштене дисквалификације (*пас = нитков, хуља*; *псето = човек који изазива презир својим поступцима; уопште као погрдна и увредљива реч*), преко наглашено анималних својстава (*пас = свиреп, суров човек*), до специфичних негативних особина: ускогрудости (*пас = циција, тврдица*) и етички неприхватљивог понашања (*кучка, куја = неморална женска особа*). Сва наведена значења резултат су новонасталог структурног обрасца који се може разрађивати јер је уклопив у различите сценарије, захваљујући чему пејорација има различите исходе.

Оваква семантичка деривација показује да зоолошка карактеризација у центру пажње увек задржава човека и *његове*, а не животињске „мане”, при чему стереотипи о појединим животињама остају непромењени (уп. нпр. пас : змија). Отуда дерогација може бити активирана чак и када је примаран однос према одређеној животињи претежно позитиван.

3.6.3.2. Грађење двају поменутих улазних простора, на основу којих се животиње посматрају из угла људских особина и мерила, и обрнуто – човек из визуре животиње, у нашем појмовном систему такође представља спој неспојивог. Наиме, човек своје узансе уводи у животињски свет мада је свестан да они у њему не функционишу; нпр. лукавост се приписује лисици, мада се и остале животиње морају на различите начине „довијати” да би опстале, а иста је ситуација и када се животиње посматрају и именују у светлу људских мана које, међутим, за одређене врсте не представљају недостатак (нпр. *лењивац* је добио име због своје спорости, која за саму животињу не представља хендикеп, и сл.).

3.7. Аналогије су, како ће бити показано, у оквиру Великог ланца нужне, али само њихово успостављање има импликације које се огледају у генези и разноврсности фигуративних значења. То нас упућује на закључак да – када је реч о развоју таквих значења зоолошких лексема – основно извориште концепта негативног јесте *аналогијом истакнут несклад*. Несклад настаје или наглашеном промоцијом архисеме *анимално* (животињско) у домену *људско* (као код погрдних значења хиперонима *животиња*, *стока* и сл.) и/или мутирањем диференцијалних сема, када у фокусу карактеризације није искључиво *анимална*, тј. уопштена детериоризација, већ она која је усмерена на какво одређено својство које се (само) представља као мана (лоша особина). Уколико овакве семантичке помаке тумачимо као резултат блендирања, и то у оквиру генеричког простора *карактеризација живог бића*, у улазном простору *човек* активира се метонимија *животиња за човека* (следствено томе и *животиња X за човека /X/*), а у улазном простору *животиња* метонимија *човек за животињу (X)*. Захваљујући успостављеним аналогијама, унакрсна пресликавања у амалгамском простору генеришу метафоричке исходе *човек је носилац особина које су приписане животињи Y → човек је животиња X и животиња X је човек*.

3.7.1. На примеру им. *гмизавац* (1. *представник разреда бескичмењака без сталне телесне температуре који дишу само плућима*. 2. *фиг. особа без поноса, без карактера, слабић; удворица, улизица*) уочавамо да семе „без кичме” и „без сталне температуре” мутирају у сему „без усправног става”, „без достојанства и поноса”, које генеришу значења *бескарактеран човек, слабић*, а каузално и *улизица, удворица*. Дакле, било која особина животиње сама по себи није и не може бити схваћена као негативна, јер јој је својствена и у основи сасвим неутрална, али, када је приписана човеку, иста особина најчешће постаје покретач пејорације, најпре зато што је у питању „животињска особина X”, а потом стога што се животињска особина нужно реинтерпретира у светлу људских мерила вредности, при чему се ствара поменути несклад. Сходно томе, исказ *Он је /прави/ гмизавац* (с генеричким

простором *карактеризација*) има два улазна простора; у првом улазном простору (УП1) метонимија *животиња за човека*, тј. *животињско за људско* потенцира несклад између прототипичног става човека (усправног), начина његовог кретања и типичног става и начина кретања гмизавца. Усправан ход супротстављен је гмизању, које се – преко метафора ДОБРО ЈЕ ГОРЕ, ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ – ПОНОС ЈЕ ГОРЕ, ОДСУСТВО ПОНОСА, ДОСТОЈАНСТВА ЈЕ ДОЛЕ – разумева као нетипично за човека и доводи у везу с бескарактерношћу. Истовремено се у УП2 активира метонимија *људско за животињско*, преко које се остварује персонификација, па се понашање које је за животињу природно схвата као лоше.

3.7.2. Пошто сви ентитети (живи и неживи) припадају истом домену, тј. Великом ланцу постојања (в. ниже, схема 1), селективно пресликавање одиграва се унутар њега, и то сходно концепту инхерентног саодношења (који омогућава двосмерне везе унутар Великог ланца). Зато Велики ланац и његово устројство поимамо као генератор концептуализовања ентитета X преко ентитета Y, те је сасвим очекивано да се у амалгамском простору добија метафора *X је Y*, коју препознајемо већ по самој структури наведеног исказа (Он је /прави/ гмизавац). Управо због тога погрешним сматрамо гледиште према коме се полази с краја, тј. од метафоре ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА као резултата блендирања, мада велик број проучавалаца значења зоолексема ову метафору сматра исходиштем настанка фигуративних значења речи којима именујемо животиње. Ради се заправо о метафтономији утемељеној на паралелним и једновременим метонимијским пресликавањима у домену Великог ланца постојања (тј. Великог круга постојећег).

Важно је запазити да се и несклад у сфери *људско* региструје као дисторзивни елемент, а сама природа и тип несклада поима се као дерогација настала упливом *не-људског*. Ипак, тај дисторзивни помак, који запажамо увек када се у везу доведу чланови Великог ланца с човеком као циљним доменом не разумева се увек као негативан (уп. *соко*, *орао*, *лав* и сл. ↔ *човек*), али је одступање увек очито – било у позитивном, било у негативном смеру. Истовремено, будући да метафора *великог ланца* претендује да обухвати и објасни све облике постојања и начине поимања припадајућих чланова, успостављање веза међу њима је нужно, јер се без таквих саодноса не може замислити грађење сложених концепата, па ни само промишљање и разумевање Великим ланцем обухваћених ентитета. Дакле, без аналошких саодношења међу члановима Великог ланца било би немогуће говорити о својствима или понашању било ког представника живог или неживог света. Неактивност таквих веза онемогућила би постојање и деловање аксиолошког система, јер се вредно и добро могу препознати тек у контрасту с оним што такве карактеристике нема.

3.7.3. Претходна разматрања свешћемо на следећи начин. На основу ових чињеница – а из визуре когнитивнолингвистичког приступа – Велики ланац постојања посматрамо као универзалан појмовни домен унутар кога се поједини чланови наизменично јављају као симетрично постављени улазни простори. Тако у амалгамском простору настаје новоструктурисано значење:

„поимање бића / ентитета X као бића / ентитета Y”, тј. „човек као носилац особине приписане животињи”. Стога сматрамо да се појмовна метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА, која се у бројним разматрањима зоосемних концептуализација човека и његових особина ставља у први план, заправо налази тек у исходу когнитивног процеса, а не на његовом почетку. На почетку се налази универзална метафора ЕНТИТЕТИ (ЖИВИ И НЕЖИВИ) СУ ИНХЕРЕНТНО КОРЕСПОНДЕНТНИ, која неминовно произилази из већ запажене кохеренције Великог ланца и двосмерних односа између његових чланова. Будући да су чланови Великог ланца међусобно спрегнути и да припадају истом домену *постојећег*, свака веза међу њима интерпретира се као метонимијска. У питању је, дакле, метонимијски концепт сазнавања X помоћу / путем Y, а када је циљни домен *човек*, поимање *ја* одвија се увек преко *не-ја*, у оквиру суперординиране метонимије ЕНТИТЕТ X ЗА ЕНТИТЕТ Y, која резултира двосмерном метафором. Тек из овакве спреге могуће је извести метафоре ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА, ЖИВОТИЊА ЈЕ ЧОВЕК, као и преосталих осамнаест потенцијалних варијаната које предочавају Кјетилка/Клепарски (2005а: 26).

3.7.3.1. Заправо, рекли бисмо да таквих варијаната нужно има више, јер помније сагледавање Великог ланца постојања показује да га не можемо сматрати комплетним. Наиме, метафора *великог ланца* изворно обухвата пет стратуса, односно нивоа класификованих према сложености: Бог, човек, животиња, биљка, неживе ствари. Лејкоф и Тарнер (1989: 160–213) сматрају да се преко ове метафоре могу објаснити функционисање свеколиког човековог окружења (у крајњој инстанци и свемира) и модели поимања свих елемената ланца. Међутим, запажамо неколико спорних места, која се у бити косе с неоплатонистичким концептима уграђеним у Велики ланац (пуноћа, континуитет, градација; уп. Крикман 2008: 77, фн 2), јер се они не могу реализовати у крњем систему.

Прво, овако схваћен Велики ланац постојања пре бисмо могли назвати хијерархијом моћи, јер су елементи стратификовани почев од од свемоћног (Бога) до немоћног (ствари), што јесте добар аналоган устројства људског друштва, али овакво схватање, поштујући аристотеловску идеју континуитета и градабилности, запоставља адекватан обухват, тј. пуноћу и разноврсност, јер у обзир не узима и оно што *постоји* у људској свести, тј. апстрактне појмове, а они су и те како активни и као изворни и као циљни домен (уп. *човек је срећа / богатство / тајна; тајна је ствар / која се чува / и сл.*). На основу тога закључујемо да метафора *великог ланца* не може претендовати на максимум експланаторности уколико не обухвата и оно што је продукт човекове мисли, тј. апстрактне ентитете, под којима подразумевамо не само представе и појмове који су у језику репрезентовани апстрактним именицама (слобода, вера, понос, љубав, нестрпљење и сл.), већ и фантастичне представе и фантастична бића (Аркадија, рај, пакао; сфинга, кентаур, сирене и др.).

Друго, Бог се посматра као јединачан ентитет, мада би, у складу с познавањем различитих култура и религија, па и потребом да се о њима говори, било прецизније дозволити могућност плурала (богови).

Треће, класа „неживе ствари” (inanimate things; уп. Лејкоф/Тарнер 1989: 170–171) требало би да подразумева и различите врсте материја (неживих, нпр. земља, ваздух, камен), што и јесте била намера аутора, зато овај елемент ланца не треба сужавати везујући га само за артефакте (предмете).

Најзад, четврто: будући да су пресликавања у оквиру Великог ланца двосмерна, а однос чланова узајаман и унакрсан, било би примереније место о Великом ланцу постојања говорити о Великом кругу постојећег. Круг је погодније појмовно (па и графичко) решење, јер вертикално поређани стратуси, како се изворно ова метафора представља, не сугеришу могућност кореспонденције међу свим, већ само међу суседним члановима. Зато би визуелно и појмовно била јаснија схема круга чији полупречници и тетиве означавају могућности различитих спојева и (двосмерних) метономијских веза преко којих се реализују метафоре X је Y . Поред тога, увођењем *апстрактних ентитета*, као члана Великог круга постојећег (у даљем тексту ВК), било би попуњено место у систему ове метафоре, те би она тако постала уистину свеобухватан извор и генератор концептуализовања свега што постоји, и стекла моћ објашњавања сваког појединог, њој припадајућег ентитета помоћу другог:

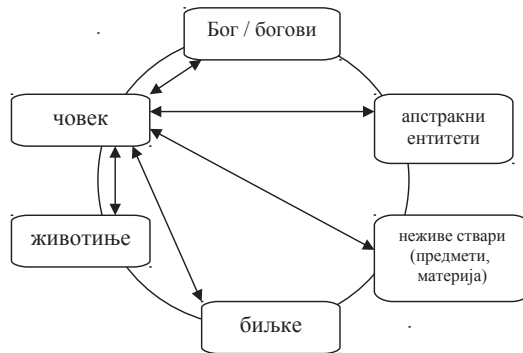

Схема 1. Велики круг постојећег с означеним правцима концептуализације циљног домена човек

3.7.3.2. Избор изворног домена подразумева његово добро познавање (уп. 3.3), у противном когнитивна матрица нема експланаторну, дескриптивну, ни класификациону способност. Овом чињеницом може се објаснити наглашена активност метонимије *животињско за људско* у свим језицима, јер су животиње човеку свугде блиске, чиме се може објаснити и изразитија пејорација назива домаћих животиња, које човек у највећој мери познаје; ипак, то нису увек исте животиње, нити им се увек приписују идентичне особине. Непоклапања између концепата какви постоје у различитим језицима најчешће се повезују с разликама међу социо-културним вредностима, али су видљиве и оне које упућују на (не)познавање неких животињских врста, што је условљено географским распоредом њихових природних станишта. Тако се нпр. шкорпиони, хијене, зебре, антилопе и сл., управо зато што не живе

на нашим просторима и не јављају у српским народним пословицама, нити у фраземима. Поред тога, метафорички исход узајамне спреге људског и животињског, као и само постојање ВК сведочи о људском поимању јединства свега постојећег и заједничкој склоности свих култура према успостављању паралелизма не само између човека и перцептивно доступних ентитета, већ и међу онима којима је људска машта подарила обличе животиње (змајеви, аждаје итд.).

3.7.4. Представе о фантастичним, митолошким бићима настале су као другостепена пројекција људских особина на фиктивне зооморфе, обично укрштајем различитих животиња, или човека и животиње, чиме је произведен у стварности непостојећи референт; он је саображен људском поимању природних сила, а такође и персонификованим представницима оностраног. У необичан телесни склоп ових бића човек пројектује (и пројекцијом показује) потребу да таквим, често наказним, спојевима сигнализује комплексну природу својих представа о силама изван њега или онима које обитавају у њему самом, понекад као својеврсне аномалије. Те аномалије, отеловљене у застрашујућим хибридима, носе несумњиве ознаке зооморфног културолошког кода, али истовремено репрезентују и карактерна и/или психолошка својства човекова. Као еманиције девијантног, особито када се ради о сплету људских и животињских обележја, у овим бићима препознају се мултипле референце које се у највећем броју случајева свде на истицање анималне снаге и особина типичних за одређене животиње. Такви зоолошко-хумани хибриди, уткани у митске представе, омогућавају нам да говоримо о различитим појавама и својствима живог, али и неживог (уп. *моћници су минотаури; слика / уметничко дело је сфинга, љубитељ уметности је Едип [који одгонета дело – сфингу]* и сл.):

(7) Уметник је потпуно интуитивно наслутио и антиципирао тренутак у коме смо сви били више него изгубљени, изгубљени у мраку и царству оновремених минотаура (КССЈ, *Политика*, 22. 11. 2008).

(8) Јеремић, међутим, као књижевни кентаур, полуфилозоф-полуписац (као пола жена – пола риба), није начисто са самим собом (КССЈ, Д. Киш, *Час анатомије*, Београд, Службени гласник).

(9) Жива сликарска платна, та отелотворења оксиморона, представљају чудовишта састављена од разнородних елемената; она су сфинге које постављају загонетке гледаоцу Едипу (КССЈ, Б. Паскал, *Сликарство и филм: декадрирања*, Београд, Институт за филм, 1998).

(10) Ипак, уз осмех Сфинге, пита нас Снежана... (КССЈ, *Република* бр. 309).

4. Фигуративна значења зоолексема у великим описним речницима

4.0. Запазили смо да неке лексеме имају и више фигуративних значења (нпр. *гагрица*) која се – захваљујући пресликавању на разноврсне облике понашања и делања човека – шире и уопштавају; тако је *гагрица* не само човек

штеточина (2а), већ и тврдица, себичњак (2б), па и цангризало и ситничар (2в), удворица (2.г), али може бити и име одмила детету (2.д). На формирање овако различитих значења утицали су начин исхране инсекта, човеков однос према склоностима његовим у избору хране, величина, облици у различитим фазама развоја и сл. То показује да су пејоративни исходи узроковани могућношћу дерогације у оквирима различитих сценарија (уп. 3.6.3.1, 4.1): процена штете коју инсект наноси, звук који производи и сл., док се у називу одмила детету поменута негативна значења сасвим потискују у корист емотивне склоности малом и нејаком (*мало* → *мило*):

РСАНУ: **га̀грица** (га̀грица) ж 1. зоол. назив за разне ситне инсекте и њихове ларве који као штеточине нападају месо, зрневље, дрво и сл. а ларва инсекта *Dermestes lardarius* из ф. *Dermestidae* која се храни сланином, сувим месом и неуштављеном кожом. б. в. жиљак *Laria pisorum*, *Calandra granaria*, *Laria lentis*. в. (обично у мн.) представник поткорњака *Iridae*, *Scolytidae*, ситних штетних тврдокрилаца који се развијају испод коре дрвећа (Р–К 2). 2. (и м) фиг. а. онај који наноси штету, који разара, квари, поткопава некоме нешто. – Швајцарска за сада има само једну гагрицу, која јој слогу гризе ... а то су Језуити (Нен. Љ. 15, 47). б. тврдица, себичњак; грабљивац. – Гагрица [значи] тврдица (који се закопао у своје благо као гагрица у жито) (Марет. Н. Вј. 4, 24). А што трпиш, господине, овог нерадника, овог парничара, овог гагрицу? Тај не зна ни за Бога, ни за „књаза”, ни Богу колача, ни цару харача (Шапч. 13, 155). г. покр. улицица, особа која се упорно додворава друге; продорна, упорна, наметљива особа. – Гагрица је човек који се сваком подвлачи под кожу (Пирот, Пеј. С.). в. цангризало, закерало; ситничар. – Ја, проста сељанка, да ти кажем, господине, да ја нисам ни гагрица ни торокуша (Радић Д. 6, 104). д. покр. назив одмила за дете (Врховине, Поп. Мил.).

4.1. Посматрање исте животиње у друкчијим сценаријима може водити мутацији доминантне семе, што резултира енантиосемијом (вук – употреба снаге са циљем агресије, у лоше сврхе : употреба снаге / енергије са циљем одбране, или у раду зарад чијег добра). Тако се вучја анимална снага тумачи као насилништво и зверство (2.а); с друге стране, њена употреба у борби амелиоративно уводи значење јунак (2.б), а усмеравање такве снаге на рад такође даје позитивно значење – енергичан, вредан, способан радник (2.в):

вѹк 1. а. зоол. врста сисара *Canis lupus* из ф. паса *Canidae*; исп. курјак. 2. фиг. а. насилник, тиранин, звер-човек. – Вукови према слабима, они постају зечеви пред јакима (Прод. Ј., СКГл НС 32, 544). б. прекаљени борац, јунак; исп. вукобаша (а). – Пјева Вилић Лека на чардаку, / припијева ускочке вукове: / „Хај, ђе си ми, Шундо Бајагићу” (Њег. 8, 162). в. вредан, способан радник, снажна, енергична особа. – Сељак треба да отвори очи кад се жени. Шта ће му жена као маче, треба он вука на имању (Лоп. Н. 1, 38).

4.1.1. Унутар једног значења могу се јавити разнородне атрибуције с непотпуном кореспонденцијом (*ваш* 3. фиг. погрд. – ако је неко досадан, не значи обавезно да је рђав), али и каузално повезана подзначења (*кукавица* – страшљив, слабић, па зато и презрена особа, бедник, нитков); *мајмун* (2.а) особа која слепо подражава, опонаша друге, па је отуда схваћена као (2.б) *блесав, будаласт човек, глупак, будала*:

ва̀ш и **ва̀шш** 1. зоол. инсект бескрилац *Pediculus* из ф. *Pediculidae*, чије врсте живе паразити на човеку, а из ф. *Haematorimidae* и *Liotheidae* (из групе *Mallophaga*) на домаћим животињама или на птицама. 3. фиг. погрд. досадан или рђав човек (Нат.).

куќавица 4. (често с атрибутима: сиња, црна и сл.) она коју је снашла нека несрећа, она која пати, која је ожалошћена, која изазива жаљење, несрећница, јадница, невољница. 5. фиг. особа која нема довољно храбрости, одважности, плашљивац, страшљивац, слабић. – На суд, срамна кукавица, што ни имена свога нисе смео потписати (Доман. 5, 79). б. особа која заслужује презир, бедник, нитков. – Гледајте добро, ево ту пред вашим очима, стоји једна покварена, гадна душа, једна одвратна кукавица, најнижи, најбеднији човек (Вас. Д. 3, 34).

мајмун (тур. мајмун) 1. зоол. у мн.: животиње из реда сисара *Primates* (*Pithecidae*, *Simiidae*), сисари најсроднији и по развијености мозга најближи човеку (у јд.: таква животиња), или уопште ред сисара *Primates*, који обухвата те животиње и човека (данашње људе и изумрле врсте). 2. фиг. погрд. а. особа која слепо подражава, опонаша друге. – Код нас је та проблематична „нова уметност” дошла тек из треће руке ... од вечитих имитатора и књижевних мајмуна немачких (Скерл. 17, 111). б. блесав, будаласт човек, глупак, будала. – Рекао је некакав академски образован мајмун да се је у деканату филозофског факултета говорило „да би тајна приватних писама ипак требала бити зајамчена” (Крл. 17, 30).

4.2. Ситне животиње које људима наносе какву штету и/или могу пренети неку болест, природно се сврставају међу непријатељска бића, па је употреба ових зоолексема при именовању човека најчешће усмерена на негативну карактеризацију:

крпељ¹ 1. 1. зоол. зглавкар из разреда паукова (*Ixodes ricinus* или друге врсте) који живи као паразит на кожи човека или животиње на тај начин што се упије у кожу и сише крв. 2. фиг. (понекад у зб. значењу) а. онај који живи паразитски, на рачун другог; квотија. б. онај који стално прати некога, који је непрестано уз некога; досадна, несносна особа.

гњида 1. зоол. јаје од ваши, уши, *ovum pediculi*. 2. фиг. погрд. безвредан, ситан човек, обично пакостан и одвратан; ништавило. – Ето од кога зависе мој положај и моја судбина, од ове презрене и слабоумне потурице Плевљака и од неразумљиве, окореле злобе и упорства ове рајинске гњиде (Андрић 4, 41).

комарац 1. зоол. опити назив за инсекте двокрылице *Culicidae* витког тела и дугих ногу, с устима подешеним за убадање и сисање течности, у које спадају обичан комарац, комарац маларичар и др. 2. фиг. пеј. онај који је слаб, мршав, ситан; незгодна, досадна особа. – У незгодном часу може постати незгодан и такав комарац [сеоски деран] (Кол. 2, 29).

мбљац и **мбљак** 1. зоол. у мн.: породица малих лептира *Tineidae*, закржљалих усних органа, чије гусенице наносе штету биљкама, нагрзају крзно, вуну и сл. (у јд.: такав лептирић). 3. фиг. оно што наноси, причињава штету. – Страсти то су пагубни молци човечијег тела (Михаил. 1, 510).

гундељ и **гундељ** зоол. црни тврдокрылац *Melolontha vulgaris*, који с пролећа уништава лишће воћака (нарочито шљива) (Херц., Вук, Рј.; Панч. 4, 258). фиг. штеточина. – Где си то нашао, ти, гундељу из ложионице (Пуп. 1, 91).

пијавица 1. зоол. колутивава, чланковита глиста, црв који као паразит пријања уз тело животиња и храни се њиховом крвљу: коњска ~, лекарска ~. 3. фиг. онај који јако искористићује другог, израбљивач, зеленаш. – Ајте, пијавице народа, отмите сељаку и последњу кравицу! *Маж. Ф.* Разметао се [зеленаш] ... што није народна пијавица и паразит, јер не живи од народне муке и зноја. *Срет.* б. онај који се држи некога, који се привија уз кога, кога се тај други не може решити. – [Она] је пијавица, не може се је ријешити. *Грг.*

црв 2. фиг. а. ситно, слабо, неугледно, кукавно биће, најчешће мало дете. б. понизна особа, улизница. в. неугодна, непријатна мисао, тешко осећање које нагрза, мучи кога.

паразит и **паразит** 2. фиг. онај који живи од туђега рада.

пуж 3. фиг. и погрд. човек слабе воље и ниске моралне вредности. – Сви сте ви пужеви... и малограђанске свиње! Гадови лијени, подмукли! *Крл.*

(11) Постаје нечовек, ниже биће, вашка. А ко је дехуманизован и демонизован, тај је мета коју свако може некажњено гађати (КССЈ, *Политика*, 26. 9. 2009).

(12) Е, тај чиновник, та гњида је онај пион у шаху који, кад дође на осмо поље, јак је као краљица, јак као држава (КССЈ, *Политика*, 6. 8. 2006).

4.3. Као непожељне особине често се процењују начин кретања (који, уколико није праволинијски и одмерен, метафорички указује на несталност, па и несолидност; уп. *ветруш/к/а*, *лептир*), доминантна боја (крзна, перја; *гавран*), начин гласања (*чавка*) и сл.:

вѐтрушка 1. зоол. покр. *в. ветруша*.

вѐтруша *врста сокола омањег раста Cerchneis (Falco) tinnunculus из ф. Falconidae, који уме да лебди у месту*. 2. а. *в. ветроказ*. фиг. покр. *в. ветропир*. – Ветрушка је откако је, несталан је и непоуздан човек (Призрен, Чем.). (вѐтропир *лакомислен, непромишљен, несталан човек*).

лѐптир 1. зоол. *инсекат из реда Lepidoptera са два пара крила покривених ситним, обично разнобојним сићушним љуспама, попут финог праха, чији су усни органи најчешће продужени у сисалку којом црпе сок из цвета* (у мн.: инсекти из реда Lepidoptera, који обухвата велики број врста). 2. фиг. *нестална, колебљива, лакомислена, неозбиљна особа*. – Само су те дражи [мирног и тихог живота] сасвим друкчије: не узбуђују те, не гоне те да јуриш од једне другој, не праве те лептиром, него челом (Весел. 10, 170).

чѐвка 1. а. зоол. *птица из породице врана, одозго црна, одоздо сива Colaeus monedula*. б. фиг. *брбљива особа*. Бак. Реч. (уп. чѐвкати *чаврљати, брбљати*. – Јако [су се] одушевљене залијетале на њега језицима, чавкале су заједно, озарене радошћу. *Кал.*).

4.4. Употреба у разноврснијим контекстима, с временом, може утицати на преобликовање семантике, што показује поређење лексикографских дефиниција им. *јастреб* у РСАНУ, РМС и РСЈ:

РСАНУ: **јѐстрѐб** 1. зоол. а. *птица грабљивица Astur palumbarius из ф. Accipitridae дуга око 55 см, оштрог повијеног кљуна и дугих оштрих канџи, која напада птице и ситније сисаре* (Панч. 1, 27; Ант. 1, 79; Дав. Љ. 1, 134; Ран. 4, 60; Миљк. Љ. 1, 53; Див. 3, 106; Том. Мил. 2, 223; Б-Ф 2, 87). фиг. *грабљив човек, грабљивац, отимач*. – Он је био јастриѐб, немилосрдни јастриѐб (Коз. Ј. 5, 103).

РМС: **јѐстрѐб** 2. фиг. *грабљив човек*.

РСЈ: **јѐстрѐб 1. б.** фиг. *човек тврдох убеђења, непоколебљив, немилосрдан човек; присталица ратоборне, агресивне политике*.

4.5. Погрдна карактеризација зоолошким лексемама мушког и женског рода некад је сасвим усклађена (уп. *ћуран*, *ћурка*; *лисац*, *лисица*), али се међу њима могу наћи и знатне разлике у правцу пејорације: нпр. *ован* је глуп човек, а *овца* простодушна, наивна, кротка, бојажљива особа.

4.5.1. Лаудативна значења знатно су ређа од пејоративних, а кад их има више, код им. женског рода често се пресликава само једно, а друго се игнорише. Примерице, *лав* је (2. фиг) *храбар, неустрашив човек, јунак*, и *лавица* је таква жена, али то речник не бележи, док су симетричана значења развијена у колоквијалном језику (3. разг. и шатр) *човек, обично пријатне спољашности, који има успеха у друштву, посебно у освајању жена; добар друг, другарчина; лавица* (2. разг. и шатр) *женска особа, обично пријатне спољашности, која има успеха, посебно у мушком друштву*:

ћурак и **ћура̄н** 2. фиг. будала, глупак; лако поводљив човек. *Р-К Реч.*

ћурка 2. фиг. будаласта женска особа, глупача. – Баш си права ћурка! зар ниси могла да упамтиш макар прве речи? *Нуш.*

òван и **òван** 2. фиг. погрд. глуп, неразуман човек. – Ама ја, брате, нисам ован да чекам да ме Турчин коље! (Весел. 6, 444).

тèле 1. а. младунче говечета, које крава донесе на свет. 2. фиг. погрд. човек слабе памети, глупак, будала. – Рођак Жорж није пропустио ... шапнути ... да ћу ја вазда остати право ... теле. *Ков. А.*

òвца 4. а. сувише простодушна, безазлена, невина особа; особа кротка, мирна, боја-жљива. – Нисмо ни ми баш овце (Калеб 4, 90). б. погрд. глупа, ограничена особа (Ред.).

лãв¹ 2. фиг. храбар, неустрашив човек, јунак. – Треба мушке снаге и витешких рука, / Треба Обилића и слободних лãва (Шант. 3, 17). 3. разг. и шатр. човек, обично пријатне спољашности, који има успеха у друштву, посебно у освајању жена; добар друг, другарчи-на; исп. лаф¹ (2). – Мене је заинтересовао тај лав друштвени, тај непобедиви јунак наших дана (Весел. 19, 284).

лãвица 1. зоол. женка лава¹ (1). 2. разг. и шатр. женска особа, обично пријатне спољашности, која има успеха, посебно у мушком друштву; исп. лафица (2) и лãв (3).

4.5.2. Каткад се пејоративно значење наводи само уз именицу мушког рода, нпр. слон (2. фиг.) *дебео, неспретан човек*, а уз лексему *слоница* овакво значење је изостављено, јер се подразумева. Тек у ретким случајевима фигуративно значење изостаје, мада је јасно да постоји (исп. ниже прим. из КССЈ, 13–15), нпр. *мазга* (нема фиг. значење у РСАНУ, РМС, РСЈ; Изр. **јак као** ~ *необично јак, снажан*), а јавља се само код деривата м. рода: *ма̀згòв* (РСАНУ: 1. зоол. *мушјак мазге, мазга уопште, без обзира на пол.* 2. фиг. пеј. а. *тврдоглав, својеглав, задрт човек.* б. *неразуман, глуп човек, будала, глупак.* в. *лењ, нерадан човек, ленићина.* 3. фиг. пеј. *звекан, клипан.* Ред.):

(13) Чеперко, више да не читам, доста је. Као и увек, ћутиш. Каква си ти *мазга*. Друго и не очекујем, важно је да ниси заспао (КССЈ, Антоније Исаковић, *Трен 2: Казивања о Чеперку*, Београд, Просвета, 1983).

(14) Ви не само да сте глупи, већ сте и тврдоглави као *мазга*, али ми имамо начина да Вам отворимо уста (КССЈ, Зоран Јовановић, *Исповест једног разочараног удбаша*, фелтон у дневном листу *Данас*, 14. 4. 2004).

(15) Погледај шта се овде ради! Радимо као *мазге*, а место захвалности добијаш ћушке, и то коме год падне на памет, а заштите ни од кога (КССЈ, Николај Островски, *Како се калио челик*, Београд, Рад, 1976).

4.6. Употреба квалификатора у лексикографској пракси је разноврсна. Понекад нема никаквог квалификатора, иако је јасно да је значење усмерено на карактеризацију човека (нпр. у РМС уз им. *пчела* читамо само: 2. *вредна, марљива особа*, без квалификатора фиг.), а уз понеке зоолошке лексеме наводи се само квалификатор *фиг.*, без назнаке о типу оцене (пеј., погрд.): *слон – дебео, неспретан човек*; *ћуран* – (само) фиг. *будала, глупак, лако поводљив човек*; *тука* – (само) фиг. *глупа, ограничена особа* (обично женска). Када је предзнак оцене негативан, најчешћа су два веома сродна квалификатора – *пеј.* и *погрд.*, ређе *презр.* (уп. медвед):

крмача 1. одрасла женка свиње, прасица. 2. фиг. погрд. *прљава, неуредна или безобзирна, нечасна женска особа; уопште као погрдан назив, у љутњи, псовању и сл.* – Како си се замазала, баш си крмача! (Ред.). Кад се матер, или ко други расрди на дите, знаде га на

пасја кола нагрдити. Ево, како обично грде: Лопове ... гаду, крмачо ... псето, пашче (Оток, Ловрет., ЗНЖ 2, 343).

гўска фиг. пеј. *глупа, ограничена женска особа, глупача*. – Ти си Ружице и до сад била гуска (Шапч. 7, 126).

комáрац 2. фиг. пеј. *онај који је слаб, мршав, ситан; незгодна, досадна особа*.

кõза 1. а. зоол. (мн.) општи назив за ред шупљорогих преживара папкара Сарга из пор. Saviçonia. 2. фиг. пеј. *неспретна, неумешна особа (често с избледелим значењем)*. – Муч' шугава козо! (Ћип. 2, 40). б. *немирна, неспретна особа* (Далм., Будм., РЈА).

РСЈ: **кõза** 2. фиг. пеј. *неспретна, глупа особа*.

мѣдвед 2. фиг. презр. *незграпан, трапав, одн. неотесан, ограничен, глуп човек*.

4.7. Извори негативне карактеризације зоолексемама су различити. То могу бити физички недостаци (ружноћа – *коза, јарац*; неразвијеност – *крма, мрав, чворак*; назграпна грађа која се доводи у везу са неспретношћу, трапавошћу и тромошћу – *патак/патка, кобила, крава, медвед, слон, дропља*), али у највећем броју случајева у питању су лоша нарав, карактерне, моралне девијације и неразвијен интелект: бес, напраситост, пргавост – *рис, петао*; насилност, крволочност – *тигар, шакал, вук*; примитивност – *горила, орангутан*; грабљивост – *јастреб, кобац, гавран, ајкула, хијена*; разметљивост – *копун*; брбљивост, празнословље – *чавка, папагај*; лакомисленост – *ветрушка, лептир*; лукавост, подмуклост – *лисац, лисица, гуја*; поквареност – *пас, кер, џукела*; непоштење, прљавштина, морална посрнулоост – *свиња, крмак, крмача, прасац, прасица*; штеточинство – *загрица, гундељ*; плашљивост – *кукавица, миш* и др. Ипак, највећа је група животиња којима се приписује интелектуална ограниченост: *ћуран / ћурка, тука, гусан / гуска, тетреб, ован, во, коњ, магарац, теле, мајмун* (поред блесавости), *орангутан, медвед*, а међу њима је највише домаћих. Занимљиво је да су називи домаћих животиња, иначе најближих човеку (уп. 3.6), најчешће коришћени као погрде (уп. *свиња, крмача, говедо, во, коза, квочка* и др.), иако су у питању представници животињских врста које човек најбоље познаје, које су му најкорисније и чијих је врлина, па и користи које пружају свакако свестан. Као што је показано, на ублажавање или поштеду од пејоративне оштрице није утицала чак ни општепозната приврженост појединих животиња човеку (уп. *пас, псето, кер, кучка, куја* и сл., уп. 3.6.2.2).

4.8. Понекад је животиња репрезент читавог скупа особина које импонују човеку, па се зато користи не само у афирмативним именованима човека, већ и за истицање позитивних карактеристика код других животиња, од којих су многе оптерећене негативном колективном експресијом, а с у складу с тим и пејоративним фигуративним значењем. Тако се, на пример, *видра* издваја живошћу, окретношћу и лукавошћу, с тим што се лукавост интерпретира на позитиван начин – као довитљивост, разборитост, опрезност, а ређе као превејаност, лупештво. То показује да је динамика – и када се тиче физичких кретњи и кад се односи на живост духа – посебно цењена особина, па је у стању да прикрије или знатно побољша, можда и неутралише лоше особине приписане *псу, крави, гуски, ћурки, кози* итд. (исп. ниже, РСАНУ видра 2). Атрибутивна служба (*видра човек / човек видра*) најнепосредније открива метафоричко разумевање човека као животиње, а такође и симул-

тано посматрање људских и животињских својстава и облика понашања, те доста строгу вредносну селекцију у оквиру уочених особина:

видра 2. покр. име разним домаћим животињама сличним видри (1а) по боји или по живости, окретности, лукавости а. кучка и пас. б. крмача. в. кобила и коњ. г. крава. д. овца. ђ. мачка. е. кокоши, гуска, патка, ћурка. ж. коза.

3. фиг. (понекад и видра човек, видра од човека и сл.) *окретна особа, сналажљиво, мудро, лукаво створење*. – Види се неки превејан човек... – Ама видра је то, нема шта (Живој. 3, 109).

4.8.1. Посебно се цене храброст и неустрашивост, па се особе које красе та својства називају *лавом, орлом, соколом*; потом марљивост која је оличена у *кртици и пчели*, а већи број зоолексема користи се са хипокористичким значењем: *грлица, гугутка, голуб, голубица, лабуд, јаре и миш* (у ословљавању детета):

гугутка¹ 1. зоол. *врста птице Streptopelia decaocto из породице Columbidae, која живи по насељима, најчешће у воћњацима*. фиг. Ко ме кукавну остављаш ако сад умреш?! ... Па осмоме мужу, гугутко моја! (Срем. 1, 184).

грлица 1. а. зоол. *птица селица слична голубу Turtur turtur из ф. Columbidae*.

фиг. Хајде, хајде, грлице моја ... соколио је мато дјевојке (Кум. 7, 31).

ир. Све ћу те грлице сада да хватам на кратак позив са три црвене штрикле (Нуш. 17, 111).

гдуб 1. зоол. *назив за птице из рода Columba са многобројним подврстама (према изгледу, начину живота, употреби); општи назив за ф. Columba и ред Columbi'ormes, у које спада ред Columba*. фиг. 1) хип. Прво време после брака звали [сте] свога мужа голубе, злато (Нуш. 24, 75). Мајка говори своје чеду ... голубе мој (Куш. 1, 64). 2) ир. У судском ходнику затекоше гомилу сељака, а међу њима тамничара Борка; који управи поглед на факина, као да му каже: „А, ти си то, голубе? Одавно ми нијеси био у гостима” (Мат. 10, 51).

гугутка¹ 1. зоол. *врста птице Streptopelia decaocto из породице Columbidae, која живи по насељима, најчешће у воћњацима*. фиг. Ко ме кукавну остављаш ако сад умреш?! ... Па осмоме мужу, гугутко моја! (Срем. 1, 184).

5. Закључна разматрања

Суштински проблем приликом разматрања настанка фигуративних значења зоолексема лежи у чињеници да искази у којима се најчешће употребљавају (Човек X је животиња Y) већ својом формом сугеришу појмовну метафору као основ семантичке деривације. На таквом запажању обично се и остаје. Међутим, тиме се нужно занемарује знатно сложенија когнитивна подлога човековог самоодређивања (преко животињског света). Природа таквог самоодређивања заправо не подразумева карактеризацију X (човека) помоћу Y (животиње), већ карактеризацију човека X преко својстава *прписаних* животињи Y, која су у највећем броју случајева специфично људска; то значи да метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА представља резултанту сложенијег концептуализацијског процеса, а не директног метафоричког преноса. Да би се овај процес могао сагледати, ваља поћи од метафоре *великог ланца*. Велики ланац постојања ваља сагледати као универзални домен у којем,

поред чланова које су предочили Лејкоф и Тарнер (1989), фигурирају и апстрактни ентитети, јер је њихово постојање у људском свету резултат човековог промишљања, а следствено томе одражава се и у језику, баш као и категорија *бога* (богова). Дакле, Велики ланац постојања може испунити своју експланаторну и концептуализацијску функцију тек када се сагледа као комплетан. Испуњавањем овог услова долазимо до виђења Великог ланца постојања као Великог круга постојећег (у стварности и у свести човековој), чији се чланови узајамно саодносе, те могу бити у функцији циљног, једнако као и у функцији изворног домена (уп. *човек за животињу, животиња за човека; човек за ствар, ствар за човека* и сл.). Таква структурисаност ВК указује на то да се бит његове структуре заснива на метафори *кореспондентности* (уп. ЕНТИТЕТИ ВЕЛИКОГ КРУГА ПОСТОЈЕЋЕГ (ЖИВИ И НЕЖИВИ) СУ ИНХЕРЕНТНО КОРЕСПОНДЕНТНИ). Да би се човек уопште могао појмити као животиња (или ствар / биљка / бог или какав други реалан или апстрактан ентитет), непоходно је изворном домену (у овом случају животињи) приписати својства која он заправо не поседује. Овај процес могуће је сагледати из угла теорије појмовне интеграције. Генеративни простор *карактеризација човека* реализује се исказом чији елементи постају централни за два улазна простора (УП1 – човек, УП2 – животиња). У једном улазном простору (УП1) фигурира човек са збиром својих особина (физичких, карактерних и др.). Ове особине су (обично метафорички) схваћене као добре или лоше, чиме се отварају могућности настанка аксиолошки супротстављених фигуративних значења – амелиорације (хипокоризацијом или лаудацијом) или пејорације. Примарна пејорација произилази из везивања за хипероним (*животиња*), а спецификује се одређеним хипонимом (*нас, коњ, мазга, свиња* и др.). С друге стране, пошто се животиње, као ни њихово понашање само по себи не може посматрати нити вредновати без успостављања везе са човеком и његовим вредносним системом, у другом улазном простору (УП2) *животиња* се посматра као човек (*човек за животињу*), захваљујући чему јој се приписују људске особине, што води персонификацији и антропоморфизацији. Овај метонимијски индукован процес омогућава развој сема колективне експресије и стереотипа. Тако се у амалгамском простору сваког исказа чија се структура може приказати обрасцем *Човек X је животиња Y* реализује универзална метонимија *ентитет X за ентитет / својство ентитета Y*, што на први поглед води у ћорскокак, јер је *ентитет X* заправо *човек*, а *својство Y* је *људско* својство: Она је лисица = Она је лукава (лукав = људска карактеристика; уп. *човек има људско својство*). Закључујемо да је ова површинска таутологија основни разлог због кога се метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА најчешће суперпонира сложенијем метафтонимијском процесу настанка фигуративних значења зоолексема. Заправо, у амалгамском простору (АП) свих исказа којима се човекова карактеризација остварује путем зоолексема запажамо исход „човек X као носилац особине приписане животињи Y”, који се, истина, на концу оспољава као метафора ЧОВЕК ЈЕ ЖИВОТИЊА, али тек као резултат сложенијег когнитивног процеса, а не као самодовољан механизам настанка фигуративних значења зоолошких лексема.

ИЗВОРИ

- КССЈ**: Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>17. 5. 2015.
- Лалевић 2004**: Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, [fototipско izd. 1974. god.], Beograd: Nolit.
- РМС**: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).
- РСАНУ**: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XIX), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–2014).
- РСЈ 2007**: *Речник српскога језика* (ур. М. Николић), Нови Сад: Матица српска.
- Скок 1972**: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Књ. 2), (uredili Mirko Deanović i Ljudevit Jonke; surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec), Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМер 2001**: *Словенска митологија: енциклопедијски речник* (редактори: Светлана М. Толстој, Љубинко Ранковић), Београд: ZEPTEK BOOK WORLD.
- СрАР 1 2005**: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика*, прва књига – од стимулуса ка реакцији, Београд: Београдска књига, Филолошки факултет, Службени лист СЦГ.
- Срејовић/Цермановић-Кузмановић³1989**: Драгослав Срејовић, Александар Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд: СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечева 2001**: Ничка Бечева, „Семантичка структура речи као модел представљања полисемије у двојезичним речницима”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, 111–117.
- Вељковић Станковић 2014**: Драгана Вељковић Станковић, „Интензификација и афирмативна квалификација лексемама са значењем негативне експресије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 43/3, 7–30.
- Дајер 2010**: Ričard Dajer, „Uloga stereotipa”, у: *Mediji – Moć*, (ur. Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević), Beograd: FMK.
- Дењан 2003**: Alice Deignan, “Metaphorical expressions and culture: An indirect link”, *Metaphor and Symbol* 18/4: 255–271.
- Драгићевић 2007**: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Ђерић 2005**: Gordana Đerić, „Stereotip – kraj (jedne) priče”, *Filozofija i društvo* 3/2005, 71–93.
- Ђерић 2009**: Gordana Đerić, *Razvoj stereotipa – multidisciplinarni pristup*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. <http://www.kas.de/upload/au-landshomepages/serbien/Djeric_pred.pdf>(12. 12. 2015).

- Ђерић/Студен 2006:** Ивана Ђерић, Рајка Студен, „Стереотипи у медијима и медијско описмењавање младих”, *Зборник Института за педагошка истраживања* 38/2, 456–471.
- Кевечеш 2010:** Zoltán Kövecses, *Metaphor: A practical introduction*, Second edition, New York: Oxford university press.
- Кјетлика 2005а:** Robert Kiełtyka, “The axiological-cognitive analysis of the evaluative developments in the domain of EQUIDAE: A pilot study”, *Studia Anglica Resoviensia* 3, 59–75.
- Кјетлика 2005б:** Robert Kiełtyka Kiełtyka, “Zoosemic terms denoting FEMALE HUMAN BEINGS: Semantic derogation of women revisited”, *Studia Anglica Posnaniensia* 41, 167–186.
- Кјетлика 2006:** Robert Kiełtyka, *Towards a Historical Account of English Zoosemy: The case of Middle English and Early Modern English DOMESTICATED ANIMALS*, Unpublished Ph.D. Dissertation. Rzeszów: The University of Rzeszów.
- Кјетлика 2010а:** Robert Kiełtyka, „A panchronic account of equine verbal zoosemy” [in:] *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*[online], vol. 7, no. 3, 53–63.
<http://www.skase.sk/Volumes/JTL17/pdf_doc/03>(2. 3. 2014).
- Кјетлика 2010б:** Robert Kiełtyka, “Selected aspects of zoosemy: The conceptual dimension *ORIGIN/SOCIAL STATUS* at work”, *Philologia Hispalensis* 24, 167–189. <http://www.publius.us.es/philologia_hispalensis/indice_contenidos/vol_24>(2. 3. 2014).
- Кјетлика 2011:** Robert Kiełtyka, „O kategoryzacji zoosemii czasownikowej”, [in:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna. Glottodydaktyka* 3, 82–89.
- Кјетлика 2015:** Robert Kiełtyka, “The theory of the Great Chain of Being (GCB) revisited: The case of GCB-level-conditioned animal terms”, [in:] *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. Electronic on-line journal. www.skase.sk, 313–330.
- Кјетилка/Клепарски 2005а:** Kiełtyka, R. and G. A. Kleparski, “The ups and downs of the Great Chain of Being: The case of canine zoosemy in the history of English”. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 2, 22–41.
- Кјетилка/Клепарски 2005б:** Kiełtyka, R. and G.A. Kleparski, „The scope of English zoosemy: The case of DOMESTICATED ANIMALS”, *Studia Anglica Resoviensia* 3, 76–87.
- Клепарски 1990:** G. A. Kleparski, *Semantic Change in English: A Study of Evaluative Developments in the Domain of HUMANS*, Lublin: The Catholic University of Lublin Printing House.
- Клепарски/Копецка 2007:** Grzegorz A. Kleparski, Beata Kopecka, “The trumpet put me in a bad mood: Some remarks on the mechanism of metonymy in current linguistic analysis”, *Seria Filologiczna zeszyt 47/2007*, *Studia anglica resoviensia* 4, 169–181.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek.

- Кнежевић 2009:** Миливоје В. Кнежевић, *Антологија народних умотвори-
на*, у: *Антологија српске књижевности*, Београд: Учитељски факултет
Универзитета у Београду (доступно на: сајту: [http://www.antologijasrpsk
eknjizevnosti.rs](http://www.antologijasrpsk
eknjizevnosti.rs)).
- Крикман 2008:** Arvo Krikmann, “Imagery of Proverbs: The Great Chain of Be-
ing as the Background of Personificatory and Depersonificatory Metaphors
in Proverbs and Elsewhere”, in: 1st Interdisciplinary Colloquium on Prover-
bs, Actas ICP07 Proceedings, eds. R. Soares, O. Lauhakangas, Tavira, pp.
29–68. Krikmann, A., 2010 [1974], *Some Additional Aspects of Semantic
Indefiniteness of Proverbs: Remarks on Proverb Semantics 2*, in: *Proverb
Semantics. Studies in Structure, Logic, and Metaphor*. Arvo Krikmann, ed.
W. Mieder, Burlington, 51–77.
- Лејкоф и др. 1991:** George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master
Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Лејкоф/Тарнер 1989:** George Lakoff, Mark Turner, *More than Cool Reason. A
Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Лејкоф/Џонсон 2003:** George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chi-
cago: The University of Chicago Press.
- Липман 1956:** Walter Lippmann, *Public Opinion*, New York: Macmillan [prvi
put objavljeno 1922].
- Милић 2013:** Goran Milić, „Pristup zoosemiji u okviru teorije konceptualne me-
tafore i metonimije”, *Jezikoslovlje* 14/1, 197–213.
- Никодиноски 1985/86:** Zvonko Nikodinovski, „Figurativna značenja leksič-
ko-semantičkog polja *pas* u francuskom i makedonskom jeziku – negativna
značenja”, *Godišnjak Saveza društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*,
Sarajevo, 289–293.
- Персон 1990:** Gunnar Persson, *Meanings, Models and Metaphors: A study of
Lexical Semantics in English*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Проп 1984:** Vladimir Prop, *Problemi komike i smeha* (preveo Bogdan Kosano-
vić), Novi Sad: Dnevnik – Književna zajednica Novog Sada.
- Раден/Кевечеш 1999:** Günter Radden, Zoltán Kövecses, “Towards a Theory
of Metonymy” in *Metonymy in Language and Thought*, K. Panther and G.
Radden (Eds.), Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 17–59.
- Расулић 2010:** Katarina Rasulić, „Aspekti metonimije u jeziku i mišljenju”, *The-
oria* 53/3, 49–70.
- Силашки 2013:** Nadežda Silaški, “Animal Metaphors and Semantic Derogation
– Do Women Think Differently from Men?”, *Gender Studies* 12/1, 319–332.
- Сје 2006:** Shelley Ching-yu Hsieh, “A Corpus-based Study on Animal Expressions
in Mandarin Chinese and German”, *Journal of Pragmatics* 38/12, 2206–2222.
- Тарнер/Фоконије 1995а:** Mark Turner, Gilles Fauconnier, “Blending and meta-
phor”, In Shen and Kasher, eds., *Cognitive Aspects of Metaphor*, London:
Routledge.
- Тарнер/Фоконије 1995б:** Mark Turner, Gilles Fauconnier, “Conceptual Integra-
tion and Formal expression”, *Metaphor and Symbolic Activity* 10/3: 183–204.

- Телебинецад/Дастјерди 2005:** Talebinejad, M. R. and H. V. Dastjerdi, “A Cross-Cultural Study of Animal Metaphors: When Owls Are Not Wise!”, *Metaphor and Symbol* 20/2, 133–150.
- Торнтон 1989:** F. J. Thornton, *A Classification of Semantic Field ‘Good and Evil’ in the Vocabulary of English*, Ph.D. Dissertation, Glasgow: The University of Glasgow.
- Фоконије/Тарнер 2002:** Gilles Fauconnier, Mark Turner, *The way we think*. New York: Basic Books.
- Фоконије/Тарнер 2013:** Gilles Fauconnier, Mark Turner, “On metaphor and blending”, *Journal of Cognitive Semiotics*, 5(1–2), 393–399.
- Халупка-Решетар/Радић 2003:** Sabina Halupka-Rešetar, Biljana Radić, “Animal Names Used in Addressing People in Serbian”, *Journal of Pragmatics* 35: 1891–1902.

Dragana D. Veljković Stanković

ON DEVELOPMENT OF FIGURATIVE MEANINGS
OF ZOO LEXEMES IN SERBIAN

Summary

In this paper it is explained why the metaphor MAN IS ANIMAL (ANIMAL IS MAN) is not considered as a basic mechanism of developing figurative meanings of zoo lexemes, but as a primary generator of semantic derivation that is seen within a more complex cognitive process, based on metaphonymy and supported by culturological and perceptive experiences, which stereotypes and the sememes of collective expression rely upon. Starting from the universal metaphor ENTITIES (ANIMATE AND INANIMATE) ARE INHERENTLY CORRESPONDENT, owing to which cross conceptualization of all entities within The Great Chain of Being are possible, we see the inductor of figurative meanings in conceptual integration based upon metonymic relations as *being X for being Y*, the *feature of being X for the feature of being Y*, or in other words, *animal for man*, *man for animal*. Accordingly, the structure and coverage of the Great Chain of Being is put into question as follows: (a) considering that the functionality of this metaphor cannot be optimally realized if it does not also include abstract entities (existing in the human consciousness), (b) suggesting the concept of a circle (A Great Circle of Being) instead of vertical structure which represents the inclusion of particular members more adequately and within which some different conceptual links may be represented more easily.

Key words: zoo lexemes, figurative meanings, conceptual metonymy and metaphor, metaphonymy, conceptual integration, The Great Chain / Circle of Being

Сташа И. ВУЈИЧИЋ СТАНКОВИЋ*
Математички факултет
Универзитета у Београду

Весна С. ПАЈИЋ**
Пољопривредни факултет
Универзитета у Београду

АУТОМАТСКО УТВРЂИВАЊЕ СЛИЧНОСТИ КУВАРСКИХ РЕЦЕПАТА УПОТРЕБОМ МЕТОДА ЕКСТРАКЦИЈЕ ИНФОРМАЦИЈА

У раду је приказан поступак анализе текстова куварских рецепата и њихова аутоматска обрада са циљем утврђивања сличности рецепата, при чему се полази од претпоставке да су два рецепта слична уколико је на првом месту поступак припреме описан у њима сличан (обухвата исте или сличне кораке), а потом и састојци који се користе исти или међусобно замењиви. Описана је хијерархија сличности рецепата успостављена применом представљеног поступка над текстовима доменског кулинарског корпуса рецепата на српском језику, као и добијени резултати.

Кључне речи: аутоматска обрада, сличност текстова, екстракција информација, доменски специфична лексика, коначни трансдуктори, електронски речници, кулинарство

1. Мотивација

Припрема хране је интелектуална и стваралачка активност која захтева богато искуство и познавање вештине кувања, те је уведена не само у науку, већ и у ред лепих уметности (Онфре 2002). Анализа текстова куварских рецепата омогућава да се стекне увид у различите аспекте укључене у процес припреме хране, какви су кулинарска култура, традиција (Бобер 1999) или језик хране (Герхарт и др. 2013, Џурафски 2014). Обрада обиља кулинарских садржаја у електронском облику омогућава да се у новије време пажња истраживача усмери на развој система који укључују информатичке

* stasa@matf.bg.ac.rs

** svesna@agrif.bg.ac.rs

технологије у овај сложени процес. Примери таквих система су системи који препоручују састав нових јела и пића¹, препоручују и модификују рецепте на основу мреже састојака (Тенг и др. 2012), или препоручују здраве рецепте у складу са потребама појединаца (Фрејн/Берковски 2010).

Како би се обради кулинарских садржаја на српском језику пружила одговарајућа информатичка подршка, започет је развој одговарајућих електронских ресурса.

Развијен је доменски корпус прикупљањем рецепата са кулинарских веб-сајтова какви су *Кухињица*², *Рецепти*³, *Велики кувар*⁴ (Вујичић Станковић/Пајић 2014). Овај корпус је првобитно садржао приближно 14.000 рецепата писаних латиницом са око 1,600.000 облика речи. Накнадном анализом су искључени сви рецепти који су писани без употребе дијакритика или су били непотпуне форме (без наведених састојака или описа корака припреме), тако да је у овом раду коришћен корпус од 11.670 рецепата.

Доменски корпус је послужио за доградњу и допуну електронског морфолошког речника српског језика. На првом месту је из корпуса екстрахована кулинарска лексика. Потом су предложени семантички маркери кулинарског домена за означавање да одредница речника припада кулинарском домену (+DOM=Culinary), да је храна (+Food), састојак (+Alim), производ (+Prod), јело (+Course), оброк (+Meal), додатак исхрани (+Ing), кухињски прибор (+Uten), укус (+Taste), начин припреме (+WoP) или стање (+Cond).

Приликом допуне електронских морфолошких речника посебна пажња посвећена је јединицама мера које су се појавиле у текстовима рецепата да опишу запремину или тежину, а не спадају у стандардне јединице мера. Оне су назване приближним мерама и придружен им је семантички маркер +MesApp. Направљена је листа од 105 оваквих мера и предложени су семантички маркери за опис њихових категорија – посуда (+Cont), порција (+Por), део од (+Part), целина (+Wh) и скуп (+Set) (Крстев и др. 2014).

Ови семантички маркери послужили су за означавање кулинарске лексике која је била раније садржана у електронском морфолошком речнику без систематски додељених маркера и кулинарске лексике која му је додата први пут. Након описане допуне, електронски морфолошки речник садржи 1.738 простих речи и 1.577 полилексичких јединица кулинарског домена (Вујичић Станковић и др. 2014).

Екстрахована кулинарска лексика је такође употребљена за допуну семантичке мреже *WordNet* са приближно 1.600 синсетова из овог домена у складу са семантичким маркерима који су јој претходно додељени.

Захваљујући овим лексичким ресурсима могуће је наставити истраживања која анализирају специфичности језика који се користи у кулинарском домену. Тако су у раду (Крстев/Лазић 2015) представљени први кораци у описивању и пописивању глагола који припадају кулинарском домену, у раду

¹ IBM's Watson Cognitive Cooking: <http://www.ibm.com/smarterplanet/us/en/cognitivecooking/>.

² Кухињица: <http://www.kuhinjica.rs>.

³ Рецепти: <http://www.recepti.com>.

⁴ Велики кувар: <http://www.velikikuvar.com>.

(Вујичић Станковић/Пајић 2015) је описана употреба властитих имена у кулинарском домену, а у овом раду биће представљен развој додатног ресурса – доменске онтологије састојака који могу да се употребе као међусобне замене у припреми јела (одељак 2) и њене употребе у успостављању хијерархије сличности рецепата (одељак 3).

2. Доменска онтологија састојака који су међусобне замене у кулинарском домену

Анализом текстова кулинарских рецепата уочено је да се поједини састојци који се употребљавају у њиховој припреми појављују као међусобне замене. При томе се као замене не сматрају састојци чији су називи синоними, већ они састојци за које је у самом тексту рецепта наведено да се може употребити или један или други.

За поједине парове састојака важи да могу увек да буду међусобне замене (на пример *Нутела* и *Еурокрем*), док за друге важи да некад могу да буду међусобне замене, али некад и не (на пример, *расол* и *лимунов сок* могу да буду међусобне замене приликом припреме киселе чорбе, али би додавање расола у тарту од лимуна уместо сока од лимуна покварило тарту). Овакви састојци, који су у тексту били записани у форми *састојак1* или *састојак2*, односно *састојак1* (или *састојак2*), полуаутоматски су организовани у доменску онтологију замена.

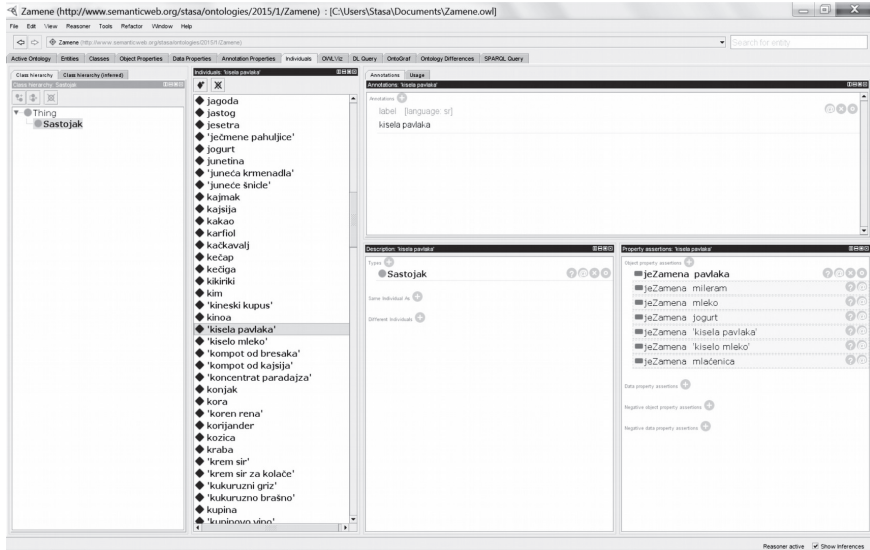
Прво су у систему *Unitex*⁵ развијени коначни трансдуктори за препознавање описа састојака за припрему облика *састојак1* или *састојак2* и *састојак1* (или *састојак2*). Употребом ових трансдуктора из кулинарског корпуса је издвојена листа од 1.279 кандидата за замене. Прегледањем листе је издвојено 266 састојака који граде 183 пара замена.

Онтологија чија вршна класа *Sastojak* има 266 инстанци направљена је у OWL језику употребом алата *Protégé 4.3*.⁶ У њој је уведена особина *jeZamena* и повезани су парови инстанци који су међусобне замене. Слика 1 приказује пример састојка *кисела павлака* који је у онтологији замена означен као замена за састојке *павлака*, *милерам*, *млеко*, *јогурт*, *кисело млеко*, *млаћеница*.

Примена развијене онтологије у процесу утврђивања сличности рецепата биће описана у наредном одељку.

⁵ Unitex: <http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/>.

⁶ Protégé: <http://protege.stanford.edu>.

Слика 1. Приказ инстанце састојка *кисела павлака* и његових замена

3. Сличност кулинарских рецепата

Сличност текстова кулинарских рецепата посматраћемо као сличност текстова описа начина припреме наведених у њима. Опис процеса припреме рецепата је у општем случају специфичан низ инструкција који може да се посматра из перспективе састојака који се том приликом употребљавају или из угла корака који се примењују у том процесу. У овом раду се у први план ставља алгоритам који одговара корацима начина припреме рецепта, у односу на податке који одговарају састојцима који учествују у припреми.

За потребе изучавања хијерархије сличности рецепата кулинарског корпуса коришћене су различите мере какве су Еуклидова, Косинусна, Жакарова или Канбера (Ланс/Вилијамс 1967, Манинг и др. 2008), а у наставку ће бити описани резултати добијени применом Жакарове мере сличности и Канбера мере удаљености.

3.1. Жакарова мера сличности

Претпоставимо да корпус садржи p текстова d_1, d_2, \dots, d_p у којима се појављује q термина t_1, t_2, \dots, t_q . На почетку израчунавања сличности текстова потребно је генерисати матрицу чији је сваки елемент a_{ij} вредност тежине термина t_i у документу d_j , где важи да редови одговарају терминима тј. $i \in \{1, \dots, q\}$, а колоне документима тј. $j \in \{1, \dots, p\}$. Оваква матрица (A) назива се „индекс”.

Постоје различити приступи за израчунавање тежина термина. Један од приступа за генерисање матрице A је комбиновање мера функције фреквенције термина (енгл. *term frequency*) – TF и инверзне функције фреквенције докумената у којима се тај термин појављује (енгл. *inverse document frequency*) – IDF (Кончади 2006, Ву и др. 2008, Лесковец и др. 2014):

$$(tf - idf)_{i,j} = tf_{i,j} \times idf_i,$$

где сваки елемент $a_{i,j}$ матрице A добија вредност $(tf - idf)_{i,j}$.

Да би се при генерисању матрице A избегло давање предности дужим документима, у којима неки термин може да има већу фреквенцију без обзира на његов значај, нормализује се функција фреквенције термина. Такође се приликом израчунавања тежина термина води рачуна да се ретким терминима не придаје мањи значај него честим, као и да се терминима који се вишеструко појављују не придаје мањи значај него онима који се појављују једанпут. Због тога се при генерисању матрице користе различите варијације за њихово израчунавање од којих су неке уобичајене приказане у табели 1 (Манинг и др. 2008).

Табела 1. Варијације при израчунавању вредности $tf - idf$

TF – $tf_{i,j}$	IDF – idf_i	Нормализација
$n_{i,j}$ * (природна)	1 (не)	1 (без)
$1 + \log n_{i,j}$ (логаритамска)	$\log \frac{ D }{ \{d:t_i \in d\} }$ ** (инверзна фреквенција докумената)	$\frac{1}{\sum_k n_{k,j}}$ ***
$0,5 + \frac{0,5 \times n_{i,j}}{\max_i n_{i,j}}$ (проширена)	$\max\{0, \log \frac{ D - \{d:t_i \in d\} }{ \{d:t_i \in d\} }\}$ (вероватносни инверз фреквенција докумената)	$\frac{1}{\sqrt{\sum_j n_{k,j}^2}}$
$\begin{cases} 1, \text{ ако је } n_{i,j} > 0 \\ 0, \text{ иначе} \end{cases}$ (бинарна)		

* $n_{i,j}$ означава број појављивања термина t_i у документу d_j
 ** $|D|$ је укупан број докумената у корпусу,
 а $|\{d:t_i \in d\}|$ укупан број докумената у којима се термин t_i појављује
 *** сума броја појављивања свих термина у документу d_j

У овом раду се $tf_{i,j}$ израчунава као природна функција, то јест број појављивања термина t_i у документу d_j , нормализована је сумом броја појављивања свих термина у документу d_j , док се idf_i израчунава као инверзна фреквенција докумената, тј. $\log \frac{|D|}{|\{d:t_i \in d\}|}$.

За израчунавање сличности између два документа d_i и d_j употребљена је генерисана матрица A и Жакарова мера сличности скупова D_i и D_j која се рачуна по формули:

$$J(d_i, d_j) = J(D_i, D_j) = \frac{|D_i \cap D_j|}{|D_i \cup D_j|}$$

као однос величине пресека скупова D_i и D_j и величине њихове уније. D_i и D_j одговарају редом колонама докумената d_i и d_j матрице A . Сличност се израчунава за све парове докумената, односно колона матрице, при чему важи да је за две колоне d_i и d_j : $J(d_i, d_i) = J(d_j, d_j) = 1$.

Важи да је:

$$J(d_i, d_j) = J(D_i, D_j) = \frac{|D_i \cap D_j|}{|D_i| + |D_j| - |D_i \cap D_j|}$$

где је $|D_i \cap D_j| = \sum_{s=1}^q \min(a_{si}, a_{sj})$, $|D_i| = \sum_{s=1}^q \min(a_{si})$, $|D_j| = \sum_{s=1}^q \min(a_{sj})$, q је број редова (термина), а $i, j \in \{1, \dots, p\}$, при чему је p број колона (докумената) у генерисаној матрици A .

За израчунавање Жакарове мере сличности написан је *Java* програм који обухвата и претходну обраду докумената корпуса и генерисање „индекса“. Претходна обрада докумената рецепата из кулинарског корпуса обухвата обраду у систему *Unitex* посебно креираним коначним трансдукторима којима се из текстова припреме уклањају све именице и функционалне речи какве су заменице, прилози, предлози или везници и задржавају само глаголи који се уједно лематизују. На овај начин је сваки текст рецепта из кулинарског корпуса замењен одговарајућим текстуалним документом који садржи одговарајућу *vreћу речи* (енгл. *bag of words*) – листу термина који представљају текст документа. У овом случају сви термини који представљају текстове су лематизовани глаголи. Број текстова p у кулинарском корпусу који су коришћени за мерење сличности је 11.670, а број термина q који се у њима јављају је 6.915.

Након примене програма направљена је хијерархија парова сличних рецепата од три нивоа, где један рецепт може да учествује у већем броју парова, али један пар рецепата припада тачно једном нивоу хијерархије. На првом нивоу хијерархије су рецепти код којих је мера сличности $0 \leq J(d_i, d_j) < 0,75$, а који су потпуно различити. На трећем нивоу су парови рецепата чији текстови се понављају на истом сајту са различитим насловима или се понављају на различитим сајтовима са истим или различитим насловима, код којих је мера сличности $0,9 < J(d_i, d_j) \leq 1$. Анализом добијених резултата уочена су 173 рецепта који су били дупликати овог типа. Ови рецепти су уклоњени из корпуса. Рецепти трећег нивоа код којих су уочене измене у формулацији једног или два корака припреме задржани су у корпусу.

Други ниво хијерархије сличности рецепата чине парови рецепата код којих је $0,5 \leq J(d_i, d_j) < 0,9$, при чему један рецепт може да буде сличан већем броју рецепата и сви такви парови се броје. Након уклањања дупликата у

овом нивоу је задржано 529 парова рецепата. На основу састојака ових рецепата употребом лексичких ресурса направљена је додатна подела тако што је проверено да ли се у паровима рецепата користе састојци који су истоветни, синоними су или су међусобне замене. На тај начин је овај ниво хијерархије подељен у две подгрупе: подгрупу у којој се рецепти слично припремају употребом различитих састојака и подгрупу у којој је припрема описана на сличан начин, али су састојци пописани у једном рецепту синоними или замене састојака који се јављају у другом рецепту.

У додатном поређењу се прво за парове рецепата екстрахују и уједно лематизују скупови састојака који се употребљавају у њиховој припреми S_1 и S_2 . У овом кораку се примењују лексички ресурси, електронски морфолошки речници и коначни трансдуктори. Од њиховог степена развијености зависи да ли ће сви састојци исправно бити екстраховани. Тако је у примеру приказаном у одељку 3.3 екстрахован састојак *soda*, уместо *soda бикарбона*, у првом скупу, и *шећер*, уместо *ванил шећер*, у другом. Препознате грешке се користе за допуну електронских морфолошких речника.

На састојке који припадају скупу S_1/S_2 примењују се онтологија састојака који су међусобне замене и *WordNet* и проверава се да ли међу њиховим синонимима и састојцима који су њихове замене има састојака који припадају скупу S_1/S_2 . Ако се за синоним или замену неког састојака из скупа S_1/S_2 установи да припада скупу S_1/S_2 , тај састојак се замењује пронађеним синонимом или заменом. На тај начин се формира скуп S'_2 . Тако су у примеру приказаном у одељку 3.3 састојци *кисела павлака* и *путер* из другог скупа замењени редом састојцима *јогурт* и *уље*.

На крају се рачуна Жакарова мера сличности скупова S_1 и S'_2 . Скупови су мање слични што је мера ближа 0 и у том случају се рецепти сврставају у прву подгрупу, а код мера које су ближе 1 се рецепти сврставају у другу подгрупу.

3.2. Канбера мера удаљености

За рачунање Канбера раздаљине описа припреме јела у рецептима почетног кулинарског корпуса од 11.670 рецепата употребљен је пакет *stylo* (Едер и др. 2013) софтверског алата R^7 . Канбера раздаљина се дефинише као:

$$C(d_i, d_j) = \sum_{k=1}^q \frac{|tf_{k,i} - tf_{k,j}|}{|tf_{k,i}| + |tf_{k,j}|}$$

где је $tf_{k,i}$ фреквенција термина t_k у тексту d_i , а $tf_{k,j}$ фреквенција термина t_k у тексту d_j .

Анализом добијених резултата направљена је хијерархија сличности парова рецепата од три нивоа на сличан начин како је описано код Жакарове мере, поштујући границе својствене Канбера мери раздаљине. Према овим

⁷R: <http://www.r-project.org/>.

результатима препознато је 157 рецепата који су дупликати других рецепата. Сви такви рецепти су пронађени и употребом Жакарове мере сличности. Након уклањања дуплих рецепата, пронађено је 456 парова сличних рецепата, где такође важи да један рецепт може да буде сличан већем броју рецепата и сви такви парови се броје.

3.3. Слични рецепти у систему *ReceptiX*

Развијена хијерархија имплементирана је у систему за претраживање кулинарских рецепата, *ReceptiX*,⁸ где су испод сваког рецепта приказане везе ка сличним рецептима пронађене употребом описаних мера, поређане опадајуће према сличности.

На сликама 2 и 3 су приказани примери рецепата који припадају трећем нивоу сличности, јер се њихови описи припреме разликују само у последњем кораку. Припрема рецепта са слике 3 допуњена је у односу на припрему рецепта са слике 2 реченицом *Мафине прелити отопљеном чоколадом или посути шећером у праху*, док су сви остали кораци (и састојци) истоветни.

Рецепти приказани на сликама 2 и 4 припадају другом нивоу хијерархије сличности, јер се њихови начини припреме разликују. На њих је додатно примењено мерење различитости састојака који се употребљавају у њиховој припреми (слика 5). $S_1 = \{јаве, шећер, брашно, прашак за пециво, вишња, јогурт, сода, уље\}$, $S_2 = \{јаве, шећер, прашак за пециво, кисела павлака, путер, брашно, вишња, компот\}$. Састојци *кисела павлака* и *путер* из другог скупа замењени су састојцима *јогурт* и *уље*, па је $S'_2 = \{јаве, шећер, прашак за пециво, јогурт, уље, брашно, вишња, компот\}$. У овом случају је $J(S_p, S'_2) = 0,875$, односно у рецептима се приликом припреме употребљавају слични састојци.

Рецепти приказани на сликама 2 и 6 припадају другом нивоу хијерархије сличности и за њих је $S_1 = \{јаве, шећер, брашно, прашак за пециво, вишња, јогурт, сода, уље\}$, $S'_2 = \{јаве, уље, јогурт, бело кукурузно брашно, пшенично брашно, прашак за пециво, сир\}$, и $S''_2 = \{јаве, уље, јогурт, брашно, прашак за пециво, сир\}$. Сличност је у овом случају једнака $J(S_p, S''_2) = 0,556$, па произлази да је због веће различитости између састојака који се употребљавају већа мера различитости између ових рецепата него што је било у претходном случају.

⁸ ReceptiX: <http://receptix.azurewebsites.net/>.

Слика 2. Пример рецепта са приказаним везама ка сличним рецептима

ReceptiX

Mafini sa višnjama

Kategorija: Kolač

Težina pripreme: lako

Vreme pripreme: 20 minuta

Broj porcija: 12 osoba

Potrebno je:
3 jajeta
1 šolja (2dl) jogurta
1 šolja šećera
3 šolje brašna
1/2 praška za pecivo
1 kašičica sode bikarbone
1 šolja ulja
višnje

Priprema:
Umutiti jaja sa šećerom, dodati jogurt, ulje, brašno sa praškom za pecivo. Sve dobro sjediniti, sipati u podmazane kalupe za mafine. U svaku staviti višnje, količina po želji. Peći na 180 C oko 15 minuta.

Slični recepti (C): Mafini sa višnjama; Mafini sa bananama; Moderne projice; Mafini sa višnjama; Mafine sa medom; Ivanin voćni kolač; Medeni kolač sa breskvama; Američke krofnice;

Slični recepti (J): Mafini sa višnjama; Moderne projice; Mafini sa višnjama; Mafini sa bananama;

ReceptiX Konvertuj

Слика 3. Пример рецепта који се разликује од рецепта са слике 2 у последњем делу описа припреме

Mafini sa višnjama

Kategorija: Poslastica

Sastojci:
 3 jajeta
 1 šolja (2dl) jogurta
 1 šolja šećera
 3 šolje brašna
 1/2 praška za pecivo
 1 kašičica sode bikarbone
 1 šolja ulja
 višnje (količina po želji)

Priprema:
 Umotiti jaja sa šećerom, dodati jogurt, ulje, brašno sa praškom za pecivo. Sve dobro sjediniti, sipati u podmazane kalupe za mafine. U svaku staviti višnje, količina po želji. Peći na 180°C oko 15 minuta. Mafine preliti otopljenom čokoladom ili posuti šećerom u prahu.

Slični recepti (C): Mafine sa medom; Mafini sa višnjama; Mafini sa bananama;
 Slični recepti (J): Moderne projice; Mafine sa medom; Mafini sa višnjama;

ReceptiX
Konvertuj

Слика 4. Пример рецепта који је сличан рецепту приказаном на слици 2

Mafini sa višnjama

Kategorija: Kolač

Težina pripreme: lako

Vreme pripreme: 50 minuta

Broj porcija: 12 osoba

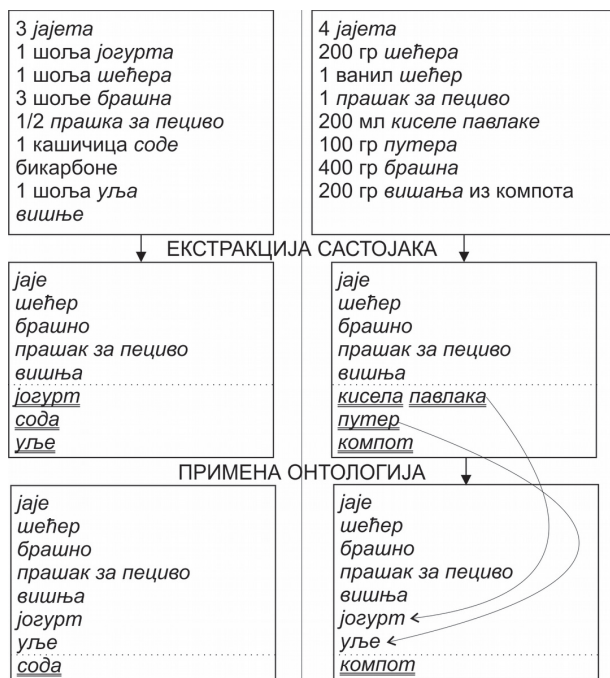
Potrebno je:
 4 jajeta
 200 g šećera
 1 vanil šećer
 1 prašak za pecivo
 200 ml kisele pavlake
 100 g putera
 400 g brašna
 200 g višanja iz kompota

Priprema:
 Sve sastojke umutati redom pa kad se fino sjedini kašikom dodati višnje. Sipati u silikonske kalupe i peći na 160 stepeni 35 minuta.

Slični recepti (C): Moderne projice; Mafini sa višnjama;
 Slični recepti (J): Moderne projice; Mafini sa višnjama; Mafini sa sirom i semenkama;

ReceptiX
Konvertuj

Слика 5. Сличност састојака у рецептима приказаним на сликама 3 и 4

Слика 6. Пример рецепта који је сличан рецепту приказаном на слици 2

Moderne projice

Kategorija: Pita ili testo

Potrebno je:

3 jajeta
 2,5 soljice ulja
 3 soljice jogurta
 3 soljice belog kukuruznog brašna
 3 soljice pšeničnog brašna
 1 prašak za pectivo
 1 kriška sira

Priprema:

Umotiti posebno žumanca, dodati belanca, zatim ulje, jogurt, kukuruzno brašno, pšenično brašno, izgnječen sir i sve dobro sjediniti. Tako pripremljenu masu sipati u kalupe i peći u pećnici na temperaturi od 200 stepeni.

Slični recepti (C): Mafini sa višnjama; Mafini sa višnjama;

Slični recepti (J): Mafini sa višnjama; Mafini sa višnjama; Mafini sa višnjama; Mafini sa sirom i semenkama;

ReceptiX

Konvertuj

Резултати мерења сличности рецепата зависе од покривености доменски специфичне лексике морфолошким речницима и онтологијама, као и начина на који су глаголи употребљавани приликом описа припреме рецепата.

4. Закључак и даљи рад

Употребом различитих мера за утврђивање сличности текстова и анализом поступака припреме над доменским кулинарским корпусом рецепата на српском језику успостављена је хијерархија сличности рецепата. Хијерархија је потом профињена разматрањем састојака из одређене групе који учествују у припреми рецепата, применом посебно креиране онтологије заменских састојака. На тај начин је утврђено појављивање рецепата који су међусобно идентични, као и оних који имају различите наслове, а припрема им је потпуно идентична или се незнатно разликује.

Поред утврђивања плагијата међу рецептима који се разматрају и пружања могућности да се на основу једног рецепта дају препоруке за сличне рецепте, примена представљеног поступка може да послужи за препознавање рецепата који потичу из кухиња различитих народа. Овакви рецепти носе различите називе и припремају се на сличан начин употребом различитих састојака, што може допринети изучавању историјских и других аспеката кулинарства. Поред тога, онтологија састојака који могу да се употребљавају као међусобне замене, употребљена у процесу креирања хијерархије сличности, може да се употреби и у системима за саветовање корисника о потенцијалним заменама састојака.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобер 1999:** Phyllis Pray Bober, *Art, Culture, and Cuisine*. Chicago, USA: University of Chicago Press.
- Ву и др. 2008:** Ho Chung Wu, Robert Wing Pong Luk, Kam Fai Wong, Kui Lam Kwok, "Interpreting tf-idf Term Weights as Making Relevance Decisions". *ACM Transactions on Information Systems (TOIS)*, 26(3), 13:1–13:37.
- Вујичић Станковић / Пајић 2014:** Сташа Вујичић Станковић и Весна Пајић, „Формирање доменског корпуса – кулинарска лексика“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 51–59.
- Вујичић Станковић / Пајић 2015:** Сташа Вујичић Станковић и Весна Пајић, „Употреба властитих имена у кулинарском домену“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 137–142.
- Вујичић Станковић и др. 2014:** Staša Vujičić Stanković, Svetana Krstev, Duško Vitas, "Enriching Serbian WordNet and Electronic Dictionaries with Terms from the Culinary Domain", In *The Proceedings of Seventh Global WordNet Conference*, 127-132.

- Герхарт и др. 2013:** Cornelia Gerhardt, Maximiliane Frobenius, Susanne Ley (Urednici), *Culinary Linguistics: the Chef's Special*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Едер и др. 2013:** Maciej Eder, Mike Kestemont, Jan Rybicki, "Stylometry with R: a Suite of Tools", In *Digital Humanities 2013: Conference Abstracts*, 487–489.
- Кончади 2006:** Manu Konchady, *Text Mining Application Programming*. Boston, MA, USA: Charles River Media.
- Крстев/Лазих 2015:** Цветана Крстев, Биљана Лазих, „Глаголи у кухињи и за столом“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 117–135.
- Крстев и др. 2014:** Cvetana Krstev, Staša Vujičić Stanković, Duško Vitas, „Approximate Measures in the Culinary Domain: Ontology and Lexical Resources“, In *Proceedings of the 9th Language Technologies Conference IS-LT*, 38–43.
- Ланс/Вилијамс 1967:** Godfrey Newby Lance, William Thomas Williams, "Mixed-Data Classificatory Programs I – Agglomerative Systems". *Australian Computer Journal*, 1(1), 15–20.
- Лесковец и др. 2014:** Jure Leskovec, Anand Rajaraman, Jeffrey D. Ullman. *Mining of Massive Datasets*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Манинг и др. 2008:** Christopher D. Manning, Prabhakar Raghavan, Hinrich Schütze. *Introduction to Information Retrieval (Volume 1)*. Cambridge, MA, USA: Cambridge University Press.
- Онфре 2002:** Mišel Onfre, *Gurmanski um: Filozofija ukusa*. Čačak: Umetničko društvo Gradac.
- Тенг и др. 2012:** Chun-Yuen Teng, Yu-Ru Lin, Lada A. Adamic, "Recipe Recommendation Using Ingredient Networks", In *Proceedings of the 4th Annual ACM Web Science Conference*, 298–307.
- Фрејн/Берковски 2010:** Jill Freyne, Shlomo Berkovsky, "Intelligent Food Planning: Personalized Recipe Recommendation", In *Proceedings of the 15th International Conference on Intelligent User Interfaces*, 321–324.
- Цурафски 2014:** Dan Jurafsky, *The Language of Food: A Linguist Reads the Menu*. New York City, NY, USA: W.W. Norton & Company.

Staša I. Vujičić Stanković, Vesna S. Pajić

AUTOMATIC DETERMINATION OF COOKING RECIPE TEXTS SIMILARITIES USING
INFORMATION EXTRACTION METHODS

Summary

In this paper we present the analysis of cooking recipe texts and their automatic processing in order to determine the similarity of recipes. The similarity of recipes is defined as similarity of texts which describe process of course preparation, in terms of identical or similar steps, and ingredients that are the same or are interchangeable. Hierarchy of recipes according to their similarities is established, and the obtained results are described.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ЛЕКСИКА СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЋИРИЛИЧКИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА

У раду се на одабраном материјалу апелативне и топонимијске лексике забележене у старим ћириличким повељама и писмима (датираним од XII до XIV века) указује на значај који ова лексика има за упоредно-историјска лексиколошка истраживања, као и за реконструкцију старе српске материјалне и духовне културе. У њему се наглашавају могући правци историјски усмерених лексичко-семантичких истраживања и истичу проблеми који овакву врсту језичких испитивања прате.

Кључне речи: историјска лексикологија, старосрпска апелативна лексика, старосрпска топонимија, упоредно-историјска лексиколошка истраживања, семантичко-мотивациона реконструкција топонима, културна реконструкција

I.

1.1. Добро је познато да су старе ћириличке повеље и пословна (дипломатичка) писма драгоцен извор грађе за историјску лингвистику, пре свега због народног (старосрпског) језика којим су ови споменици писани. Они су и веома важан извор података за историјски усмерена лексичко-семантичка истраживања. Предмет српске историјске лексикологије као самосталне лингвистичке дисциплине јесу лексичко-семантичке јединице српског језика посматране у њиховој еволутивној перспективи од почетка писане историје српског језика до епохе која почиње реформом Вука Караџића. Овакво најопштије одређење предмета историјских лексичко-семантичких истраживања наткриљује низ опозиција које говоре о многоаспектности историјских истраживања лексике и семантике. Она за свој предмет могу имати историју посебно узете речи и – историју посебне групе речи (етимолошких гнезда и лексичко-семантичких поља); истраживање системских карактеристика којима

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

се дата реч или група речи одликује на једном синхронном језичком пресеку и – истраживање које подразумева повезивање факата различитих синхроних пресека посматраних у узастопном следу њиховог наступања; проучавање историје посебно узете речи или групе речи и – проучавање формирања лексичког фонда једног језика (постепеног, еволутивног развитка и битних прелома у том развитку, циклуса и периода у историјском развитку лексикона, промена лексичког састава језика, односа исконске лексике и позајмљеница и сл.). Због тога што на формирање и развој лексичко-семантичких јединица језика утичу многе појаве које припадају ванјезичкој стварности, наведена истраживања морају узети у обзир и контекст развитка материјалне и духовне културе српског, односно словенског етноса.

1.2. Остварење задатака које овако широко постављена полазишта подразумевају тражило би стрпљиво дугогодишње тимско ангажовање већег броја стручњака, посебно ако се има у виду ситуација у којој је наша историјска лексикологија (непостојање историјских речника из различитих језичких епоха, недостаци Даничићевог и Рјечника ЈАЗУ који не исцрпљују сву релевантну историјску грађу, необрађеност бројних историјских извора, релативно мали број дијалекатских речника, итд.). Будући да у савременој српској историјској лингвистици лексика и даље представља најмање изучену област, ми смо у овом раду на одабраном материјалу апелативне и топонимијске лексике забележене у старим ћириличким повељама и писмима (датираним од XII до XIV века)¹ желели да представимо само два од могућих истраживачких усмерења и укажемо на значај који ова лексика има: 1) за упоредно-историјска истраживања српске лексике, као и 2) за етнолингвистичка проучавања, прецизније – за реконструкцију старе српске материјалне и духовне културе.

1.3. Треба напоменути да лексеме које су предмет наше анализе припадају и апелативном и топонимијском лексичком слоју. Иако је познато да је основна функција топонима издвајање, индивидуализација, идентификација именованих објеката, те да се они због тога временом великим делом десемантизују – немерљив је њихов допринос бољем познавању старосрпске апелативне лексике зато што је основни топонимијски слој настао апелативном онимизацијом. Семантичке карактеристике топонима откривамо, дакле, у значењу оних лексема које учествују у њиховом настанку. Сама структура топонима условљена је унутарјезичким законитостима (тј. постојањем специфичних топонимијских творбених образаца)², али њихова семантика у многоме зависи и од екстралингвистичких фактора. У њих се убраја како средина у којој ова назвања настају (особености рељефа, биљни и животињски свет), тако и привредна делатност човека – номинатора, његове космолошке

¹ Као извор грађе користили смо ћириличке повеље и писма које садржи *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника*, књига I (ЗСПП).

² „Да бисмо се приближили правој мотивацији, тј. изворном значењу неког топонима, морамо га најпре сврстати у неку творбену категорију, одређену како формално – начином образовања, тако и функционално, пре свега на основу дихотомије посесиви/дескриптиви, а онда по могућству и према потањим семантичким нијансама.” (Лома 2013: 17).

представе, друштвене, етичке, религиозне и друге вредности. У семантици топонима може се открити историјски поглед на свет српског средњовековног човека, његове представе и знање о том свету. Зато су они изванредно значајни за реконструкцију старе српске културе.

II.

2.1. Лексика средњовековних ћириличких повеља датираних од XII до XIV века показује да старосрпски језик у доба раног развитка српске писмености у свом основном лексичком фонду (термини сродства, називи везани за природне појаве, називи делова тела, пољопривредних култура и радова, домаће и дивље животиње, основни апстрактни појмови и психички процеси, основна физичка својства предмета и др.) баштини оно старо словенско наслеђе које је присутно и данас. Ови споменици, међутим, садрже и веома богат фонд речи архаичних по свом облику и значењу. Оне су за историјски усмерена лексичко-семантичка истраживања веома значајне, будући да чине једну од карика ланца који повезује лексику савременог језика са њеном изворима и тиме представљају важно чвориште неопходно за реконструкцију целог тока обличког и семантичког развоја лексема од њиховог претпостављеног прасловенског извора до савременог нивоа као његове досегнуте фазе. Да би смо указали на значај који ове лексеме имају за упоредно-историјска лексиколошка истраживања, ми смо у овом раду посматрали одабране примере на историјској вертикали која повезује два синхрона језичка пресека – старосрпски из XII–XIV века и савремени – желећи да укажемо на нека од полазишта за могућа даља и обухватнија истраживања.

1) У повељама су забележене лексеме које су у савременом српском језику изгубљене, али имају паралеле у неким другим словенским језицима:

апелативи: **вѣць**³ 12: 61 – „предмет, ствар” (упор. стсл. **вѣць** „предмет, ствар, материја” СС: 113, рус. *вещь*, буг. *вещ*, чеш. *věc*, пољ. *wiec*, Фасмер 1: 309), **вльхвъ** 82: 3 – „чаробњак, врач” (упор. стсл. **вльхвъ** : **вльхнѣти** „говорити неразумљиво” СС: 118, струс. *вльхвъ*, буг. *вльхва* „чаробњак”, Фасмер 1: 345), **прѣсть** 131: 21 – „(земљин) прах”: **ничисоже пользно имоуце тѣчню пара, прѣсть, прахъ въ малѣ и вѣдно павлѣюще се** (упор. и топон. **Чръвена прѣсть** 92: 81; стсл. **прѣсть**, -и „земља, (земљин) прах” СС: 533, чеш./слов. *prst/prst'*, пољ. арх. *piersć*, рус. арх. *персть*, словен. *prst*, буг. *прѣст*, Фасмер 3: 245; најмлађи забележени пример у РЈАЗУ (12: 502) је из 1520. године), **оуѣваник** 12: 54 – „уздање, веровање у неког; надање” (упор. стсл. **оуѣвати** СС: 743, рус. *уповать*, укр. *уповати*, буг. *уфам се*, словен. *upati*, чеш. *doufati*, слов. *ufat'*, пољ. *ufać*, Фасмер 4: 164); топоними: **Дѣбрьска страна** 104: 192–193 (упор. псл. **dьбрь* „јаруга, удолина”, словен. *deber*, чеш. дијал. *debr̃*, слов. *debra*, пољ. арх. *debrz*, рус. *дѣбри*, ЭССЯ 5: 176–177), **Пришттина** 137 : 14 (: псл. *pryština* „извор, подводно земљиште”⁴; упор. укр. *прискати* „бризгати, силно потећи (о води, извору)”, чеш. *prýskati*, *prýštati*, слов. *prýštit'* „јакко потећи (о воденој струји)”, пољ. *pryskać* „прскати, бризгати”, Фасмер 3: 391), **Славник** 125: 30а „студенац”, **Славниште** 137: 39 „жупа” (упор. словенске хидрониме са истом основом: ст.

³ Први број означава редни број датог документа у Зборнику, а други број реда у извору.

⁴ В. Лома 2013: 181.

рус. *Словутичь* (эпитет Дњепра), *Слѹя*, поль. *Slawa, Slawica*, срп. *Славница* који би се сводили на исти, али апофонијски модификован ие. корен **sleu-/*sloц-/*slej-* који, по Скоку, стоји и у основи речи *слуз*, *слина* и др., Скок III: 282) итд.

2) Лексикон повеља садржи лексеме данас сачуване само као лексички архаизми, у дијалектима:

апелативи: **вѣтва** 12: 22 – „грана, прут“ (: стсл. **вѣтвь**, **вѣта** СС: 166, рус. *ветвь*, словен. *veja*, чеш. *větev*, поль. *witwa*, Фасмер 1: 306 ~ упор. срп./хрв. дијал. *вија* „кита, грана“, РЈАЗУ 20: 847, као и топон. *Крива феја*), **гвоздь** 14: 12 – „шума“ (: рус. *гвозд*, словен. *gozd*, чеш. *hvozd*, поль. *gwozd/gozd*, Фасмер 1: 399 ~ упор. срп./хрв. дијал. *гвозд*, РЈАЗУ 3: 522 са напоменом да се у штокаваца јавља до 16. века), **жрьдь** 41: 33 – „колац, мотка“ (: стсл. **жрьдь** СС: 220, рус. *жерд*, словен. *žrd*, чеш. *žerd'*, поль. *żerż*, Фасмер 2: 47 ~ упор. срп./хрв. дијал. *жрд*, РЈАЗУ 23: 471), **поть** 73: 10 – „зној“ (: рус. *пот*, буг. *пот*, словен., чеш., поль. *pot*, Фасмер 3: 342 ~ упор. срп./хрв. дијал. *пот* РЈАЗУ 11: 101), **табьстога** 64: 15 – „дебљина“ (: рус. *толстый*, чеш. *tlusty*, поль. *tlusty*, Фасмер 4: 74 ~ упор. срп. дијал. *муст* РСЈ 1327), **тръѣнка** 125: 52а – „купаста кошница од прућа, вршкара“ (у основи номинације може стајати асоцијација везана за облик кошнице, тј. њен купаст изглед (упор. синоним *вршкара*) или су такве кошнице биле обавијене трновитим прућем ради заштите од ште-точина ~ упор. срп. дијал. *трнка/трмка*, РСЈ 1315, Скок III: 504); топоними: **Барань** 125: 136 (упор. рус. *баран*, укр. *баран*, чеш. *baran/beran*, поль. *baran* – „ован“, Фасмер 1: 123 ~ упор. срп. срп. дијал. *баран* РСАНУ 1: 300), **Коурило** 125: 41а (: рус. *курить*, словен. *kuriti* „палити“ ~ упор. срп./хрв. дијал. *курити* „димити, пушити, ложити“, РЈАЗУ 5: 813), **Лисо** 68: 4 (: псл. **lyсъ* „го, ћелав“, рус. *лысий*, буг. *лис*, словен. *lis*, чеш. *lysy*, поль. *lysu*, Фасмер 2: 542; топоними: укр. *Лиса Могила*, поль. *Łysa stena*, срп. *Лиси камен*, *Лиса стијена*, Лома 2013: 135 ~ упор. срп./хрв. дијал. *лис/лиса/лисина* „бео или уопште јасан белег на челу животиње“, РЈАЗУ 6: 104), **Пъсана кѣа** 64: 60 (: стсл. **пѣсати** 1. „писати“, 2. „шарати, цртати“ СС: 559, словен. *pisan* „шарен“, буг. *писец* „сликар“, поль. *pisany* „шарен“ ~ упор. срп. дијал. *писаница* „шарено ускршње јаје“, РСЈ 915), **Плѣшь** 74: 33 (: рус. *плеишь*, буг. *плеишв*, слов. *pleš*, *plešiv*, чеш. *plešivý*, поль. *pleisz* – „го, ћелав“, Фасмер 3: 281 ~ упор. срп./хрв. дијал. *плеиша* „ледина у шуми“, топон. *Плешевница*, РЈАЗУ 10: 55), **Иъвина** (: псл. **jazva* „рупа“, стсл. **язвина** СС: 793, рус. *язвина*, буг. *язва*, укр. *язва*, словен. *jazba*, чеш. *jízva*, поль. *jaźwa*, Фасмер 4: 549 ~ упор. срп./хрв. дијал. *язвина* РЈАЗУ 4: 501) итд.;

3) У повељама су забележене лексеме непознате савременом српском језику, али сачуване у творбеној структури и семантици изведеница од њихове основе:

апелативи: **вина/вѣина** 21: 15, 29: 42 – „кривица“ (: стсл. **вина** СС: 115, рус. *вина*, буг. *вина*, чеш., слов. *vina*, поль. *wina* ⇒ упор. савр. срп. *виновник*, *невин*), **мѣка** 98: А8 – „брашно“ (: стсл. **мѣка** СС: 343, рус. *мука*, словен. *тока*, чеш. *touka*, поль. *taśka*, Фасмер 3: 7 ~ упор. срп. дијал. *мучњак* „сандук за брашно“, РСЈ 732), **недоуѣгъ** 145: 16 – „болест, немоћ“ (: рус. *недуг* „болест“, буг. *недѣг*, чеш., слов. *neduh*, *duh* „срећа, напредак; (животна) сила“, Фасмер 3: 59 ⇒ упор. савр. срп. *недужан*), **нетъь** 103: 3 – „рођак“ (: рус. *нетии*, чеш. *net'*, *neteře*, слов. *neter*, *nieć*, Фасмер 3: 67 ⇒ упор. савр. срп. *нећак*), **ротъь** 47: 26 – „заклетва; договор“ (: стсл. **ротити сѣ** „заклињати се“ СС: 585, рус. *рота*, словен. *rota*, поль. *rota*, Фасмер 3: 507 ⇒ упор. савр. срп. *порота*), **скверна** 144: 49 – „поган, нечистоћа“ (: стсл. **скверна** СС: 605, рус. *скверна*, словен. *skvrna*, чеш., слов. *skvrna*, Фасмер 3: 637 ⇒ упор. савр. срп. *осквернути* „обешчастити, обесветити“); топоними: **П'страа воуќва** (: псл. **pъstrъ*, стсл. **пѣстръ** „шарен“, рус. *пѣстрый*, буг. *пѣстръ*, словен. *pəstər*, чеш. *pestr*, *pestrý*, поль. *pstry*, Фасмер 3: 251 ⇒ упор. савр. срп. *пастрика*), **Кривотоуѣла**⁵ 125: 446 (: псл. **tyľь/*tulь* „залеђе, потиљак“, блр. *тул* „задња, леђна страна“, рус. *сугульѣ* „грбав“, словен. *tulac* „потиљак“ ⇒ упор. савр. срп. *потиљак*, *затиљак*) итд.;

⁵ в. Лома 2013: 119.

4) Лексика повеља чува старије значење, док се на савременом нивоу констатује секундарни развитак тог значења:

брашно 125: 48 : ...да се цр(ь)кѣнымъ хрании, а кѣди самъ гред(е) своек брашно да носи (: стсл. *брашно* „храна” СС: 101 ⇒ савр. срп. *брашно* „прах од самлевоног зрнелва житарица”), *врѣгъ* 125: 24а: *ѡт рѣке оу врѣгъ, ѡт врѣга оузъ рѣтъ* (: стсл. *врѣгъ* – „висока речна обала” СС: 102 ⇒ савр. срп. *брег* „мање узвишење”); *глаголъ* 147: 208 (: стсл. *глаголъ* „реч” СС: 170 ⇒ савр. срп. *глагол* „врста речи”), *оулицѣ* 106: 16 – „стаза, пролаз” (⇒ савр. срп. *улица* „пут кроз насељено место”) итд.

Поступак утврђивања прасловенског порекла наведене лексике веома је сложен и у извесној мери хипотетичан. Чињеница да постоје многе подударности у гласовној, морфолошкој и лексичкој структури словенских језика водила је претпоставци о једном заједничком општесловенском језику – изворнику, који је у научне сврхе теоријски реконструисан методама упоредно-историјске језичке анализе и назван прасловенским језиком. Тај претпостављени језик древних словенских племена није, разумљиво, током другог времена свог трајања⁶ био апсолутно непокретан и јединствен. У њему су већ током првих столећа Христове епохе постојала извесна дијалекатска подвајања чије се основне црте и даљи развитак могу само у извесној мери реконструисати (пре свега путем изучавања гласовних промена и граница њиховог распрострањања – недоследност треће палатализације, паралеле у развитку група *tort, tolt, tert, telt*, развитак сугласничких група *tl, dl* итд.). Тај дијалекатски диференциран прасловенски језик био је током свог историјског развитка и под утицајем језика суседних несловенских племена, те су у њега продрале и неке њихове карактеристичне особености, наслеђене касније у свим словенским језицима или у једном њиховом делу. Развитак словенских језика из једног изворника није, дакле, текао праволинијски. У току њиховог историјског развитка обнављао се и сам лексички састав, јављале су се нове језичке јединице, а неке старе су ишчезавале или мењале свој семантички опсег у складу са законитостима које су владале у границама различитих језичких система. Измена значења речи зависила је у основи од два узајамно прожимајућа узрока: први се потиче од њене повезаности са процесима карактеристичним за развој културе датог етноса, а други је унутарјезичког карактера и тиче се многобројних посебних односа које реч развија у вези са другим речима датог језика. То што у различитим словенским језицима можемо констатовати речи које су сличне по својој гласовној структури и значењу, не мора нужно водити закључку да оне представљају исконску словенску лексичку, јер су те подударности могле настати и путем позајмљивања из једног словенског језика у други, а у језик из којег су позајмљене могле

⁶ По мишљењу једног броја палеослависта на крају 2. миленијума пре нове ере на широком пространству између Дњепра, Карпата, Одре и јужних обала Балтичког мора обитавала су бројна земљорадничка и сточарска племена која су међусобно била повезана низом заједничких особености њихове материјалне и духовне културе. Претпоставља се да је издвајање балтословенских језика из индоевропског језичког јединства било око 1500. г. пре Христа, а распад овог јединства и коначно издвајање словенских језика као посебне породице између 700. и 200. године пре Христа (Михаљевић 2002: 86).

су опет доспети путем позајмљивања из неког другог, несловенског језика итд. У средњовековном периоду њиховог развитка важну улогу у формирању речничких особености имао је и црквенословенски језик. Зато је често веома тешко просудити да ли је конкретна лексичка јединица исконска или се у лексичком систему датог језика јавља као траг раних (општесловенских) или неких каснијих лексичких позајмљивања насталих у периоду засебне историје појединих словенских језика. У овим истраживањима веома су важни постулати етимолошке језичке анализе која на основу констатоване гласовне и значењске подударности лексичких јединица настоји утврдити њихову претпостављену генетску сродност и установити путеве и узроке мењања њиховог првобитног облика и значења реконструисаног на нивоу прајезика. Евентуалне гласовне неподударности међу њима морају се објаснити регуларним фонетским законима на основу којих се могу извести сви рефлексии у језицима потомцима. Регуларни фонетски помаци поред тога морају бити и рекурентни, то јест понављати се у тој мери да се не могу сматрати случајним (Михаљевић 2002: 36). Објективне тешкоће присутне приликом реконструкције првобитног значења речи и праћења даљег историјско-семантичког развитка (узроковане тиме што је семантичка еволуција веома разноврсна по својим правцима и дометима) историјска семантика и лексикологија настоје превазићи ширењем обима анализе до граница читавог морфосемантичког поља разматраних лексема.

Ваља на крају овог одељка додати да лексика повеља чува и лексичке слојеве који представљају иновације зачете у јужнословенској дијалекатској грани прасловенског језика, затим оне који потичу из старог српског језика претписмене епохе, те од претсловенског балканског језичког супстрата. Реконструкција ових претписмених лексичких слојева била би могућа само на основу поређења података које дају два основна прасловенска речника (*Етимолошки речник словенских и језика* московског редакцијског колегијума и *Прасловенски речник* Франтишека Славског), сви други словенски етимолошки речници, историјски и дијалекатски речници свих сродних словенских језика.

2.3. Проучавање лексике средњовековних ћириличких повеља веома је важно и за реконструкцију старе српске културе. Прворазредан значај у овом домену припада топонимијском лексичком слоју јер су у топонимији (и ономастици уопште) одражени најбитнији етнокултурни садржаји. Чак и када је примарни мотив номинације везан за неку стварну карактеристику датог објекта – и тада је акт номинације социјални чин, јер говори о разлозима за извор баш те, а не неке друге његове карактеристике, као и о томе како је лик неког објекта номинације одражен у менталном бићу њиховог номинатора.

У овом одељку представимо неке одабране топониме антропогеног карактера, тј. оне који својим семантичко-мотивационим карактеристикама одражавају људску делатност. Иако и други слој топонимијске лексике – онај физиогеног типа – такође може бити значајан за овако усмерена истражи-

вања,⁷ ми смо се ограничили на представљање антропогеног слоја будући да он садржи највише података значајних за реконструкцију старе српске културе. Циљ нам је био да представимо најпродуктивније мотивационе моделе и осветлимо слику света одражену у језику њихових номинатора. Груписање топонима извршено је по семантичком садржају речи која се налази у њиховој мотивационој основи. Етимолошко-ономасиолошка реконструкција њихова није нам била основни циљ, али су нека објашњења тог реда давана да би се разумело како су у њиховом значењу одражени подаци значајни за реконструкцију старе српске културе. Будући да наш извор обухвата и текст Бањске хрисовуље, приликом навођења топонима забележених у њој наводили смо и конкретна семантичко-мотивациона решења која је А. Лома изнео у својој капиталној студији *Топонимија Бањске хрисовуље* (Лома 2013).

1) *Земљораднички термини*. Средњовековни извори, пре свега владарске повеље и законици, као и један непосреднији извор – *Српски рукопис земљорадничког закона* – сведоче да се у српским земљама датог периода до земље долазило наслеђивањем (баштине), њеном куповином (упор. *Пасарелове коупенице* 92: 232), по „милости” владара, као и крчењем растиња. О овом последњем начину сведоче и микротопоними забележени у нашој грађи. У њој се издваја један круг лексема које у основи имају прасловенске глаголе са значењем *крчења, требљења, драња, тргања, кидана* зараслог, некултивисаног земљишта тј. мањег дрвећа, жила, корова, пањева и сл.: *Трѣвовики* 14: 10, *Трѣволе* 14: 12, *Трѣв’ча* 125: 11а, *Трѣв’ша* 92: 117–118 (: псл. **terti*, **terbiti* „требити, крчити; припремити земљиште за култивисање”, *Фасмер* 4: 45), *Драчево* 92: 89 (: псл. **dъrati* „драти, кидати, тргати, гулити”, *ЭССЯ* 5: 218; упор. и *драч/драча* „врста бодљикаве, оштре траве”, *РЈАЗУ* 2: 734), *Дрѣстьникъ* 12: 67 (: **drъstati*, **drъskati* „драти”; упор. и рус. топоним *Дресна*, укр. *Дрестна*, *ЭССЯ* 5: 226). Тај процес подразумевао је и један посебан поступак – за који и данас знају људи пореклом са села – а о којем сведочи старосрпски топоним *Уртеникъ* 117: 31 (: псл. **čьrtati*/**čьrsti*, **čьrtъ* „цртати, вући бразде, линије”; упор. и струс. *чертежъ* „белег, међник”, *чертеж* „зарезана кора дрвета”; укр. *чертіж* „исто”, укр. топон. *Чертіж*, *Чертежина*, *Чертеж* (Карпати), *ЭССЯ* 4: 161–163). Развој топонима који припадају овом мотивационом моделу ишао је у следећем правцу: „зарезана кора дрвета” (луг се требао и на тај начин што је високом дрвећу у њему подсецана кора,

⁷ Упор. нпр. бројне топониме које у својој мотивационој основи имају називе дрвећа: *Бзовнице*, *Борь*, *Прездова*, *Бресникъ*, *Боуковица*, *Врѣвница*, *Глогъ*, *Глож’къ*, *Грав’ць*, *Доуѣница*, *Доуѣванице*, *Липовица*, *Орахово*, *Г’мрѣковница*, *Топол’ница*, *Храстик*, *Церова*, *Иѣв’ковъ*, *доль*, *Иѣбори*, *Иѣсика*, *Иѣ’шаница* итд. (ЗСПП, регистар). Дрвеће је у материјалној и духовној култури Словена имало важно место и улогу. То је било повезано са климатским особеностима словенске прапостојбине, богате шумама, као и са седелачким начином живота у којем је дрвеће коришћено за грађевински материјал и огрев. У духовној култури Словена оно је такође било важно (сеновита дрвета, записи и сл.), о чему сведочи и то да у семантичкој, односно етимолошкој вези са дрвећем стоји и тако важан културни појам као што је „здравље” (псл. **sъdrъvje* ← праие. **dr-ey-/*der-ъ-*, стинд. *dhurva-* „чврст, здрав”, грч. *дродъ* „снажно”, лит. *дроўтас* „чврст, моћан”; упор. и фразем *здрав као дрен*). У основи ових речи је, дакле, исти корен, чије се првобитно значење односило на чврстину, снагу, постојаност, најпре дрвећа, а онда, асоцијативно – и здравља.

па се оно остављало да се осуши и затим се секло или палило) → „место на тај начин искрчено и спремно за култивисање” → назив тог места. О томе да се до обрадиве земље долазило и паљењем на њој претходно никлог растиња говоре следећи топоними: **Жегра** 137: 37, **Жегрь** 92: 112 (: псл. **žešti*, **žego* „палити”), **Паличъ** 92: Б57, **Коурило** 125: 41а, **Прѣгара** 92: Б51. Насеобине никле на крчевинама носе и називе **Тръник** 9: 54, **Трънова** 54: 25, **Тръново** 40: 26, **Тръновщица** 125: 34б. Раскрчено земљиште се називало и **лазь**: **Ковачеви лази** 125: 20б, **Братомири лази** 125: 19а (: псл. **lazъ* < псл. **laziti* „провлачити се”; упор. рус. *лаз*, чеш. *laz*, пољ. *laz*; топон. укр. *Лазу*, *Лаз*, *Лазок*, пољ. *Łazy*, *Łaziska*, чеш. *Lazysko*, ЭССЯ 14: 64–67). Код наведених топонима можемо констатовати следећи развитак значења: „пролаз који људи и животиње постепено начине пролазећи кроз шуму, грмље” → „отворен простор погодан за култивацију” → топоним. Средњовековни извори сведоче о томе да је имање добијано и бацањем *ж(д)реба* „коцке” (Лома 2013: 70–71): **Полоуждревница** 117 : 22 – „село између Лимљана и Орахова” < псл. **žerbъ* (: стсл. *ж(д)рѣвъ* 1. „коцка, расподела коцком”; 2. „судбина, срећа” СС: 220, ст. срп. *ждрѣвник*, рус. *жеребий*, пољ. *zrzebie*, чеш. *hřeb*, *hřebie*, Фасмер 2: 47–48). Средњовековна топонимија даје податке и о томе да се временом прешло и на интензивније обрађивање земље: **Плоужине** 125: 20а (: псл. **plužiti* „плугом орати земљу”, чеш. *plužina* „њива, ораница”; топон. чеш. *Plužiny*, *Plužiny*, блр. *Плужины*, Лома 2013: 172), **Стальпези** 14:10 (: стсрп. *стальпъ* „већи оранички комплекс”), **Жрънов’ница** 21: 33 (: псл. **žrbny*, -*ъve* „жрвањ, млински камен”), **Оустрънь** (псл. **sъ-terti*, **sъ-tyrō*, стсл. *сѣтрѣти*, *сѣтрѣж* „трети, раздробити, одвојити (нпр. плеву од зрна), уништити” СС: 673; упор. и срп. *трети*, *стрн* „њива на којој је пожњевена пшеница”), **Гоу’мништа** 125: 20а (: псл. **gumьno* „место где се врше жито”). Велики број забележених топонима по свом творбеном типу спада у посесиве (типа **Ковачеви лази** 125: 20б) што посредно сведочи и о значају својине која је за земљишни посед од неког времена везивана. О томе говоре и топоними у којима прати-мо онимизацију старих апелативних назива за међишне ознаке: **Граничане** 125: 11а (упор. псл. **granъ* „урез у стабло као ознака међе”, Лома: 2013: 68), **Мраморик** 92: 10б, **Мраморъ** 92: 62 (< псл. **mor-mor-*; грч. *μάρμαρος* „сиви, отесан камен”), **Соха** 125: 14б (: псл. **soha* – 1. „рачваста грана, колац, потпорањ, стуб”; 2. „пагански идол, балван”, Лома 2013: 204), **Расохатъц** 125: 39б (< **raz-soh-atъ* „рачват, раздвојен, подељен на двије” + -*ъсь*, Лома 2013: 187).

2) **Занимања**. Топоними забележени у средњовековним ћириличким повељама говоре и о социјалном устројству средњовековног друштва у којем су осим слоја владара (**Кнежь лазь** 64: 112), војника (**Вонитѣшина** 125: 43б (упор. стсл. *вои*, -*и pl* „војска”, *воинъ* „војник” СС: 120), **Унготова** 125 : 17б (: ст. срп. *чигот* „дворска титула” (: грч. *σπαθάριος*), упор. тур. *jigit*, рус. *джи-гит* „смео јахач”, Лома 2013: 231)), свештеника (**Уръньча** 14: 11 : **чръньць** „монах”), као и њима потчињеног феудалног становништва које се поглавито бавило земљорадњом и сточарством (**Козарево** 92: Б55, **Говедарквѣ бродъ** 125: 39а, **Конюхова честь** 64: 113) – постојали и људи који су се бавили различитим занатима: **Бъчваревине** 125: 36б, **Игларев’скы стоуден’ць** 125 : 72б,

Кикрѣзи 125: 70б (: псл. **kijъ* „тољага, батина”, Лома 2013: 105), **Ковачево** **гѣмно** 10: А5, **Кроушопеци** 92: 83, **Лов’чи потокъ** 125: 23а, **Роуѣчь потокъ** 104: 41, **Роударик** 125: 10б, **Оулитаревина** 54: 42 (псл. **ulъjar’ъ* „пчелар”) и др. Сви ови топоними у својој мотивационој основи имају називе занимања везаних за традиционалну делатност становника сеоских насеља из којих је њихов номинатор потекао и добро их познавао.⁸

3) **Насеља и грађевине**: **Блгарски катоуѣнъ** 125: 60а, **Градець** 91: 7, **Дольна вѣс** 14: 10, **Криваче** 125: 34б (: апелатив *кривача* „пастирска колиба са кровом до земље”; упор. псл. **kryti*, **kryvati*, Лома 2013: 119), **Дмитрове коуѣ** 125: 18б, **Галче гладе** 125: 42а (: псл. **golda* „пастирска колиба”, Лома 2013: 119, 284), **Манотино селище** 93: 32, **Магаславле воденичище** 137: 12, **Сельца** 64: 58, **Црквица** 92: 177, итд.

4) **Предмети материјалне културе**: **Дѣжево** 125: 24а (: псл. **děži*, **děžьve* „врста посуде, наѣве”, Лома 2013: 73–74), **Жрнов’ница** 39: 4 (: псл. **žrnyu*, -ъве „жрвањ, млински камен”), **Камене строуге** 125: 34а (: ст. срп. *строуга* „преграда”), **Плоужине** 125: 20а (: псл. **plugъ*), итд.

5) **Комуникације** тј. **термини везани за неке транспортне пунктове**: **Бродъ** 74: 29 (: псл. **brodъ* „прелаз на реци”), **Вратъца** 41: 20, **Вардишта** 64: 107 (ст. срп. *вардиште* „стражиште”: итал. (*с*)*вардату* „чувати, пазити”, Лома 2013: 40), **Моштаница** 125: 41а (: псл. **mostanъ*, трпни партицип претерита од итеративног псл. глагола **most’ati* „премошћавати” тј. „река која се прелази мостовима”, Лома 2013: 155), итд.

6) **Простор и просторни односи**. У овим топонимима веома је изразита адресна функција топонима тј. идентификација и издвајање датог назива по некој његовој (просторној) карактеристици. Њен избор зависи како од самог објекта, тако и виђења датог објекта од стране његовог номинатора: **Вели дољ** 54: 4б (**доуѣвъ**, **дѣль**, **подъ**, **трънь**, **рѣть**, **врѣхъ**, **камъти**, **хѣльмъ**), **Глоубоки дољ** 125: 36б, **Голѣмъ каменъ** 92: 167, **Горни пологъ** 74: 52, **Длъгне лоуки** 125: 34а, **Дольна вѣс** 14: 10, **Срѣднии рѣть** 125: 31а, **Уѣлникъ** 92: Б1, **Широкъти лоугъ** 125: 20а, итд. За топоним **Осоуд’ниа врат’ца** 125: 26а (из лексике Бањске хрисовуље) Александар Лома даје семантичко-мотивациону реконструкцију доводећи у везу овај назив са псл. придевом **otsqđъn’ъ* „који је са ове стране” (: псл. **otъsqđa* „одавде”) указујући и на не сасвим јасно значење топонима у датом контексту: „у *вратца осудња и паки у друга вратца*”, дословно, као неки улаз у ограђен простор и излаз из њега, или у метафоричном значењу почетка и краја кланца” (Лома 2013: 165). Није ни извесно у којој мери је дата атрибутивна апелативна синтагма онимизирана. У нашим изворима забележили смо, пак, топоним **Досоугк** 82: 23 – „село у Плаву”, у чијој би се творбеној основи такође могао наћи стари прасловенски прилог који је означавао правац и био саграђен од заменичке основе **s-* (упор.

⁸ Из апелативног лексичког слоја издвајамо и друга *nomina professionis*: **винаръ**, **грѣнчаръ**, **дромачаръ** „путар”, **златаръ**, **зѣдѣць**, **изгонъчниа** (из града), **издаѣчниа**, **казѣньць**, **млинаръ**, **мѣздовѣздатель**, **овѣчарник**, **паст’ъръ**, **пастоуѣхъ**, **погонъчниа**, **продаѣчниа**, **прѣць**, **пѣсаръ**, **седалник**, **сокальникъ**, **стронтель**, **сѣтъникъ**, **тепъчниа**, **трѣговѣць**, **шѣвѣць**, **паздничаръ** (упор. псл. **jazda/*jъzda* девербатив од псл. **jahati/*jĕhati*).

стсл. демонстративну заменицу **съ** „овај” са указивањем на близину нечега у односу на говорни субјекат) и деиктичке партикуле *-*odu* (у српском развијена у завршетак -*уд/-уда*, упор. стсл. **Т-ЖДОУ** / **ОТЪ-Т-ЖДОУ** „одатле”, **ОН-ЖДОУ** „оданде”, **С-ЖДОУ** / **ОТЪ-С-ЖДОУ** „одавде”, срп. *овуд/овуда/одовуд, туд/туда/отуд, онуд/онуда/одонуд, свуд/свуда/отсвуда* итд.). Тај стари творбени тип могао је бити измењен контаминацијом са другим месним прилошким творбеним типом – оним са деиктичком партикулом *-*de* (стсл. **КЪДЕ, СЪДЕ, ОНЪДЕ**, у стсрп. са **Ѣ** уместо *e*, насталим претпостављамо адаптирањем према старом локативном падежном наставку -**Ѣ**: **ОНДѢ, ОВДѢ**, срп. дијал. *овђе, онђе*) ⇒ тј. **do-sod-ě > docuђе* (упор. срп. дијал. *куђ/куђе, овудије, тудије, онудије*). Овај се прилог затим могао наћи у саставу неког прилошког израза са значењем указивања на правац простирања неког топонимијског објекта (на пример на село које се распростирало „одавде ... довде”), а онај његов део који је при оријентацији био ближи номинатору називан је по тој његовој карактеристици и коначно био добијен елидирањем адвербијалне синтагме тј. **do-sod-ě (selě) ⇒ Досуђе* (упор. и топоним *Суђе Плана*, забележен у *Раванничкој повељи кнеза Лазара* (Младеновић 2015: 229).

7) **Претхришћанска схватања и веровања**. Сакрални топоними су веома важан извор за реконструкцију духовне културе сваког народа. У време настанка старе српске државе на њеном тлу постојала су многа паганска светилишта и култна места чији су називи оставили трага у старосрпској топонимији. Овај топонимијски слој одражава претхришћанске религиозно-митолошке представе које су имале велику улогу у стварању традиционалне слике света утичући и на устројство старосрпског топонимијског простора. У поређењу са њима, топонима у вези са хришћанством је релативно мало, што може говорити и о томе да је двоверје било постојана карактеристика српског етноса у то време. Наши извори показују устаљеност једног од типичних српских топонимијских мотивационих модела у називима који у својој основи имају апелатив **БАБА** (: **baba* „1. старица, баба”; 2. „митолошко биће” – **Бабинь вирь** 92 : 86 **Ловъжибаба** (стена) 64: 68, **Гозъбаба** 125: 41а), као и оних хришћанског реда којима је у основи једно од имена Богородице (упор. **Дѣвигод** 74: 18). Као еуфемистички назив за нечисту силу јавља се и топоним **Бєсь** 40: 21 (псл. **běsъ* „зли дух, демон”) који би могао указивати на место неког паганског светилишта односно на статуу паганског идола (познати и под именима **стоуќанъ, кипъ, бальванъ**⁹). Топоним **Богача** 9: 57, са типично јужнословенским суфиксом -*ača*, може упућивати на женски демонолошки лик познат у словенској народној традицији под различитим именима (пољ. *boginka*, слов. *ubohenka, bohynka, bohinja*, укр. *богини*, СМ: 35; упор. и срп. *богиње* као назив болести). Текстови ЗССП у овој групи бележе и топониме **Вилєскѣ прѣслопѣ** 94 : 167, **Вамовилєски стоуќенѣць** 92: 107 (: **вила** – женско митолошко биће коме се приписују углавном позитивна својства и које живи далеко од људи (вила горкиња, планинкиња, бродарица, облакиња)), **Доушегоуѣница** 92 : 191 (може бити и метафорични назив за место које је

⁹ Упор. топоним **Бальвань** 125: 41б.

далеко од људи), **Кикени доубь** 125: 72б (храст, једно од најпосвећенијих дрвета словенске митологије, сачувао је обележје светиње и у добра хришћанства; хрстови су често имали улогу записних дрвета крај којих су вршени религијски обреди), **Тројанъ доубь** 117: 24 (Тројан у словенском фолклору има обележја демонског божанства; необично везивање његовог имена за храст могло би се објаснити и слабљењем претхришћанских религиозних схватања у време снажног успона хришћанства), **Клетовникъ** 92: Б34 (може значити и место где су обављани вербални религиозни ритуали).

8) **Експресиви, топонимске метафоре**. Из овог, веома богатог топонимијског слоја, навешћемо ради илустрације само неке лексеме: **Глоуха вьсь**, **Гнѣждани**, **Грохотъ**, **Девелпакъ**, **Добра вода**, **Добринна**, **Живогоштѣ**, **Загрълата**, **Занога**, **Зла страна**, **Знашта**, **Златица**, **Кичава**, **Клечиглавъ**, **Колѣн'це**, **Кривотоула** (: псл. **tulъ* „залеђе, потиљак”), **Крилогоштъ**, **Непровишта**, **Обла глава**, **Побоужда**, **Породимъ**, **Призрень**, **Пъсана кла**, **П'страа боуква**, **Поупавни** (псл. **ropъ* „изданак” → метаф. „вршак, врх”), **Прѣбоужда**, **Родимлк**, **Севѣмилк**, **Слѣпчъ**, **Смоудиглавъ**, **Страшив'ць**, **Стрѣкав'ць** (: ст. срп. **strěkati* „бости, жарити”), **Тѣме**, **Темни дол**, **Тльсто брдо**, **Треска**, **Трескав'ць**, **Тръпезѣ**, **Оубогаа драча**, **Оузрича**, **Хропалица**, **Църна стѣна**, **Урнешеве**, **Шоупла глава** итд. (ЗССП, регистар: 585–609). Овај топонимијски слој веома је значајан и за изучавање топонимијске прагматике тј. номинационе и културно-прагматичке ситуације у којој успоставља однос између номинатора и реалије која се назива. Често се у њему крију и подаци значајни за реконструкцију древног прасловенског система културних представа. Тако су у нашој грађи забележени топоними који у основи имају псл. корен **l'ub-*: **Лювижна** (река) 104: 135, **Люवेशь потокъ** 73: 24–25 и др. Анализирајући истокорене украјинске хидрониме (нпр. *Любавічка*, *Любашика*, *Любенка*, *Любешка*, *Любіжска* итд.), И. Железњак претпоставља да творбена основа **l'ub-* у њима није антропонимског постања. Све наведене топономастичке основе она своди на праие. глаголску основу **leubh-* „љуштити, дубити” која је у доцнијем семантичком развоју добила у својим изведеницама и значење „очишћен, чист”, односно синкретично значење нечег што је добро, што је обележено позитивним аксиолошким параметром. (као потврду ауторка наводи и израз *љуба вода* „чиста вода” из балканских говора, Железњак 1979: 255–256). За ову ауторкину хипотезу поткрепу смо пронашли код Скока, који уз топоним *Љубљана* наводи да је првобитно *Љубљане* значило „становници доброг земљишта” (Скок II: 337).

III.

Лексика старих ћириличких повеља и писама представља драгоцен извор за историјска лексичко-семантичка истраживања. У овом раду представљен је значај који та лексика има за нека од могућих историјско-лексиколошких истраживачких усмерења. Она је, међутим, веома важан корпус и за бројна

друга истраживања, зависно од њиховог предмета и циља, као и изабраног теоријско-методолошког полазишта. Споменућемо најважније. Ту најпре ваља истаћи изванредан допринос ових споменика познавању старе српске лексике. Преко ових докумената може се пратити прасловенски слој лексике који је током даљег развитка српског језика остао у доброј мери сачуван, али и онај његов део који, из различитих разлога, до новијег доба није доспео. Могу се констатовати ране словенске изолексе које се на савременом нивоу не могу успоставити, пронаћи архаизми потврђени данас само у дијалекатском лексичком слоју, кретања у оквиру одређених етимолошких гнезда или лексичко-семантичких поља, затим подаци значајни за реконструкцију прасловенског лексичког слоја и његове дијалекатске диференцијације, те и оног слоја који припада дописменој етапи старог српског језика. Поред тога, због великог броја онима у њима забележених, ови извори доносе грађу значајну за типологију општесловенског топонимијског и антропонимијског назвања, дају сведочанства о употреби у средњовековном говору многих давно заборављених апелатива, а такође омогућавају реконструкцију оне старе српске апелативне лексике која није забележена у самосталној употреби.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Железњак 1979:** И. М. Железњак, „Об одном случае бинаризма в гидронимии Украины”, *Общеславянский лингвистический атлас (1977)*, Москва: Наука, 250–261.
- ЗССП 2011:** *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, Књига I, 1186–1321 [ред. В. Мошин, С. Тирковић, Д. Синдик], Београд: Историјски институт.
- Куркина 1998:** Л. В. Куркина, „К реконструкции древних форм земледелия у славян (на материале лексике подсечно-огневого земледелия)”, *XII Международный съезд славистов, Славянское языкознание*, Москва, 381–394.
- Лома 2013:** Александар Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*. <http://aleksandarloma.com/PDF/Knjiga/A.Loma_Toponimija%20Banjske%20hrisovulje.pdf> 21. 02. 2016.
- Михаљевић 2002:** Milan Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb: Školska knjiga.
- Младеновић 2015:** Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд: Чигоја штампа.
- Радојчић 1955:** Ђорђе Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 3, Београд, 15–27.
- РСАНУ 1959-:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- РСЈ 2007:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

- Скок 1971–1974:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМ 2001:** *Словенска митологија, енциклопедијски речник*, Београд: Zepher Book.
- СС 1994:** *Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков*, Москва: Русский язык.
- Фасмер 1986–1987:** Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, Москва: Прогресс.
- ЭССЯ 1974-:** *Этимологический словарь славянских языков* [ред. О. Н. Трубачев], том 1-, Москва: Наука.

Snežana P. Vučković

LEXICON OF MIDDLE AGES CHARTERS AND LETTERS AND ITS IMPORTANCE
FOR HISTORICAL LEXICAL-SEMANTIC RESEARCH

Summary

In the paper, on the selected materiel in the domain of appellative and toponomastic lexicon noted in old Cyrillic charters and letters (dated from XII to XIV Centuries), the importance that this lexicon has for the comparative-historical research in the field of lexicology is pointed out. The same goes for the reconstruction of old Serbian material and spiritual culture. Author examined several types of lexemes found in charters and letters of those periods: the ones that in contemporary Serbian language are lost, but have their parallel lexemes in other Slavic languages, the lexemes preserved as archaisms in dialects, the lexemes unknown in modern Serbian but preserved in structure and semantic of their bases, the lexemes preserving older meaning in charters but developing a secondary meaning etc. The paper stresses the possible directions of lexical-semantic researches historically oriented and indicates the problems that are connected with this kind of researches.

Key words: historical lexicology, old-Serbian appellative lexicon, old-Serbian toponymy, comparative-historical researches in lexicology, semantic-motivational reconstruction of toponyms, cultural reconstruction.

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ПОЛИСЕМИЈА ИМЕНИЧКИХ ДЕМИНУТИВА¹

У раду се анализирају полисемантичке структуре именичких деминутива у српском језику. Описује се веза између начина творбе и семантичког потенцијала деминутива. Тај потенцијал представља се као континуум од семантичке компоненте која се везује за деминутивно значење, преко одвајања посебних значења и формирања полисемантичке структуре деминутива до лексикализације, којом се укида деминутивно значење, а опстаје само оно недеминутивно.

Кључне речи: деминутив, именица, полисемија, српски језик

1. Полисемија именичких деминутива. Постоји једна инспиришућа тенденција у науци о творби речи и семантици, а то је да се тзв. речима субјективне оцене – демунитивима и аугментативима, углавном оспорава могућност полисемије.² Чињеница је да у већини језика именице типа *ручица* могу имати деминутивно и предметно значење. Тако, *ручица* означава деминутив именице *рука*, тј. *малу руку*, али и *део предмета (пољопривредног, ручног алата, посуђа, оружја, дела намештаја* и сл.) *који се држи или хвата руком, држак, дршка*: *ручица плуга, ручица ножа, погонска ручица, ручица фотеље*. Однос између ових значења тумачи се у славистици на различите начине.³

1.1. Прво тумачење. Р. Маројевић сматра да су *ручица-деминутив* и *ручица-предмет* некада припадали истој полисемантичкој структури. Та структура се распала, па су данас *ручица-деминутив* и *ручица-предмет* две засебне лексеме у хомонимичном односу. Процес настајања хомонима цепањем некадашње полисемантичке структуре Р. Маројевић (2005: 685–686) назива *семантичком деривацијом* и убраја је у један од начина творбе речи.

* rajnad@yahoo.com

¹ Овај рад представља наставак истраживања о недеминутивним значењима именичких деминутива (исп. Драгићевић 2015).

² Ово питање детаљно смо истраживали у Драгићевић (2008а), а овде ћемо изнети неке чињенице из тог истраживања.

³ Наглашавамо да је тако у славистици јер полисемија деминутива, изгледа, није спорна, на пример, у англистици (исп. Ђурић 2004).

Међутим, ни у једном речнику неког словенског језика овај однос није представљен као хомонимијски. Евентуално постојање *ручице*¹ и *ручице*² отвара и сложено питање критеријума хомонимичности. Како доказати да су *ручица*¹ и *ручица*² хомоними? *Ручица*¹ и *ручица*² имају исти акценат, значењски су повезане лексеме, лако се може објаснити настанак *ручице* као дела предмета од *ручице* као мале руке. Па чак и да је *ручица* као део предмета настала деривацијом од именице *рука*, а не полисемијом од деминутивног значења *ручице*, нема основа да се однос између те две *ручице* прогласи хомонимијским.

1.2. Друго тумачење. Овај однос другачије тумачи Н. А. Јанко-Триницка (1972). По њеном мишљењу, *ручица* као предмет није настала од *ручице-деминутива*, већ су ова два значења настала свако за себе од лексеме *рука*. То су, дакле, два деривата лексеме *рука*. Они имају исту мотивну реч, исту творбену основу и два различита суфикса. Ауторка ове лексеме не назива хомонимима, али каже да ове две творенице имају *хомоструктурне обрасце*.

Н. А. Јанко-Триницка тврди да *ручица* као предмет не личи на малу руку, већ служи да се нешто захвати руком. Рекли бисмо да је ово сасвим тачно, јер *ручица мењача*, *ручица плуга* и све остале *ручице* служе да се обухвате руком с неким циљем (обично да би се покренуо неки механизам), али то још увек не значи да не постоји сличност између њих и мале руке. Она постоји, али не по изгледу, већ по функцији. Осим тога, Јанко-Триницка у потпуности занемарује метонимију. Чак и када бисмо прихватили претпоставку да између *ручице-деминутива* и *ручице-предмета* не постоји функционална сличност (а постоји), однос између ова два значења могао би се објаснити њиховом логичком везом, тј. метонимијом (ДЕО ТЕЛА → ОНО ШТО СЕ ЗАХВАТА, ПОКРЕЋЕ ТИМ ДЕЛОМ ТЕЛА). Н. А. Јанко-Триницка у свом раду прихвата само метафору као покретача полисемије, иако је метонимија, изгледа, базичнија и фреквентнија у језику од метафоре. Према томе, не може се као аргумент прихватити да *ручица* као предмет не личи на малу руку.

Осим тога, према овој ауторки, није тачно да је *ручица-предмет* увек мала. Ако је *ручица-предмет* настала од *ручице као мале руке*, то би онда значило да осим функционалне везе међу њима (о којој смо већ говорили), постоји и веза по величини, коју Н. А. Триницка оспорава и наводи следеће примере из руског језика: *спинка стула (леђа столице)*, *носик чайника* (буквално: *носић чајника*). Нос чајника је већи од људског носа, што значи да *носић* у том значењу није могао настати од деминутива. Наша грађа коју смо прикупили на основу анкете и на основу електронског корпуса убедљиво доказује да *ручица* означава само мале предмете у српском језику (исп. Драгићевић 2008а).

1.3. Треће тумачење. Према нашем мишљењу, ова значења стоје баш у онаквом односу како га одређују лексикографи широм света, тј. припадају једној полисеменатичкој структури. *Ручица* у значењу дела предмета настала је од *ручице* као деминутива именице *рука*. И сва остала значења *ручице* настала су од примарног деминутивног значења.

Значење *део предмета* настало је метафором, јер предмети названи *ручицом* представљају мале дршке које величином и функцијом подсећају на малу (дечију) руку.⁴ Значењска веза би се могла објаснити и метонимијом (логичка веза: *рука – оно што се руком хвата*). Већина метафора по функцији има порекло у метонимији, па не искључујемо ни метафорично-метонимијску везу између *ручице* као деминутива и *ручице* као предмета.⁵

Поставља се питање због чега има толико дилема у вези са овим питањем, тј. зашто се деминутивима оспорава способност полисемије. Ако деминутиви не могу бити полисемични, већ се свако њихово значење схвата као посебан творбени акт, онда је то само корак од тврдње да деривати било ког типа не могу бити полисемични. Чини се да проблем треба тражити у чињеници што су деминутиви продукт модификације, а не мутације. Полази се од тога да се деминуцијом садржај основинске речи ближе одређује, прецизира, али да се суштински не мења. Семантички садржај деминутива везује се за мотивну реч и њена значења и не допушта му се самостални семантички развој. Овакав приступ сматрамо погрешним.

Деминутиви, природно, јесу у снажној вези са мотивним речима од којих потичу, али имају способност развоја полисемије. Статус њихових могућих значењских варијација посматрамо као континуум од благе маркираности (као семантичког додатка основном, деминутивном, значењу) у виду хипокористичности, еуфемизације и сл., преко посебних значења која имају самостални статус у полисемантичкој структури деминутивних лексема, па до потпуног осамостаљивања значења у посебну лексему, тј. до лексикализације. Наша пажња биће посебно усредсређена на другу могућност.

2. Маркираност деминутивних значења. Много је писано о способности деминутива да надограде своје основно значење емотивном компонентом – хипокористичношћу, еуфемизацијом или пејоративношћу (Јовановић 2010). Д. Вељковић Станковић (2011: 65) наглашава да „при дефинисању значења деминутива највише проблема стварају комплексне и разноврсне контекстуализације, те су поједина значења, а с њима и квалификатори којима се она у речницима бележе, неретко присутни само *in potentia*, али не и *de facto*.”⁶ У највећем речнику српског језика (Речнику САНУ), квалификатор дем. се често комбинује са другим квалификаторима: *дем и хип.*, *дем. и ир.*, *дем. и пеј.*, *дем.*, *ир. и пеј.*, *дем. и презр.*, *дем. и еуф.*, што значи да српски лексикографи запажају да се деминутивна значења комбинују са хипокористичним, пејоративним, ироничним, презривим, подругљивим, еуфемистичним (исп. Вељковић Станковић 2011: 62). На пример: *капетанчић* (дем. и ир. од

⁴ Као што је рука део тела за који обично држимо човека, којим нешто покрећемо или вршимо неку радњу, тако и на предметима постоји део резервисан за држање, покретање или руковање. Још очигледније: као што ноге служе човеку као ослонац, тако и на неким предметима постоје двокраки ослонци. То је функционална веза. Она је у спрези са везом по сличности у величини. Ручица је обично мали део предмета у односу на његову целокупну величину. Слично је и са ножицама, главицом итд.

⁵ Овај однос је познат у новијој литератури под називом *метафтонимија* (исп. Драгићевић 2010: 174).

⁶ О томе исп. и Јовановић (2005).

капетан), *новинарчић* (дем. и подр. од новинар), *учитељчић* (дем. и пеј. од учитељ), *обавештење* (дем. и хип. од обавештење), а у неким случајевима, посебно код неквантификабилних основа деминуција има различите правце: то може бити дезинтензификација (*злочинчић*, *зебњица*, *зловолјица* или детериорација (*новинарчић*, *учитељчић*) (исп. Вељковић Станковић 2011: 60), што понекад доводи до тога да се деминутивно значење губи, а добија неко друго – евалуативно или емоционално и оно се као једино наводи у речницима (исп. *карактерчић* – ир. од *карактер*; *борбица* – подр. ситна, безначајна борба).

3. Деминутиви са полисемантичком структуром. Већина именичких деминутива има само једно, деминутивно, значење и оно, како смо видели, у зависности од контекста, може добити семантичку компоненту евалуативности или емоционалности. Међутим, неки деминутиви могу развити посебна значења која нису у вези са субјективном оценом. Према шестотомном *Речнику српског језика* Матице српске, који бележи око 150.000 речи и спада у речнике средњег обима, у српском језику најпродуктивнији именички деминутивни суфикс је *-ица*, затим *-ић*, онда *-це*, затим *-че*, а знатно мању продуктивност има суфикс *-ак*, док је *-ац* сасвим непродуктиван деминутивни суфикс у савременом српском језику.

Према речничким подацима, 23,38% деминутива на *-ица* има више од једног значења, 22,22% деминутива на *-ак* има полисемију, 13,51% деминутива на *-це*, 13,04% деминутива на *-ић* и 7,48% деминутива на *-че*.⁷ Ови подаци нису прецизни, али указују на неке тенденције и односе. Посебно је занимљиво то што су најпродуктивнији деминутиви женског рода, они на *-ица*, склонији полисемији од најпродуктивнијих деминутива мушког рода (оних на *-ић*). Објашњење вероватно треба тражити у изразитој полифункционалности суфикса *-ица*. Што је суфикс полифункционалнији, он омогућава да дериват лакше развије полисемију унутар сваког творбеног типа у коме учествује – он је, просто, семантички богатији.

Процент полисемичних именичких деминутива у српском језику
(према Речнику МС)

-ИЦА	-АК	-ЦЕ	-ИЋ	-ЧЕ
23,38%	22,22%	13,51%	13,04%	7,48%

3.1. Метафоричка значења. Убедљиво најпродуктивнији механизам настајања секундарних значења деминутива у српском језику представља метафора.

Најчешћи вид метафоричког асоцијативног повезивања јесте повезивање по изгледу. Највећи број тако насталих значења односи се на сличност биљака (обично цвета или плода) са малим предметима и појавама. Ова по-

⁷Б. Марков (1960: 237) потврђује да се код деминутива на *-че* ретко губи деминутивност.

везивања утемељена су на реалној чињеници да су именовани цветови или плодови заиста мали и да често својим изгледом подсећају на различите предмете или је човек те предмете правио угледајући се на биљке из свог окружења, а касније биљкама додељивао имена према тим предметима.

Фитоними: жабица, боквица, буквица, грожђица, звездица, иглица, махуница, метлица, овчица, пантљичица, ротквица, ружица, сабљичица, свећица, сузица, тестерица, тетивица, тиквица, трубица, царичица, јежак, ледак, репак, синак, језичица, репац, звонце, јежић, каранфилић, новчић, рошчић, царевих, четић.

И велики број других предмета и појава малих димензија добијао је називе према сличности са другим појавама малих димензија. Ево примера:

Метафора на основу изгледа: брадоњица (кукурузни клип на стабљници), жабица (врста ракете за ватромет која скачући (као жаба) праска, иглица (лист четинара), јагодица (2.а. вршак прста, јабучица; б. испупчени део лица испод очију, јабучица), јамица (б. мало удубљење на бради или на образу), кошуљица (4. мед. опна у којој је омотано дете у материњој утроби, плацента; 5. омот око зрна језгре, заметка и сл.), лествица (3. справа или посуда за мерење, са уздужно обележеним подеоцима, скала), метлица (3. клас кукуруза), ресица (2. анат. продужетак задњег краја меког непца у ждрело у облику покретног језичка), ручица (2.б. наслон за руке на наслоњачи), стазица (2. раздљак у коси), чашица (3. анат. 4. бот), иверак (2.б. потомак), рукавац (3. бот. доњи крај дршке листа код неких биљака којим је причвршћен за границицу), оканце (2. пупољчић), бубњић (2. анат. бубна опна), венчић (2. бот. цветна круница), коренчић (2. део клице).

Подтип метафоре по изгледу представља метафора по облику. Ево примера који показују како се обличка сличност међу малим предметима доводи у асоцијативну везу, што резултира преносом имена с једног на други:

Метафора по облику: змијица (папирна трака на забавама), кукица (3. направа од дрвета или метала са свинутим једним крајем, као средство за везење. 4. (обично мн. бот. и зоол. орган или део органа у облику ситних квачица), лопатица (2. дашчица на воденичном колу у коју вода удара), погачица (2. врста пецива), трубица (3. Зоол. савитљиви језичак којим лептири сисају сок цвећа), црвуљак (2. анат. продужетак слепог црева), окце (2. пчелина ћелија. 3. пупољак. 4.а. отвор на мрежи. 4.б. округлина у везу), кончић (2.а. бот. кончасти део прашника цвета. 2.в. кончаст део ткива; мишићно, живичано влакно), пужих (3. женска фризура у облику пужића), рошчић (2. кифлица), шеширић (2. врста колачића), штатић (2. мн. анат. врста ћелијица у оку налик на штапиће).

Постоје именице чија примарна значења имају уопштено значење предмета одређеног облика. Називамо их уобличивачима. Оне могу развити велики број различитих значења на основу обличке компоненте.

Уобличивачи: бобица [1. ситан, округласт плод, зрно. 2. капљица (о зноју)], звездица (1.б. зракасти знак као обележје чина у војсци; г. графички знак; 2. кристал смрзнуте воде; снежна пахуљица), стрелица (3.а. танка и уска шипчица са шиљастим крајем која служи као показатељ у разним справама. б. знак у облику кратке црте која се завршава са два оштра угла), ушница (обично у мн. 1. метални део алатке са отвором у који се утиче држаље. 2. отвор на игли кроз који се удева конач. 3. омча, рупица уопште).

У неким случајевима успостављању асоцијативне везе између двају предмета малих димензија осим облика доприноси и њихов положај.

Метафора на основу облика и положаја: *главица* (брег, брежуљак, врх брега, планине), *гривица* (2. фиг. огрлица, огртач), *једарце* (2. бот. горња латица у цвету), *крилице* (2. покретан део на задњем рубу авионског крила који служи за одржавање бочне стабилности), *стубић* (2. бот. средњи, стањени део тучка на плоднику цветa).

Познато је да се асоцијативна повезивања осим по изгледу могу заснивати и на функцији предмета. Ово важи и за деминутиве.

Метафора по функцији: *кошуљица* (4. мед. опна у којој је омотано дете у материној утроби, плацента. 5. омот око зрна језгре, заметка и сл.), *кућица* (3. направа у облику кутије у којој се налази део мотора. 4. јамица ископана за сађење), *марамича* (2. анат. опна која облаже плућа или обухвата црева), *постељица* (2. физиол. орган који се ствара у материци за време трудноће), *свећица* (2. ел. направа која електричном искром пали смешу бензина у цилиндру мотора), *коњић* (2.б. обично мн. ногари на којима леже даске за спавање).

Забележили смо и случај заснованости асоцијативне везе на основу структуре двеју материја.

Метафора по структури: *водица* (3. водено слабо вино или млеко).

Овај пример је занимљив јер показује необичан тип деминуције именице *вода*. *Водица* свакако не представља разблажену воду, слабу воду и сл., већ се слабо вино или млеко називају *водицом* на основу сличности тих материја са водом и пејоративног односа према тако разблаженим материјама, па се пејоративност и потцењивање преноси у именовању на воду, а са воде на вино или неку другу разблажену течност слабог укуса.

Иако регуларност није уобичајена за метафоричке преносе именовања, већ само за метонимијске, постоји један метафорички модел којем подлежу деминутиви за који би се могло рећи да је регуларан. У питању су називи за младунце животиња који се метафорички односе на људе који поседују особине сличне онима које је човек, претходно, на основу колективне експресије, доделио животињама. Тако смо, прво, овци приписали људске особине – наивност, безазленост и глупост, па смо затим људе са тим особинама називали према животињама које поседују те особине. Ова метафорична именовања по правилу прати и деминутивно, еуфемистичко или пејоративно значење. Осим назива за животиње, овом моделу припадају и деминутивни називи за нека фантастична бића, понеке биљке итд.

Метафора на основу колективне експресије: *овчица* (7. фиг. човек сувише мек и бојажљив), *рибица* (2. фиг. по злу позната особа), *ружица* (4. драга женска особа, лепотица), *ђаволак* (несташко, обешењак, враголан), *мравак* (фиг. слабо, немоћно створење), *пиленце* (2. фиг.а нејако дете. б. бојажљива особа. в. разг. лепо девојче), *голупче* (2. фиг. дете, драга особа), *ђаволче* (несташна особа, ђаволасто, немирно дете), *кукавче* (2. јадно, бедно дете), *вражић* (б. немирна, несташна особа), *петлић* (2. фиг. дечак или младић надувен, охол, прзница), *ирвић* (2. фиг.а. мало, слабо дете).

Називима за биљке, предмете, па и животиње понекад се називају и неке животиње. Овај модел је, међутим, далеко мање продуктиван од именовања фитонима.

Зооними: *бабурица* (инсект), *козица* (рак), *овчица* (3. риба. 4. инсект), *смоквица* (риба), *совица* (мн. лептир), *иверак* (риба), *стричак* (инсект), *звонце* (праживотиња), *једарце* (лептир), *прасенце* (2. глодар), *коњић* (2. риба. 3. скакавац), *краљић* (птица).

У неким случајевима асоцијативна метафоричка веза успоставља се између конкретних предмета и појава са апстрактним.

Метафора конкретно – апстрактно: *квачица* (зачкољица, закачка, тешкоћа), *кукица* (2. фиг. препрека, сметња, зачкољица), *лествица* (4. муз. систем тонова, гласови поређани по висини, скала), *мравак* (2. мн. трнци, жмарци, језа), *коленце* (б. фиг. прелаз из једне ноте у другу), *ирвић* (неугодна, непријатна мисао, тешко осећање које нагриза, мучи човека).

Често метафорички настају и секундарна значења неких деминутива којима се проширује или сужава примарно значење. У групу деминутива који секундарно проширују значења убрајамо оне из чијих дефиниција је јасно да се односе на велики број предмета или појава. Њихове дефиниције садрже ове елементе: *назив за разне врсте + генитив, оно што је ..., делић нечега..., мала количина нечега..., оно што је налик на ...* итд.

Проширивање значења: *водица* (4.назив за разне водолике растворе и препарате), *главица* [заокруглени део неких биљака (лука, купуса) и разних предмета (чиоде, чавла, ексера)], *иглица* (оно што бode као иглица), *крпица* (2. нешто мало, ситно, слично по облику малој крпи), *лествица* (2. фиг. низ узастопних ступњева чега (нпр. каријере), *лопатица* (2. проширени, пљоснати део разних предмета; пљоснат предмет уопште), *књижица* (2. назив за разна документа у облику малих, заједно сашивених и укоричених листова), *мрвица* (2. фиг. мали остатак, делић нечега), *прњица* (нешто мало, незнатно), *ружица* (5. фиг. оно што је добро, лепо, пријатно у животу), *ручица* (2.а. део предмета (пољопривредног, ручног алата, посуђа, оружја) који се држи руком, дршка, *сламка* (2. безвредан делић чега, мрва), *шачица* (2. мала количина чега, мали број чега), *иверак* (2.а. мален, ситан део чега), *главић* (округли део нечега (од шибица, на чиоди и др), *звончић* (2. бот. а. назив за разне врсте биљака звонастог цвета), *јастучић* (2. оно што је налик на јастучић).

Неке деминутивне именице имају врло широка примарна значења неодређене семантике, па се њихова секундарна значења такође могу развити у различитим правцима.⁸

Подспецификованост: *везица* (2. повез. 3. врпца за стезање ципела. 4. грам. цртица којом се спајају две речи), *кожица* (2.а. танки покривач или слој чега; б. вањски, спољни, танки покривач лишћа и неких других биљних органа), *плочица* (крвна ~, воштана ~, моторна ~), *таблица* (мања плоча), *кончић* (2.б. танки млаз, танка струја чега покретног. 3.а. оно што спаја једно с другим, што служи као веза. б. врло мала количина, делић чега).

Готово регуларно, деминутиви имају способност да сузе значење и да се, секундарно, односе на одређену врсту предмета или појаве.

Сужавање значења: *бундица* (кратка бунда), *жичица* (мала кратка жица), *игрица* (за компјутере), *мрежица* (фина мрежа од танких нити), *чорбица* (ретка или слаба чорба), *гајице* (кратке гаће), *ковчежић* (поштанско сандуче), *кромпирчић* (млад кромпир), *лептирић* (назив за разне врсте ситнијих лептирова), *ножић* (б. цепни нож, перорез, бритва).

⁸ О подспецификованости исп. Драгићевић (2008б).

Одређени број деминутива секундарно развија супротстављено значење, па се у оквиру једне полисемантичке структуре развијају антонимична значења. Ова појава позната је као енантиосемија. Омогућена је чињеницом што је се семантичка структура антонима врло блиска.

Енантиосемија: бубица (3. фиг. а. хип. *лола*, *мангуп*. б. *мирно*, *кратко* и *повучено створење*), *госпођица* (1. неударна женска особа из грађанске класе. 2. нар. песн. ударна жена), *дечкић* (1. дем. од дечко. 2. поодрастао момак).

3.2. Метонимијска значења. Метонимија није нарочито продуктиван механизам у настајању секундарних значења деминутива, али има примера и за резултате овог механизма полисемије.

Метонимија: *буквица* (буков жир), (*водица* – цркв. обред, молитва кад се свети вода), *капљица* (2. фиг. алкохолно пиће. 3. мн. лек у текућем стању који се узима према броју капи), *ружица* (3. здравље, руменило), *прутак* (траг на лицу од ударца), *дрвце* (3. шибица), *ребарце* (2. обично мн. врста јела), *стакalice* (2. *бочица*), *цреве* (2. мн. врста јела од јагњећих црева), *обрашчић* (2. удубљење на кундаку пушке на који се наслони образ), *папучић* (муж који је у свему потчињен својој жени, који је под папучом), *петлић* (француски златни новац, наполеон на коме је знак петла), *пужић* (кућица морског пужића).

4. Лексикализација. Други теоријски проблем у вези са анализом секундарних значења деминутива састоји се у томе што многи аутори не разликују лексикализацију од полисемије. Секундарна значења деминутива олако се сврставају у лексикализована. Међутим, о лексикализацији се може говорити тек ако је именица изгубила деминутивно значење и почела да означава неки предмет или појаву без могућности да примарно означава деминутив мотивне речи. Говорници српског језика, тако, на пример, јасно разликују именицу *кошуљица* (која може бити и мала, драга кошуља, али и медицински термин) од именице *страница* (која не може означавати малу страну, већ само лист у књизи). И у речницима се ова појава углавном региструје, али ако је лексикограф, по аутоматизму, примарно одреди као деминутив, говорници без напрезања уочавају да је у питању лексикографска омашка. Лексикализацију треба схватити као последњи стадијум у осамостаљивању недеминутивних значења деминутива. Лексикализација није тема овог рада, али навешћемо неколико примера.

Лексикализација: *вођица*, *гљивице*, *глиница*, *госпођица*, *девојчица*, *јаслице*, *страница*, *језичак*, *прашак*, *сталак*, *чунак*, *чланак*, *бубац*, *дворац*, *зубац*, *каменац*, *колац*, *креветаци*, *маслац*, *образац*, *палац*, *рукавац*, *синовац*, *стубац*, *хлебац*, *корице*, *непце*, *ножице*, *речца*, *ушица*, *говече*, *живинче*, *крупче*, *вртић*, *зупчић*, *новчић*, *сестрић*, *кћерка*.

За већину наведених лексема карактеристично је да им примарно значење у *Речнику Матице српске* није дефинисано као деминутивно. Неке од њих (као, на пример, *корице* или *образац*) имају полисемантичку структуру, а ниједно значење им није деминутивно. Посебну склоност ка лексикализацији у српском језику, како грађа показује, имају некадашњи деминутиви на *-ац*.⁹

⁹ О склоности именица на *-ац* ка лексикализацији и смањеној способности увођења деминутивног значења у српском језику, исп. Грицкат (2003: 27).

Вредне су пажње примедбе П. Радића (1997: 23) о једној тенденцији у вези са семантичком расподелом између облика неких именица без морфонолошких алтернација и са њима (*књижица* : *књижица*, *рукица* : *ручица*, *ногица* : *ножица*, *јабукица* : *јабучица*). Облици са морфонолошким алтернацијама, примећује П. Радић, вероватно као старији, обично су склонији лексикализацији, а облици без алтернација резервисани су за деминутивно значење. Овакве појаве се све чешће намећу као системске. Облике без морфонолошких алтернација П. Радић објашњава „оправданом тежњом за подмлађеном деминутивношћу” и наставља: „Подновљена деминутивност, јавља се, дакле, најчешће као отпор лексикализацији, при чему се један морфонолошки механизам, у овом случају алтернација *к/ч*, тј. њено активирање/неактивирање јавља као семантички дистинктивни елемент, богатећи у исто време лексички фонд језика.”¹⁰

5. Закључак. Већина именичких деминутива у српском језику има само једно, деминутивно, значење. Неки од њих, поред деминутивног, развијају и недеминутивна значења. Могућности развоја недеминутивних значења деминутива треба схватити као континуум: од оних недеминутивних значења која се појављују као додатна компонента деминутивног значења (хипокористичност, пејоративност итд) и нераскидиво су везана за њих, преко осамостаљених значења у оквиру полисемантичке структуре именичких деминутива, па до лексикализованих значења, која су сасвим осамостаљена као посебне недеминутивне лексеме.

У српском језику, у просеку, сваки пети именички деминутив има развијену полисемију.

Најсклонији полисемији у српском језику су именички деминутиви на *-ица*, а најмање су им склони деминутиви на *-че*. Деминутиви на *-ац* су најсклонији лексикализацији. Деминутиви на *-ић* често имају синонине међу деминутивима на *-ак*, али су деминутиви на *-ић* склонији чувању чисто деминутивног значења од деминутива на *-ак* (исп. Грицкат 2003: 27), који развијају хипокористичност у оквиру деминутивног значења, а склони су и полисемији.

Најчешћи механизам у развоју полисемије деминутива јесте метафора, нарочито она на основу изгледа.

Деминутиви секундарно најчешће означавају биљке, али и предмете, делове предмета, делове биљака, људе, делове тела, животиње, материју, апстрактне појаве.

¹⁰ Детаљније о овоме исп. Драгићевић 2008а.

ЛИТЕРАТУРА

- Вельковић Станковић 2011:** Драгана Вельковић Станковић, *Речи субјективне оцене у настави српског језика и књижевности*, Београд: Филолошки факултет.
- Грицкат 2003:** Ирена Грицкат, „О суфиксу *-ак* и у вези с њим”, *Српски језик* VIII/1–2, 23–28.
- Драгићевић 2008а:** Рајна Драгићевић, „Творбени и семантички статус једног значења именица типа *ручица*”, *Српски језик* XIII/1–2, 203–215.
- Драгићевић 2008б:** Рајна Драгићевић, „О значењској подспецификованости на примеру лексеме *основа*”, *Јужнословенски филолог* LXIV, 123–134.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2015:** Райна Драгичевич, „Недеминутивные значения деминутивов”, *Menjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga*, uredila Irena Stramljič Breznik, Zora 113, Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha, 2015: Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 88–102.
- Ђурић 2004:** Radmila Đurić, „Deminutivni sufiksi u srpskom i njihovi prevodni ekvivalenti u engleskom”, *ЗбМСФЛ* XLVII/1–2, 147–164.
- Јанко-Тринецка 1972:** Н. А. Јанко-Тринецкая, „Членимость слов типа *ножка, ручка*”, у: *Развитие современного русского языка, словообразование: членимость слова*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка, 175–186.
- Јовановић 2005:** Владан Јовановић: „Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица”, *Наш језик* XXXVI/1–4, 100–103.
- Јовановић 2010:** Владан Јовановић, *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*. Београд: Институт за српски језик.
- Марков 1960:** Борис Марков, „Именице с наставцима *-че* и *-чић*”, *Наш језик* X, 7–10, 228–246.
- Маројевић 2005:** Радмила Маројевић, „Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна (1)”, *Српски језик* 10/1–2, 685–780.
- Радић 1997:** Првослав Радић, „О деривационом аспекту речничког богађења”, *Језик данас* 1, 22–24.

РЕЧНИЦИ

- ОР 2000:** Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*, Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ – Палчић.
- Речник МС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, 1967–1976, Нови Сад: Матица српска.

Rajna M. Dragičević

POLYSEMY OF NOUN DIMINUTIVE FORMS IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper analyzes polysemantic structures of noun diminutives in Serbian language. Meanings that are not diminutive will be analyzed and classified. An investigation will be conducted whether there is a connection between the types of formation and variety of meaning of diminutives, as well as methods of formation and the number of nondiminutive meanings. It will give the answer to the question whether diminutives formed by same suffix semantically behave in the same way, ie. whether their meanings were formed by the same models. The aim of this study was to investigate the relationship between the formation and meaning of noun diminutives in Serbian language and try to establish some principles.

Key words: diminutive, noun, polysemy, Serbian language.

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О НЕКИМ СТИЛСКИ АКТИВНИМ ГЛАГОЛИМА ГОВОРЕЊА

У раду ћемо анализирати неке од стилски активних глагола говорних радњи, и глагола који између осталог имају способност означавања говора. Претходно ћемо изложити критерије за класификацију, а потом ћемо указати на чињеницу да примери варирају своје значење не хаотично него у одређеним смеровима који се могу дефинисати. Прво, варијација се тиче особина говора као физичке (интензитет итд.) и као духовне делатности (подмуклост, тајност или сл.). Друго, тиче се вањских момената, нпр. учинка код саговорника, и врсте учинка (нпр. 'разгласити причањем', 'доз(и)вати вичући', 'огласити се шапатам' итд.), или околности у којима се догађа ('пришапнути на ухо').

Кључне речи: глаголи вербалних радњи, варијација значења, перформативи, говорни акт, жанр

1. Уводне напомене

1. Анализа лексичке грађе која се тиче извесног броја глагола са значењем вербалних радњи, проведена у другом нашем раду¹, и на другој грађи², – показала је да ови глаголи чине разноврсну групу речи. Једни су немотивисане речи које симболичким путем упућују на говорне активности људске, други су мање или више прозирни по постању, и тада означавају разноврсне радње и поступке праћене говором, или пак метафоричким путем посредно обележавају говорни акт. У даљој расправи – дакле: у овоме раду – анализираћемо заправо остали део забележене грађе. Ова грађа – за разлику од раније анализираних – обухвата глаголске речи за које смо утврдили да на овај или онај начин показују јаче или слабије изражену стилску активност.

*jelenajo@bitsyu.net

¹ Исп.: *О неким глаголима вербалних радњи*. У: Јовановић Симић 2015 (у шт.).

² Примери су ексцерпирани из РСЈ (2007): 'говорити', 'рећи', 'казати', 'причати', 'писати', 'бележити' и сл., 'викати', 'шапгати', 'шапнути' и префиксалне сложенице. Овом приликом не наводимо варијанте наведених лексема, него само упућујемо на горе поменути рад.

2. Класични мислиоци, како је већ у поменутом раду истакнуто, веровали су да избор речи на неки начин карактерише схватање говорника о предмету излагања, а преко тога одсликава и његову личност не само по томе колико је упознат са стварју о којој говори, него и о његовом карактеру, темпераменту, припадности овом или оном друштвеном слоју, образовању, васпитању итд. Сетићемо се старе реторичарске класификације текстова по томе о чему аутори пишу и каквом се лексиком служе (пастирски живот: шума, дрвеће, називи за животиње; живот елите: богови, краљеви, јунаци – итд.: Симић 2001: 14). Овакав поглед на језичку стварност и језичке функције у људском животу у ново доба је предмет тзв. функционалне стилистике: језик је у ствари раслојена структура, а линије разграничења међу слојевима препознају се по областима практичног и духовног живота људи у којима језик служи као средство комуникације (Симић/Јовановић 2002).

3. О стилској страни говорења и говорне активности као општем проблему нема места за подробнију расправу, те ћемо само указати на нека мишљења. М. Р. Мајенова у својој студији о поетском стваралаштву (2009: 334), кад је у питању наша тема, заступа становиште блиско функционалној стилистици, али посматраној из посебног угла, који се може узети и као жанристичка концепција.

а) „Појам стила – по њеном мишљењу – повезан је с конкретним, жанровски одређеним исказима. У обзир долазе и поделе које разликују интимне исказе супротстављене јавним и усмене исказе супротстављене писаним. Због тога сматрамо да се може говорити о стилевима предавања, писма, говора, проповеди, кодификацијског исказа, свакодневног говора и сл.”

б) Самим тим што је језик 'систем', употреба нпр. дате лексеме за дату чињеницу није ствар случаја или воље говорника – већ лингвистичких законитости, рећи ћемо 'парадигматских односа'. Тако и употреба дате лексеме за исказ који се жели формулисати строго је регулисана правилима датог језика за изградњу исказних форми, тј. 'синтагматским односима'. Поглед на лексику из овог угла отвара две битне перспективе њене егзистенције: (а) једно је дисперзија лексичког фонда према употребним вредностима која омогућава споразумевање, (б) а друго је компресија лексике у хијерархијски и реципрочно уређене скупове погодне за ефикасно активирање јединица. Реч је о синтагматици и парадигматици језичких чињеница.

4. Џ. Серл (1991: 69–70) на првом кораку се сусреће са 'реченицама' и речима из којих су састављене („за сваког ко изриче једну од [...] реченица може се рећи да изриче реченицу састављену од речи” одређеног језика). И Остин и Серл сужавају скопију својих истраживања на фонд тзв. 'илокуторних чинова', и то чине помоћу лексичког фонда глагола који упућују на различите врсте 'илокуције', тј. „[...] означавају илокуторне чинове: 'тврдити', 'описивати', 'потврђивати', 'упозоравати', 'приметити', 'коментарисати', 'наређивати', 'тражити', 'захтевати', 'критиковати', 'извињавати се', 'цензурисати', 'одобравати', 'поздравити', 'обећавати', 'приговарати', 'захтевати' и 'аргументовати’”.

а) Признаћемо да је могуће састављати најразноврсније листе речи, између осталог по семантичким својствима, по врстама речи, или комбиновано (именице предметног, особинског, релационог итд. значења, придеви са значењем особина, посесије, месних и временских релација и сл., глаголе овог или оног значења), и пратити њихова лексиколошка, морфолошка, функционална и друга својства и понашање у употреби. Као што су Остин и Серл сачинили листу 'перформативних' глагола, тако је могуће сачинити и листе глагола кретања, стања, мишљења и др.

б) Ми смо, држећи се РСЈ (2007), саставили листу глагола српског језика који су у овом или оном смислу повезани са говорном активношћу. И управо је кључно питање начина како реч упућује на свој 'садржај'. На примеру глагола говорења и других који на овај или онај начин значе говорење – показаћемо разноврсност тих функција речи уопште, као и стилских особености њихових.

2. Анализа грађе

Претходно ћемо размислити о критеријима за класификацију, па ће нам пасти на ум да значење не варира хаотично него у одређеним смеровима који се могу дефинисати. Прво, варијација се тиче особина говора као физичке (интензитет итд.) и као духовне делатности (подмуклост, тајност или сл.). Друго, тиче се вањских момената, нпр. учинка код саговорника, и врсте учинка (нпр. 'разгласити причањем', 'доз(и)вати вичући', 'огласити се шапатам' итд.), или околности у којима се догађа ('пришапнути на ухо'). Исте такве појаве, и неке додатне, примећују се у списку глагола говорних радњи, као и глагола који означавају друге садржаје, али између осталог имају способност означавања и говора.

1. Наводимо, најпре, глаголске речи које означавају интензитет:

дерати се, дерњати се 'викати снажно, продорним гласом; гласно и ружно певати'
догласити, доглашавати 'јавити [...], обавестити'
гласити 'имати дати садржај [...], бити формулисан (онако како следи [...])', 'имати одређен гласовни склоп, облик' [...], 'чути се, разлегати се, одјекивати'
издерати се ... 'викнути оштро, извикати се [...]'
нагласити, наглашавати 'посебно, нарочито истаћи нешто (у говору, разговору, писању и сл.)'
продерати се [...] 'гласно викнути, љутито се издерати [...], подвикнути'
прогласити, проглашавати 'објавити званично саопштење', 'именовати'; 'обнародовати, огласити, јавно рећи, разгласити'
разгласити, разглашавати 'разнети, пронети глас [...], раширити неку вест; огласити, објавити'
раздерати се, раздерњати се 'развикати се'
бучати [...] 'сувише гласно, бучно говорити, галамити, викати'

а) Глагол 'дерати се' у ствари је метафора према хомонимном 'скидати кожу, гулити' (исп. и незабележену покрајинску варијанту 'гулити се'), као што и 'гласити' у истом односу стоји према 'глас'.

б) 'Бучати' у основи значи 'стварати буку', па је тек метафоричком транспозицијом пренесено на људски глас.

в) И једна и друга појава усмерене су на особинску карактеризацију говора, пре свега, рекосмо, по интензитету. Али нису све речи са ове листе једнаке по истакнутим особеностима. Нпр. 'нагласити' не значи рећи нешто појачаним гласом, већ потенцирати интензитет саме појаве о којој је реч. Такође и 'разгласити' значи просторно ширење вести, а не чујности саме речи. И уопште: 'гласити' стоји мало по страни од осталих речи ове скупине, јер не инсистира превише на снази гласа, већ на његовом постојању као факта.

2. Семантички најсроднији основној групи глагола говорења јесу они који означавају различите поступке у којима учествује говорна активност, а уз то упућују и на неке додатне моменте, нпр.:

- дозвати, дозивати** 'зовући, позивајући гласно, постићи да онај који се зове чује дозиве, зовући ступити у контакт [...]'
- замолити** 'затражити што од некога [...], упутити коме молбу'
- захтевати** 'категорички тражити, искати, упорно молити' [...]
- звати, зовнути** 'обраћати се некоме гласом да би му се нешто саопштило, дозивати'
- изазвати, изазивати** 'позвати кога да изађе' [...]; 'позвати кога на двобој, такмичење и сл.'; 'подстаћи кога да реагује, испровоцирати'
- излагати** 'рећи неистину' [...]
- измолити** 'молећи добити, издејствовати'
- лагати** 'говорити неистине, лажи' [...]
- молити** '[...]' обраћати се некоме тражећи да нешто учини, предузме', 'упућивати захтев, молбу [...]'
- намолити** 'молбама наговорити'
- нарицати** '[...]' 'фиг. оглашавати се тужним гласовима или звуковима који подсећају на кукање'
- одазвати (се), одзивати се** 'позвати [...] да се издвоји' (одговорити)
- питати** 'тражити од некога одговор' [...]
- позвати, позивати** 'упутити [...] позив' [...]
- покајати се** 'признати грешку или осетити грижу савести због ње'
- поручити, поручивати** 'јавити некоме што поруком' [...]
- посаветовати** 'дати савет'
- преговарати** 'водити преговоре'
- преклињати** 'молити заклињући'
- препоручити, препоручивати** 'дати повољно мишљење [...]'; 'посаветовати'
- привзвати, прививати** 'позвати [...]', 'позвати, обратити се [...]'
- прозвати, прозивати** 'дати [...] име', 'назвати, именовати'; 'позвати по имену'
- проклетати, проклињати** '[...]' 'обасути погрдама [...]'
- распитати, распитивати, распиткивати** '[...]' дознати распитујући'
- саветовати** 'да(ва)ти савете [...]'

а) Обе дефиниције у првом наведеном случају упућују (као и остали с њима у творбеној вези: 'звати' и др.) на постизање неког циља уз помоћ говорне активности. Тај циљ тиче се утиска код примаоца: 'постигнути да онај који се зове чује дозиве', 'зовући ступити у контакт'.

б) 'Молити' и његови творбени сродници још су интимније везани за говор, јер значе у ствари формулисати 'молбени' исказ и одаслати га примаоцу да би био услышен.

в) Дефиниције инсистирају пре свега на говору као објекту неке радње – изравном: 'упутити молбу' ('замолити'), 'упућивати захтев' ('захтевати'), 'упутити позив' ('позвати'), 'водити преговоре' ('преговарати'); или неизравном: 'обасипати погрдама' ('проклињати') и сл. Или на говорној радњи чији је објекат тај додатни моменат: 'позвати по имену' ('прозвати'), 'молбама наговорити' ('намолити') итд. Али каткада су односи дукчији, па се тичу начина 'зовући ступити у контакт' ('дозвати'), 'молећи добити' ('молити'), 'молити заклињући' ('заклињати') и сл.

3. Код извесног броја глагола нема упута на односе говорне радње и додатних семантичких компонената, а разлог је – њихова немотивисаност (или демотивисаност).

Можемо приметити да је сасвим далека асоцијација између 'бајања' и 'бајословног говорења', тако да се 'бајословност' не осећа као особеност видарског ритуализованог изговарања формула које гоне зле духова са оболеллога или сл. А да је 'пањкати' и 'опањкавати' исто – без значаја је за препознавање садржаја тих речи. Итд.

4. Најбројнија је уопште група глаголских речи које означавају радње говорења које су праћене другим моментима с којима су заједно срачунате на разноврсне учинке код примаоца. Иако наводимо целокупну ексцерпирану листу примера, анализираћемо само извештан број њихов, и те ћемо примере обележити (*) ради лакшег уочавања:

- ***алудирати** 'на)правити алузију, циљати у говору посредно на нешто'
- ***анатемисати** [...] 'бацити, бацати анатему, проклети, проклињати'; 'фиг. разг. оштро осудити, осуђивати; прогласити, проглашавати непожељним, неподобним'
- апеловати** 'обратити се, обраћати се [...] са захтевом, молбом'
- балавити** [...] 'причати којешта'
- бенавити** 'говорити глупости', 'будалити'
- благодарити** 'изражавати [...] захвалност, захваљивати'
- богорадити** 'усрдно молити, преклињати'
- ***богослужити** [...] 'чинодејствовати'
- ***богохулити** 'вређати, грдити бога'
- ***будалити** [...] 'говорити или чинити [...] будалаштине'
- ***бунцати** 'говорити у сну или бунилу, грозници'; 'говорити бесмислено [...], булазнити, трабуњати'
- ***врачати** 'проричати судбину [...], гатати'
- гатати** 'пресказивати будуће догађаје, судбину [...]'; 'врачати, гатати'; 'причати на празно или неистинито, наклапати'
- глагољати** 'вршити богослужење [...] по глагољским књигама'; 'шаљ. говорити, причати, разговорат [...], брбљати'
- ***грајати** 'стварати, дизати грају'
- ***грдити** 'нападати [...] оштрим, прекорним речима, корити, прекоревати' [...]
- ***грозити** [...] 'представљати опасним'; 'претити'
- ***дичити** [...] 'уздизати, хвалити; славити'
- ***жагорити** 'правити жагор, грајати, галамити' [...]
- жалити се** [...] 'тужити се, јадати се'
- ***зажагорити** 'почети жагорити'
- зајадиковати** 'почети јадиковати, кукати'
- зајамчитити, зајамчивати** 'преузети јемство, одговорност за нешто, гарантовати' [...]
- ***закерати** 'налазити свачем замерке; замерати, зановетати'
- ***заповедити, заповедати** 'издати заповест, наредити'

- искарикирати** 'извргнути руглу [...]'
***изгрдити** 'обасути [...] прекорима, грдњом, погрдама, изружити'
изјадати (се), **изјадиковати** се 'изрећи, исказати свој јад'
***изјаснити** (се), **изјашњавати** (се), **изјашњивати** (се) 'изразити, исказати, исказати, саопштити, објаснити, растумачити'
***изругавати, изругати, изругивати** 'изврћи руглу, подсмеху'; 'исмејати'
***изружити** 'изгрдити, наружити'
искомпромитовати 'обрукати, осрамотити'
искушати, искушавати 'испитујући навести на одавање неке тајне' [...]
исмевати 'изругавати подсмеху, подсмевати се, ругати се'
комедијати 'правити, терати комедију; шалити се'
кудити 'износити лоше, негативне особине [...]'
кукати [...] 'изражавати јаку жељу [...]; молити, богородити, кукумавчити'
кукумавчити 'упорно досађивати молбама'
ламентирати 'јадиковати'
ласкати [...] 'улагивати се'
молити 'упућивати захтев, молбу'
молитвати, молитвити 'благосиљати'
налагати, наложити 'издати, дати [...] налог, наређење, заповест, поставити захтев, заповедити, наредити'
наздравити, наздрављати 'пожелети добро'
назвати, називати 'дати име', 'именовати, ословити' [...]
најавити, најављивати 'јавити да ће се нешто десити'
најадати се, **најадиковати** се 'изјадиковати се'
наручивати, наруџба 'затражити, наложити'
изјавити, изјављивати 'јавно рећи, обзнанити, званично саопштити, сопштити; рећи, казати'
јавити, јављати 'саопштити [...] вест, обавестити'
***моралисати** 'расправљати о моралу'
***мудријашити, мудровати** 'истицати своје мишљење'
***наговестити, наговештавати, наговешћивати** 'околишно, прикривено или посредно најављивати'
напоменути, напомињати 'узгред рећи, казати'
нашалити се 'направити шалу' [...]
обавестити, обавештавати 'послати обавештење'
објавити, објављивати [...] 'огласити, саопшти'
објаснити, објашњавати 'протумачити, разјаснити'
***обнародовати** 'прогласити, огласити'; 'објавити, публиковати'
***образлагати, образложити** 'поткрепити [...], објаснити'
***одјавити** (се), **одјављивати** (се) [...] 'поднети [...] одјаву, обавештење о отказу'
***оклеветати** [...] 'опанькати, опастити, обедити'
***окривити, окривљивати** 'оптужити за какву кривицу, прогласити кривим'
оптужити, оптуживати 'окривити'; 'поднети тужбу [...]'
опуномоћити, опуномоћивати 'дати пуномоћ, овластити'
општити 'одржавати везе'; 'комуницирати'
отпоздравити 'одговорити на поздрав'
охрабрити, охрабривати 'улити храброст, веру, самопоуздање'
оцртати, оцртавати 'приказати описом'
поверити, поверавати [...] 'рећи, саопштити у поверењу' [...]
повладити (арх.), **повлађивати** 'одобравати [...], саглашавати се'
подбунити, подбуњивати 'подстаћи на буну' [...]
подругнути се, **подругати** се, **подругивати** се 'наругати се, подсмехнути се'
подсетити, подсећати 'речима помоћи некоме да се сеги'...
подсмевати се, **подсмехнути** се, **подсмехивати** се [...] 'наругати се'
подучити, подучавати; поучити, поучавати 'пренети [...] знање'
пожалити се 'исказати жалост, незадовољство [...], потужити се'

поздравити (се), поздрављати (се) 'рећи, учинити [...] поздрав' [...]
полемисати 'водити полемику'
поручити, поручивати 'јавити [...]', 'позвати [...]'
потужити се 'исказати жалост, незадовољство [...], пожалити се'
похвалити, похваљивати 'изрећи похвалу [...]'
правдати 'доказивати [...] невиност, бранити [...]'
празнословити 'говорити речи без значења'
придиковати, придиковати 'говорити, држати придике'
прекорити, прекоревати 'упутити [...] прекор, укорити'
препирати се [...] 'свађати се'
препоручити, препоручивати 'дати повољно мишљење...; посаветовати'
приволети (се), приволевати (се) [...] 'наговорити'
приповедити, приповедати 'испричати'
притужити, притуживати [...] 'окривити'
прогноzirати ' [...] предвидети, предвиђати'
прокламовати 'прогласити, проглашавати, објавити, објављивати'
пропагирати 'ширити [...] пропаганду'
проповедати 'држати проповед [...]'
пророковати, прорећи, прорицати 'предвидети, предвиђати, предсказ(ив)ати'
проскрибовати [...] 'јавно жигосати, бојкотовати'
протестовати 'изразити, изражавати протест'
противити се [...] 'не слагати се [...]'
противречити, противречити 'говорити... износећи друкчије мишљење'
протумачити ' [...] објаснити'
разјаснити, разјашњавати 'објаснити, расветлити'
разложити, разлагати 'јасно изложити', 'објаснити, разјаснити, протумачити'
разуверити, разуверавати 'уверити [...] у погрешност уверења'
рапортирати 'пренети, преносити саопштење, обавештење'
раскринкати, раскринкавати ' [...] разоткрити, демаскирати'
распалити [...] 'фиг. почети нешто брзо, живо енергично (радити, говорити, певати и сл.)'
расправити, расправљати 'размотрити, објаснити, претрести неки проблем;
рекламирати 'јавно препоручивати, нудити [...] робу, услуге [...]'
реплицирати [...] 'одговорити, одговарати'
реферисати 'поднети, подносити реферат, извести, извештавати'
рецитовати 'читати или говорити уметнички текст [...]'
ругати се 'подсмевати се, подругивати се'
ружити [...] 'грдити, псовати', 'срамотити, брукати'
саветовати (се) ' [...] да(ва)ти савет' [...]
***сагласити се, саглашавати се** 'сложити се, споразумети се [...]'
***сведочити** [...] 'доказивати, потврђивати'
***споменути, спомињати** 'узгред рећи, казати, дотаћи се' [...]
***споразумети се, споразумевати се** 'договорити се, сложити се, сагласити се'
споречкати се 'мало се сукобити речима'
спорити (се) 'оспоравати' ('водити спор [...], препирати се')
срдати се [...] 'збијати шалу, шегу'
тражити [...] 'молити, искати, захтевати' ...
трачати 'оговарати, клеветати, оцрњивати (кога)'
тужакати (се) 'често тужити, подносити тужбе' [...]
тужити 'бацати кривицу [...], окривљивати, оптуживати [...]', 'подносити тужбу [...]'
убедити, убеђивати 'уверити [...]; придобити [...]'
удварати се 'настојати придобити [...] наклоност'
удворити се, удворавати се 'стећи наклоност додворавајући се, додворити се'
уценити, уцењивати 'притиском, претњом изнудити [...]'
хвалисати се, хвастати се 'хвалити самог себе [...]'
хвалити (се) 'истицати... вредности'
***чинодејствовати** 'вршити чинодејство'

*шалити се 'говорити веселе досетке; забављати се [...] правећи шале'; 'не мислити и не говорити озбиљно'

шегачити се '[...] збијати шалу, спрдати се [...]'; подсмевати се, шалити се [...]

а) По дефиницијама рачунајући, највећи број ових глаголских речи истиче везу између говорне активности и њеног предмета, који је описив именицом у акузативу без предлога са функцијом правог објекта. При томе неке дефиниције садрже глагол говорења: 'говорити будалаштине' ('будалити'), 'прорицати судбину' ('врачати'); код других пак у дефиницији је употребљен неки други глагол: 'направити алузију' ('алудирати'), 'бацити/(бацати) анатему' ('анатемисати'), 'истичати своје мишљење' ('мудровати'), 'вршити чинодејство' ('чинодејствовати').

б) Нешто је мањи број ових речи код којих однос говора и предмета има карактер конструкције са глаголом и неправим објектом. При томе и овде се каткад дефиниција служи глаголом говорења или сл.: 'служити богу' ('богослужити'), 'хулити на бога' ('богохулити'); код других је узета нека друга глаголска реч: 'расправљати о моралу' ('моралисати'), 'изврћи/извржавати руглу' (изруг(ив)ати).

в) Ипак нам се чини да неке дефиниције нису сасвим на месту, те да би бољи опис значења глагола био ако би именица имала облик који упућује на начин вршења радње говорнога глагола или уместо ње била употребљена прилошка или сл. реч. Нпр.: 'говорити у алузијама // алудирајући' ('алудирати'), 'говорити будаласто' ('будалити'), 'говорити као врач // врачајући' ('врачати') итд.

5. Изгледа да у темељу следећег скупа речи стоји ономатопејска имитација природних звукова или животињских гласова. И оне су врло бројне, па маркирамо на исти начин оне примере којима ћемо се посветити у анализи:

*бекетати, бекнути 'пустити глас 'бе' [...]'; 'експр. изустити, проговорити (реч)'

*блебетати 'говорити којешта, брбљати'

*блејати 'пуштати глас 'бле' [...]'; опонашати, подражавати тај глас'; 'фиг. [...] говорити глупости, лупати, лупетати'

*бобоњати 'боботати' 'говорити дубоким, потмулим гласом, мумлати' [...]; 'говорити нејасно, неразговорно [...]

брбљати 'говорити много, којешта; говорити о безначајним стварима, празно, без смисла, наклапати'; 'жуборити' [...]

бречати [...] 'издирати се, викати'

брундати [...] 'фиг. гунђати, приговарати'

бубати [...] 'говорити дубоким гласом'; 'говорити којешта јавно, проносити гласове'

букати [...] 'фиг. испуштати дубок снажан глас'

бумбарати [...] 'фиг. говорити крупним гласом, мумлати, гунђати'

*вивкати 'одавати глас сличан гласу вивка; гукати'

*вречати [...] 'одавати глас сличан вечању, дерати се'

*гагољити 'жагорити, жаморити, чаврљати; брбљати'

*гракати 'грактати'; 'грајати, викати'

*грмети, грмнути [...] 'викати громко, обично са грдњом, љутњом, праскати'; 'говорити и писати [...] оштро [...], гневно нападати'

*гудети [...] 'фиг. говорити, причати (обично што непријатно, или понављајући све једно те исто)'

*гукати [...] 'фиг. 'нежно, мило, умиљато говорити; шпутати, певушити'

дограјати 'стићи са великом грајом'

- дрекетати** 'мекетати'
дромбуљати [...] 'фиг. пеј. говорити којешта, лупетати; блебетати, брбљати; брундати
жуборити [...] 'фиг. роморити, жагорити'
забрундати
завречати [...] 'проговорити продорним, крештавим гласом'
***загрмети** [...] 'викнути громко, љутио'
загрокати
зажуборити
закрештати [...] 'крештаво проговорити'
закривити 'почети испуштати крике'
закукурекати, закукурукати
залајати
замумлати 'почети мумлати'
зањакати, зањискати
запућурикувати
заревати (о магарцу), **зарзати**
зарокати
заторокати 'почети торокати, причати којешта'
заћурликати
заћућорити 'пчети ћућорити'; 'распричати се ћућорећи'
заурлати, заурликати, заурлавати [...] 'завикати, повикати снажним, продорним гласом'
зачагрљати (зачаврљати)
избрбљати 'испричати много којечега, напричати'; 'рећи нешто непромишљено' [...]
излајати (се), изланути (се) [...] 'избрбљати, одати'
крекетати
крештати [...] 'певати, викати, говорити, оглашавати се крештавим гласом'
кривити (се) [...] 'окривљивати, оптуживати' ([...] 'јако, снажно кукаати, дерати се');
крикнути, кричати [...] 'снажно, продорно (уз)викнути'
мјаукати
мукати
мумлати 'брундати'
надлајати, надлајавати
њискати, њиштати
пијукати
поцикнути, поцикивати 'огласити се циком, вриснути'
почаврљати [...] 'поћаскати'
проблејати
пробрбљати 'почети брбљати' [...]
прогрмљати 'нејасно, неразговетно рећи, процедити'
пропропрати ' [...] прогунђати'
процвркатати, процврчати ('почети говорити као цврчак' – наша деф.)
разгакати се, разгаламити се, развикати се
раколити се, разраколити се [...] 'фиг. шепурити се, хваласити се'
раскакотати се [...] 'фиг. испричати, избрбљати'
раскукурекати се, раскукурукати се 'ударити у кукурекање'
раструбити, раструбљивати 'распричати [...], разгласити'
рашћеретати се, рашћућорити се, рашчаврљати се 'распричати се'
рикнути, рикати
ропотати, роптати, хроптати ' [...] изражавати срџбу'
тандркати 'фиг. пеј. причати којешта, брбљати, лупетати' торокати 'много и којешта говорити, брабљати'
трубити [...] 'фиг. разносити, ширити гласине, сензационалне веси'; 'говорити, позивати (обично понављајући више пута)'
ћућорити, ћућурити 'чаврљати, ћаскати; шапутати'; 'цвркатати'; 'жуборити, гргољити'

***урлати, урликати** 'говорити, певати и сл. претерано гласно, дерати се'; 'оглашава-ти се продорним гласом, тутњавом, фијуком, трештањем [...]'

***фркнути, фрчати** 'испуштати карактеристичан глас у бесу, узнемирености (о мачки), фркати'; 'љутити се, дурити се, срдити се'

***цвркнутути, цвркutati** 'производи цвркут, оглашава се цвркутом'; 'фиг. говори гласом сличним цвркуту; весело ћеретати'

цикнути, цикати, циктати, цичати 'вриснути, јаукнути [...]; 'викнути [...]'

шушкати, шушкетати [...] 'неправилно, нејасно, шушкаво изговарати зубне сугласнике, врскати, шушљетати'; 'фиг. кришом преносити гласове, тихо [...] говорити, шапутати; говоркати, зуцкати'

а) Већ смо раније утврдили да је овакав начин упућивања заснован на метафорској транспозицији означних функција. Носилац метафорског значења најчешће је имитација гласа домаћих и дивљих животиња ('бекетати', 'блејати', 'вречати', 'фрчати', те 'урлати', 'фрчати' и сл.), живине и птица ('гракати', па 'вивкати', 'гукати', 'цвркutati' итд.), или осталих звукова ('грмети', 'гуслати').

б) Занимљива је експресивна страна, експресивна активност ових речи: све оне у блажој или оштријој мери испољавају пејоративну боју.

6. Следи група случајева са базом непознатог или страног порекла:

алакнути, алакати 'викати [...]', 'грајати, галамити'

булазнити 'говорити бесмислице, глупости, трабуњати, лупетати'; 'говорити у несвесном стању, у бунулу, бунцати'

гуњћати 'изражавати незадовољство, негодовати, приговарати [...]; 'неразговорно, полугласно говорити, мрмљати, мрморити'

диванити 'говорити, разговарати, ћаскати' – РСМ.

замрмљати 'почети мрмљати'

замуцати, замуцивати

заповетати 'досађивати приговарањем [...]'

зацакати 'почети цакати, гласно и пуно говорити'

искамчити 'измољакати'

искати 'тражити [...]'

камчити 'тражити, мољакати'

надиванити се 'наразговарати'

натрабуњати 'напричати' [...]

натуцати 'читати тешко'; 'лоше говорити страни језик'

обрецати се, обрецнути се 'љутито, грубо, осорно проговорити'; 'подвикнути, издерати се'

ражцакати се 'развијати се, разгаламити се, разграјати се'

тешити 'пружати утеху, ублажавати тугу [...], умиривати'

трабуњати 'говорити бесмислице, булазнити'

цакати 'жагорити, грајати; гласно разговарати, причати'

цапати се 'свађати се, препирати се [...]; 'бунити се негодујући [...]'

Речи као 'алакати', 'диванити', 'цакати' или сл. и на први поглед имају оријентално порекло. Остали случајеви за наше слабо познавање етимологије представљају неприступачан терен.

7. Изненађујуће је бројна група примера у чијој су основи глаголи физичких радњи и појава. Необично је да физичка радња може послужити као нешто слично имитативном медију за гласовне и говорне појаве

- балавити** [...] 'фиг. пеј. причати којешта, нагваждати, наклапати, наглабати' [...]
брстити [...] 'брзо и неразговетно говорити'
гуслати [...] 'фиг. пеј. разг. стално понављати, говорити једно те исто; зановетати'
забалавити [...] 'почети говорити којешта'
забрстити [...] 'експр. почети брзо свашта говорити'
задевати [...] 'задиркивати, пецкати'
замрсити [...] 'промрмљати'
излагати, изложити 'поставити на истакнуто место [...]'; 'изнети, саопштити'
изнети, износити 'носећи преместити нешто из нечега напоље, ван' [...]; 'саопштити (усмено или пиамено)'; 'фиг. [...] рђаво, зло рећи, оклеветати [...]'
лупати [...] 'оштро нападати, критиковати некога'
лупетати 'говорити бесмислице' [...]
лупити [...] 'рећи нешто непромишљено'
мрсити [...] 'мрмљати, мрморити, мрнциати'
мутити [...] 'тајно радити нешто недозвољено, сумњиво, мућкати; тајно смерати, ковати, сновати; роварити'; 'уносити, стварати смутњу, неслогу; роварити, интриговати' [...]
надробити 'разг. набрбљати, напричати'
наложити, налагати 'издати, дати [...] налог, наређење, заповест, поставити захтев'
напасти, нападати [...] 'изрећи, упутити оштре примедбе'
наручити, наручивати 'затражити, наложити [...]'; 'наредити'
обратити се 'упутити [...] (речи; захтев, молбу'
одећи [...] 'фиг. оштро, одлучно, кратко и енергично рећи'
опастити, опадати [...] 'оклеветати'
оповргнути/оповрћи, оповргавати 'доказати нетачност неког тврђења'; 'опозвати'
оцрнитити [...] 'наружити, опањкати, оклеветати'
ошинутити [...] 'фиг. оштрим, беспоштедним речима укорити'; 'нештедимице осути критику'
пецкати, пецнути [...] 'фиг. задиркивати'
подјарити, подјаривати [...] 'разбеснети, распалити'
подржати, подржавати 'дати подршку'
подстаћи, подстицати; подстрекавати, подстрекивати, подстрекнути [...] 'фиг. покренути на акцију; одобрити, побудити'
поновити, понављати 'поново рећи'
предавати [...] 'држати предавање'
предложити, предлагати '[...] изнети предлог'
пријавити, пријављивати 'обавестити [...]'; 'оптужити [...]'
решетати [...] 'злурадо, пакосно [...] говорити'
роварити 'потајно, подмукло радити против некога или нечег; изазивати раздор, неслогу, сплеткарити, интриговати'; 'изазивати немир, копкати, узнемиравати'
салетети, салетати [...] 'закупити молбама, речима [...]'
сипати [...] 'фиг. врло брзо, речито (понекад надахнуто) говорити'
скресати [...] 'фиг. (често с допуном: у очи, у брк, у лице) отворено, оштро, без устезања рећи [...]'
сунути 'окомити се на некога грдњама, прекорима'; 'са жаром проговорити,
тврдити 'казивати, износити нешто као непобитну истину'
наклапати [...] 'нагваждати, трућати, лупетати'
треснути [...] 'фиг. изговорити, рећи, обично у једном даху, што се има на уму [...], истрести, скресати'
шарати 'не говорити искрено, отворено, заобилазити истину, варати, лагати'; 'избегавати прави одговор, врдати, врлудати, извлачити се'

а) Узели смо у разматрање и неке случајеве код којих је асоцијативност са физичким радњама и појавама или неупадљива или скоро сасвим изгледела. Нпр. за глагол 'задевати' већина ће аналитичара порећи да је у вези са 'девати', као што је готово невероватно да би 'нападати', 'напасти' било у

вези са 'падати', 'пасти' ('на'), 'предложити' са 'ложити', 'тврдити' са 'тврд', и сл. Али ми остављамо те речи заједно са осталима док се не докаже супротно ономе што се овде о њима експлицитно и имплицитно тврди.

б) Речи код којих је етимологија јасна каткада изазивају осмех својим комичним асоцијацијама, као 'брстити', 'мрсити', 'решетати', 'сипати', 'скресати' или сл.

в) Код ових других осећа се експресивни тоналитет, углавном развијен у два правца: у правцу појачања интензитета радње, нпр. 'лупати', 'одсећи', 'скресати', 'треснути' и сл., и/или у правцу благе пејорације која излази на комичну нијансу (исп. 'шарати', 'решетати', 'салетети', 'сунути' и др.).

3. Закључне напомене

1. Било да означавају разноврсне поступке задовољавања физичких и духовних потреба, или обележавају друштвене односе – говорне радње представљају врло важну област људског живота. Стога се и језичка активност којом су праћене показује као важна област комуникативног процеса међу људима. Управо због тога су глаголске речи за обележавање говорних радњи изразито бројне и разноврсне – како по начинима означавања тих садржаја, тако и по статусу у језику, и пореклу.

2. Листа глагола о којима је овде било речи раслојава се најпре по томе како се помоћу њих представља говорна активност, па се о њима може говорити као о неутралним ознакама, као о речима које упућују на интезитет и квалитет говора, као на врсту говорне активности итд.

3. Пажњи се намећу две упадљиве чињенице. Прва је да постоје глаголи чија је једина сврха да упућују на говорну активност, као они који означавају неке сврховите радње које су праћене говором. Друга је да је иначе велики број глаголских речи које означавају физичке радње метафоричком транспозицијом употребљене да означе говор, унесећи истовремено у израз и експресивни тон, углавном пејоративност.

ИЗВОРИ

РМС 1967–1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.

РСЈ 2007: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Мајенова 2009:** Марија Рената Мајенова, *Теоријска поетика*, Београд: Службени гласник.
- Николић 2007:** Мирослав Николић, ур., *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Серл 1991:** Џон Серл, *Говорни чинови. Оглед из филозофије језика*, Београд: Нолит.
- Симић 2001:** Радоје Симић, *Опита стилистика*, Београд: Филолошки факултет и НДСЈ.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Jelena R. Jovanović Simić

ON SOME STYLISTICALLY ACTIVE SPEECH VERBS

Summary

Author is analyzing some of stylistically active verbs denoting the speech actions, as well as verbs that, among other, have the capability to denote the speech. She describes the criteria of their classification and highlights the variations of their meaning. The variations are connected with qualities of speech as a physical (intensity etc.) as well as a spiritual activity (perfidy, secrecy or similar), but also with some external moments: effect on interlocutor and on circumstances in which the communication occurs.

Key words: verbs of verbal actions, variations of meaning, performative, speech act, genre.

Душка КЛИКОВАЦ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О УПОТРЕБИ ПОКАЗНИХ РЕЧИ *ЕВО*, *ЕТО* И *ЕНО*

У раду се на основу корпуса анализирају употреба и синтаксичко понашање показних речи *ево*, *ето*, *ено*. Утврђује се по чему се указивање помоћу тих речи разликује од указивања другим показним речима и описује се како се оне употребљавају – егзофорички (у физичком и метафоричким просторима), ендофорички и и за појачавање других показних речи. У вези с њиховом семантиком разматрају се и синтаксичке позиције у којима се јављају. Утврђује се и како функционише систем који оне сачињавају у погледу граматичке категорије лица. На крају се коментарише њихова припадност врстама речи.

Кључне речи: српски језик, синтакса, дејкса, *ево*, *ето*, *ено*, граматичка категорија лица, речце, појмовна метафора.

1. Увод

Речи *ево*, *ето* и *ено* чине подсистем у оквиру система показних речи у српском језику. Тај подсистем је, као и читав систем показних речи, троличан (триперсоналан) – организован према учесницима у комуникацији (Кликовац 2010, 2013): *ево* је у вези с говорником, *ето* у вези са саговорником, а *ено* с лицем које у комуникацији не учествује. Ту везаност врло добро показује и Вук својим примером под одредницом *ено* у *Српском рјечнику*: *Ево мени, ето теби, а ено њему*. Стога можемо рећи да су *ево*, *ето* и *ено* показне речи 1, 2. одн. 3. лица.

У овом раду циљ нам је да опишемо семантику и употребу тих речи. Најпре ћемо утврдити по чему се указивање помоћу речи *ево*, *ето* и *ено* разликује од указивања помоћу показних заменица и прилога (тачка 2). Затим ћемо описати како се оне употребљавају егзофорички (т. 3–10), ендофорички (т. 11) и за појачавање других показних речи (т. 12). Пажњу ћемо, у оквиру сваке употребе, посветити и синтаксичким позицијама у којима се јављају. После тога ћемо дати преглед њихових употреба (т. 13) и прокоментарисати

*klikovac@rcub.bg.ac.rs

њихову граматичку категорију лица (т. 14), синтаксичко понашање (т. 15) и припадност врстама речи (т. 16).

Корпус за ово истраживање сачинили смо ексерпцијом дела *Травничка хроника* И. Андрића (скраћеница *Андрић*), *Сумњиво лице* Б. Нушића (*Нушић*), *Маратонци трче почасни круг* Д. Ковачевића (*Ков.*) и *Корени* Д. Ћосића (*Ћосић*), као и *Антологије народних приповедака* В. Ђурића (*Ант.*) и корпуса разговорног српскохрватског језика С. Савић и В. Половине (Савић/Половина 1989). У корпус смо укључили и примере из *РСАНУ* и из радова С. Кордић (2002), П. Мразовић (2009) и М. Бабић (2010), а и неке које смо сами записали у различитим приликама (скраћеница *Разг.*). Неколико примера, који су илустровали употребе на које нисмо наишли у свом корпусу, преузели смо и из електронског *Корпуса савременог српског језика (ЕК)*.

Теоријско упориште биће нам когнитивна семантика, нарочито теорија појмовних метафора (Лејкоф/Донсон 1980, 1999; на нашем језику в. Кликовац 2004, Расулић 2004, Расулић/Кликовац 2014) и теорија прототипа (в. Тејлор²1995). Основне поставке тих теорија добро су познате у нашој средини, па их овде нећемо посебно приказивати; рећи ћемо само да полазимо од претпоставке да језичке категорије, па и употребе речи *ево*, *ето*, *ено*, имају прототипску структуру, као и да се те речи примарно употребљавају да означе односе између ентитета у физичком простору, који се, онда, пресликавају на апстрактне, метафоричке просторе. С обзиром на то да наша тема припада шириј проблематици деиксе, полазимо и од претпоставке – која је свакако у складу с претходном – да су егзофоричке употребе примарне, а ендофоричке од њих изведене (в. о томе Клајн 1989: 53). Најзад, имаћемо посла са обема врстама егзофоре: остензивном – оном чију је употребу могуће пропратити гестом, и менталном – која је упућивање на појам који постоји у мислима (*исто*, 94, 97).

Иако је употреби речи *ево*, *ето*, *ено* посвећена код нас научна пажња, то није учињено са оног теоријског становишта са ког ми то чинимо. Стога литературу нећемо излагати (врло добар преглед даје С. Кордић (2002), него ћемо на налазе који за нас буду релевантни указивати на одговарајућим местима.

Рецимо још и то да се *ево*, *ето* и *ено* сврставају у различите врсте речи. Ми ћемо их називати речцама, што ћемо детаљније образложити у Закључку.

2. *Ево*, *ето*, *ено* у односу на друге показне речи

Најпре ћемо се запитати по чему се речи *ево*, *ето* и *ено* разликују од других показних речи, нарочито од личних показних заменица и личних заменичких прилога за место; каква је, на пример, разлика између *Ово је Мика* и *Ево Мике*?

Рекли бисмо да речима *ево*, *ето* и *ено* говорник саговорнику скреће пажњу на нешто што је ново на сцени (у основном случају – у видном пољу): нешто или није постојало у датом простору па се појављује, или је постојало

а говорник га тек сад уочава, па је ново у његовој свести; дакле, говорник ће рећи *Ево Мике* ако види да му се Мика приближава. Насупрот томе, реченицом *Ово је Мика* говорник уопште не имплицира нечије појављивање, него полази од тога да је неко ту, а онда утврђује идентитет те особе. Оно што је обема реченицама заједничко јесте што говорник смешта ентитет у свој простор: обе показне речи су првог лица.

Кад ентитет већ постоји у видном пољу, али није био уочен, значење речи *ево, ето, ено* приближава се значењу заменичких прилога за место: *ево, ето, ено* могли би се заменити изразима *овде/тамо је/су*. Управо је тако у примеру 1, у којем *ево је* значи „овде је”, и у пр. 2, у којем је уместо *Ено је [школе]* могло бити речено и *Школа је тамо*; али кад би се употребио заменички прилог, изостала би слика појављивања, искрсавања објекта, тако да би ситуација била приказана статично:

(1) Онда царев син запита имају ли у кући још какву ђевојку, а она му каже да немају више никакe. у том пијевац скочи на корито пак запева:

– Кукуријеку, *ево* је под коритом! (*Ант.*)

(2) Да ли је школа далеко одавде? – *Ено* је, ви’ш она ... с високим оцаком. (РСАНУ: С. Ранковић)

Ево, ето и *ено* имају нешто од глаголског значења – јер подразумевају да се нешто појављује, долази, наилази, одн. да се негде налази. Зато се с њима може формирати синтаксичка целина којом се преноси целовита порука (тзв. специјална независна реченица, која, за разлику од предикатске, није организована око глагола у личном облику – в. Поповић¹⁵2014: 383–386). Реченицом с одговарајућим глаголом – нпр. *Долази Мика* – говорник такође може Мику увести као новог на сцени, али изостаје упућивање. А упућивањем говорник реченицу везује за говорну ситуацију и тако тражи од саговорника да се чулно ангажује; стога се такве реченице доимају као живље, сликовитије.

3. Физички простор (1): говорник указује саговорнику на објекат који је нов у видном пољу или на ситуацију смештену у физичком простору

3.0. Помоћу *ево, ето, ено* говорник може указивати саговорнику на објекат који је нов у видном пољу (при томе се, као што смо видели у т. 2, објекат стварно појављује или се сад само уочава), одн. на ситуацију смештену у физичком простору.

Кад указују на нов објекат, речце *ево, ето, ено* су најчешће допуњене именичком јединицом – именичком заменицом (пр. 9, 10, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 28) или именицом одн. именичком синтагмом (пр. 3, 17) – у генитиву, испред које може стајати и датив личне заменице (8, 23). Ако је то именица или именичка синтаagma, могућа је аналитичка конструкција: ознаку генитива преузима заменица, а лексички садржај именица одн. именичка синтаagma у номинативу (пр. 4, 20). Допуна речцама може бити и именица у номинативу

(5, 21), испред које такође може стајати датив личне заменице (13, 22). Датив личне заменице има значење намене и њиме говорник истиче релевантност објекта на који упућује за саговорника одн. неприсутну особу.

Кад указују на ситуацију, *ево*, *ето* и *ено* су употребљене синтаксички самостално, испред независне клаузе (6, 25, 26, 27) или, евентуално, између њених делова (24). Тада се обично не издвајају паузама одн. зарезима (о чему речито говори пр. 24, у којем је речца *ено* повукла иза себе енклитику).

3.1. Говорник указује на објекат који се појављује или већ постоји у његовом физичком простору, или указује на ситуацију која постоји у његовом простору: *ево*. Објекат се може појављивати или тако што се он сам приближава (пр. 3) или тако што говорник доспева до њега (пр. 4, 5). На ситуацију упућује *ево* у пр. 6. Ако су говорник и саговорник близу један другом, саговорников простор се утапа у говорников, тј. говорник се понаша као да је сам и употребљава *ево* (што се нарочито добро види у пр. 6).

(3) – Охохо! Ево снијега, ево снијега! (Бабић 2010: Б. Попић)

(4) ТАСА: Извини, господин-Жико, молим те! (Скупља са пода акта којима га је Жика гађао и загледа их.) Гле, па ево их акта Перићеве интабулације. Откад их тражим, човеку прошао рок за жалбу због тога што се изгубила акта. (Нушић)

(5) [Милутин проналази личну карту.] МИЛУТИН: [...] Ево лична карта ... Сад ћу ти представити човека кога си убио. То је: Лазар Савић из Крагујевца. Рођен 8. 10. 1939 ... (Ков.)

(6) А кокот лисици рече:

– Дај, образа ти, причекај мало, ево иду двојица к нама, не би ли нас како умирили.

– А који су то двојица?

– Наш шаров и мрков. (Ант.)

Ево се у истом значењу употребљава и у приповедању, кад приповедач фиктивно заузима место на сцени о којој приповеда; на то место долази одређена особа (пр. 7) или је он на сцени угледава (пр. 8):

(7) [...] слуга се измаче те сједе међу товари и стаде мотрити. Када би око поноћи, ево ти три миша, па се стадоше око ватре играти [...]. (Ант.)

(8) Царевић сврати коња па управо у авлију, кад тамо, ал' ево ти његове сестре најмлађе, руке шире па се у лица љубе, води брата на кулу а коња у арове. (Ант.)

Говорник коментарише то што се саговорник појавио у његовом простору: *ето*. У пр. 9 говорник примећује да је саговорник дошао; у пр. 10 говорник учача промену на саговорнику, а у пр. 11 уводи на сцену саговорника у одређеном стању:

(9) Угледавши Аљошу, који се беше збунио при уласку и стао на вратима, старац се радосно осмехну на њега и пружи му руку: – Здраво, тихи, здраво, мили мој, ето и тебе. Знао сам да ћеш доћи. (ЕК: превод)

(10) Тако, рођаче, надиванисмо се, и добру кафу кува ова вјештица, ма како само мијеша кад ода, ето опет тебе, молим те не црвени. (Кордић 2002: Ј. Барковић)

(11) [...] иди и уби[ј] ону змију шестокрилку, те спаси тичиће који су сад у гнијезду, и који би требали за који дан да излете, па те ето срећна цијелого твога вијека. (Ант.)

3.2. Говорник указује саговорнику на објекат у физичком простору овога другог: *ето*. Иако је ово очекивано значење речце *ето*, таквих приме-

ра нема много у нашем корпусу – свега три. То можемо објаснити на следећи начин: да би речца *ето* била овако употребљена, говорник и саговорник морају бити релативно удаљени један од другог, тако да саговорник није укључен у физички простор говорника; други је услов да при томе говорник боље види нешто што се налази у саговорниковом простору него сам саговорник – што није тако чест случај. У пр. 12 говорник не види саговорников простор, али *зна* шта се у њему налази; у пр. 13 говорник се труди да буде услужан, те сигнализира саговорнику и нешто што би овај могао и сам да види; у пр. 14 говорник скреће пажњу саговорнику на нешто што припада његовом телу а чега овај није свестан у датом контексту:

(12) [Саговорник се налази испред Миљине собе, говорник је на спрату изнад.]

Саг.: Где је Миља?

Гов.: Ето је ту у соби. (Разг.)

(13) [Саговорник седи за столом, хоће да руча. Говорник је мало даље од стола.]

Саг.: Не бих ја јео ово сочиво.

Гов.: Ето ти пасуљ, десно од тебе. (Разг.)

(14) Још ћеш ти живети, деда. Ето ти уста пуна зуба. (ЕК: превод, М. Московљевић)

У корпусу имамо један пример (а и он из нар. приповетке) у којем говорник са *ето* упућује на објекат који је на извесној удаљености од њега самог, а да притом не узима у обзир положај саговорника (овај је на истом месту као и говорник). Пошто говорник не види објекат на који упућује, у питању је ментална егзофора. У овом случају употреба *ето* није у вези с 2. лицем, него је та речца употребљена за значење медијала.

(15) [...] извуче Насредин зеца из торбе, па му рече:

– Скокни хануми и реци јој нека нам спреми за ручак бравећу чорбу са купусом и кромпиром, – на бравину нека нареже црљена лука, па нека скува питу од тикве, ама нека не заборави добра шенична крува и оку ракије.

Тако рекавши, испусти зеца, а он бјеж' па у шуму.

– Е, како одскаче, – вели Насредин – ето га сад код куће, ама ни у цара бољега татара.

(Ант.)

3.3. Говорник указује саговорнику на објекат који се појављује или већ постоји у физичком простору који је далеко од обојице, или указује на ситуацију која се одвија далеко од њих: ено. Објекат се може појављивати у том простору (пр. 16, 17) или у њему већ постојати (пр. 20, 21, 22, 23). Бабић (2010: 168) примећује да се само речца *ено* може употребити да означи удаљавање објекта из видног поља (у нашем корпусу пр. 18, 19). Пр. 23 је занимљив по томе што је објекат ближи саговорнику него говорнику – а то би тражило речцу *ето*; међутим, саговорник га не види, због чега се говорник понаша као да је објекат удаљен од саговорника. *Ено* упућује на ситуацију у пр. 24–27. У случају речце *ено* ментална егзофора је, наравно, чешћа него кад су у питању *ево* и *ето* (22, 25, 26).

(16) *Ено* их! – тихо узвикну Милан и показа руком на црну гомилу људи који су избијали из једног шумарка у низини и лагано милили цестом. (Бабић 2010: Б. Ћопић)

- (17) Наједанпут [се] раздрагано ускомешаше они што пристизаху на узвишицу:
– Ено мора, ено мора! (РСАНУ: Д. Васић)
- (18) Утом и Турчин дотрчи пред воденицу, па сјаше с коња и улети у воденицу:
– Камо, море, тако и тако човјек, што је сад ту ушао у воденицу?
А Еро му каже:
– Ено га, видиш, ће утече уз брдо. (*Ант.*)
- (19) – Види-де, Јовице, је ли стара одмакла? – Ено је, замиче низ пут. (Бабић 2010: Б. Ћопић)
- С: Немој је звати, ако јој је хитно, ако нешто завршава. (Савић/Половина 1989)
- (20) Мајка је умрла. Ено га гробље. Ту је она. Није јој отишао на гроб. (Ћосић)
- (21) Ено трака мјесечева / Па им шапће, / Што све небо снови. (РСАНУ: С. Крањчевић)
- (22) О царевима и царским пословима је говорио, нека на царском прагу и одговара.
Ено му Стамбол, па нек тамо објашњава све што је прочитао и написао и што је свету о том казивао. (ЕК: И. Андрић)
- (23) А рану опери, ено ти воде иза леђа. (ЕК: Ж. Павловић)
- (24) Иде ено нетко и пружа ми руке. (РСАНУ: И. Брлић Мажуранић)
- (25) Улази прва слушкиња. ПРВА СЛУШКИЊА (уплашено): Газдарице, ено црни се капија и двориште. (ЕК: Б. Станковић)
- (26) С: Где је мама?
М: Ено нешто ради.
- (27) У неком граду био један кадија, коме бијаше драго мита узети, па у чем било. Једнога му дана неко донесе питу на пешћеш, а то опази један његов комшија, па ће кадији којега сретe:
– Ефендија, пронесе се пита.
– Па шта је мени стало?
– Ама, ено се у твоја врата унесе! (*Ант.*)

Исто значење *ено* има и у приповедању, кад приповедач фиктивно посматра издалека догађаје и преноси их читаоцу:

- (28) Вративши се [Стендал] у војску, 14. октобра 1806., ено га у битци код Јене. (РСАНУ: А. Г. Матош)

4. Физички простор (2): говорник нешто даје или нуди саговорнику

4.0. Пошто су у ситуацију давања укључени само говорник и саговорник, у њој се употребљавају само речце *ево* и *ето*.

Говорник саговорнику типично даје одн. нуди неки предмет (т. 4.1, 4.2, 4.3). Тада речца може бити употребљена уз покрет давања одн. нуђења, као самосталан исказ (пр. 29, 33, 36, 41, 47, 50); у неким случајевима је тај исказ сачињен од речце и датива личне заменице *ти* (31, 57, 58) или узвика *на* (32, 48). Тим узвиком, као и заменицом *ти* у дативу, речца је праћена нарочито онда кад говорник задаје ударац (61, 62), а уз узвик и заменицу у дативу срећемо тада и акузатив *га*, који служи да појача емоционалност исказа (59). Ако говорник нуди саговорнику да овај види нешто што говорник држи у руци, речца *ево* може бити праћена, без паузе, глаголом *видети* (44, 46).

Ако је речца допуњена именичком јединицом, онда је та допуна најчешће у номинативу, а тада је типично исказан и прималац (личном заме-

ницом у дативу – пр. 30, 34, 35, 53), одн. особа којој је објекат намењен (пр. 40); примери у којима прималац није изречен делују изразито неформално (39, 49). Ређе је речца допуњена именичком јединицом у генитиву (38, 43, 45), некад са примаоцем исказаним дативом (52). Речца, такође, може бити праћена независном клаузом, при чему може паузом бити одвојена од ње (50) или не (37, 60).

Говорник саговорнику може давати одн. нудити и неки метафорички објекат – пример, предлог или понуду да неко нешто уради; тада речца најављује део текста са таквом садржином и има улогу текстуалног конектора (т. 4.4, 4.5, 4.6).

4.1. Говорник даје или нуди нешто саговорнику:

ево, ев. ето

Прототипична ситуација у овом случају јесте давање предмета из руке. Приликом геста давања, говорник у руци држи неки предмет – овај, дакле, припада његовом простору – и тај предмет премешта у саговорников простор. Теоријски, пошто су у ту ситуацију укључена оба простора, говорник би могао да употреби и *ево* и *ето*. Међутим, типично је *ево*, а *ето* је обележено. Могуће је да је разлог томе тежња ка учтивости: да би чин давања био учтив, говорник не би смео да предмет који држи у рукама натура саговорнику, да га не би угрозио (чиме примењује стратегију тзв. негативне учтивости); можда је зато могуће рећи само „Ево, изволи”, не и „Ето, изволи”.

Кад даје предмет саговорнику, говорник му га обично даје у руке (пр. 29–33), али може и некако другачије да га смести у његов простор (34–36). Ситуацију давања имамо и кад писац књиге даје ту књигу читаоцу као фиктивном саговорнику, понашајући се као да је и физички пред читаоцем (37).

(29) КАПЕТАН: Како не признајеш? А шта је ово? (Вићи.) Где су хартије нађене код њега?

ВИЋА (даје му): Ево! (Нушић)

(30) Но царевић није хтио никако да га слуша, него сјутрадан наумио да пође, а кад цар види да га не може да заустави и с пута да га одврати, онда му извади једно перо па му га **даде у руке**, и овако му рече:

– Добро слушај шта ти кажем, и ево ти **ово** моје перце [...]. (Ант.)

(31) С: Оћу још једну. Ехехехе! Хоћу још једну оловку! Мама!

Б: Ево ти. Ево ти сад. Сад је доста. (Савић/Половина 1989)

(32) – Добро, добро, кад је тако. Даћеш ми десет дуката, па ћеш ову сву воду попити одједанпут, па ћеш видјети баба.

– Ево на! – проговори везировић, те му **даде** десет дуката [...]. (Ант.)

(33) К[упац]: Ево флаше...

П[родавац]: Пет пива си платио. А ти си платио своје. Ево... (П: **пружа** им флаше) (Савић и Половина 1989)

(34) Јерина тада скине ђурак па **баци на** оног сиромашка и рече му:

— Ево ти ово на дар, па иди.

И још му напуни џепове благом. (Ант.)

(35) – Што си ме звао? – осорно упита Аћим.

– Прво седи, чича-Аћиме. Ево ти столица – устаде и **принесе** му столицу. (Ћосић)

(36) ...извади уредно замотан пакет и положи га преда ме:

– Ево!

– Шта је то?

– Батерија (Бабић 2010: Б. Ћопић)

(37) Ви сте мене ... опоминали да наштампам што и српскијех народнијех приповиједака: ево Вам **овом** књижицом испуњујем ту жељу. (РСАНУ: Вук)

Затим, говорник може нешто из свог простора ставити у заједнички простор, тако да буде доступно и другима (пр. 38, 39), а може намењивати предмет и неприсутној особи (пр. 40):

(38) Онда отпочне најстарији брат говорити:

– Кад сам пошао с мојом браћом по овом путу, прву ноћ кад смо дошли коначити код једног језера у некој великој пустињи, кад браћа моја оба спаваху а ја чувах стражу, наједанпут аждаха пође из језера да нас прождере, а ја онда повадим нож и одсијечем јој главу: ако се не вјерујете, ево јој увета од главе! – па извади уши и на сто их баци. (*Ант.*)

(39) БИЛИ ПИТОН: Добро вече, свима желим добро и тихо вече. Можемо ли да наставимо са покером?

АКСЕНТИЈЕ: Наравно! Склањај сандук ... Ево карте ... (Ков.)

(40) – Ево нешто за Грети! – рече бароница стављајући крушку на под скеле. (Бабић 2010: Г. Олујић)

Нуђење је потенцијално давање, и изражава се (или је пропраћено) сличним гестом: говорник чини покрет од себе, чиме предмет приближава саговорнику, показујући тиме намеру да му га да; стога и приликом нуђења говорник каже *ево*. Говорник може нудити саговорнику предмет који држи у руци да би га овај узео (пр. 41, 42) – при чему му може нудити и саму своју руку (пр. 43), може нудити саговорнику да види нешто што он држи у руци (пр. 44, 45) или што на неки другачији начин припада његовом простору (пр. 46); може нудити саговорнику да овај види њега самог (пр. 47), а може му давати и дозволу да додирне неки његов део тела (пр. 48).

(41) Фра Мијо Ковачевић, који је тада био гвардијан и имао највише трке и бриге око фра-Лукиног случаја, рекао му је после, у рефекторији, пред свима:

– Вала, фра Лука, слушај: или ми се скидај с врата са твојим махнитим балинкушама или ја да бјезим у шуму а ти, ево, узми па буди и *ликар* и гвардијан. Јер, овако не може.

И **нуди** му гневно и озбиљно кључеве. (*Андрић*)

(42) (Милутин је са крденца узео чашу. **Приноси** је оцу. **Нуди** га да пије.) МИЛУТИН: Тата, молим вас ... Ево, ево мало вашег лека.

АКСЕНТИЈЕ: Не! Даље с тим! То је отров од кукуте! Даље! ... (Ков.)

(43) Ево руке! (Бабић 2010: разг.)

(44) – [...] Ја сам се привукао те сам им одрезао од доламе. Ако ми не вјерујеш, ево види. И покаже оно што је одрезао. (*Ант.*)

(45) – Па ето, сједим и гледам своје новце, – одговори му мали, а враг му рече:

– Гдје су ти новци?

Он **покаже** крајцар па рече:

– Ево их, гле! (*Ант.*)

(46) ТАСА: А данас, господин-Жико, уквасили обланде па наређали по столици, а ја сео па се сав улепио. Ево да видиш, ако не верујеш! (Нагне се према господин-Жики и дигне пешеве од капута те му се види задњица сва улепљена црвеним канцеларијским обландама.) (Нушић)

(47) И ја сам, ево, верглаш. (РСАНУ: А. Г. Матош)

(48) Ево на, каже, пипни **овде**. (РСАНУ: М. Настасијевић)

Говорник, такође, може нудити саговорнику да се послужи нечим што се налази у његовом (говорниковом) простору (пр. 49), или му нудити сам простор (50):

- (49) Д[октор]: Дакић Ружица.
(Доктор прозива пацијента. Улази жена са дететом.)
Добар дан. Седите. Ко ће да седне? Мама или ти? Ево столица. Кажите, шта има ново код вас? (Савић и Половина 1989)
(50) ВИЋА: Бога ти, господин-Жико, да ми уступиш твоје место.
ЖИКА: Хоћу! (Дуже се.) Ево, седи! (Нушић)

Ако приликом давања каже *ето*, говорник није учтив, чиме показује неки став неодобравања према саговорнику:

- (51) ВИЋА (загледао је крај писма. **Злобно**): Пише га ваша ћерка, господине капетане! КАПЕТАН: Шта кажеш? То не може бити! Откуд моја ћерка може бити тако писмена?
ВИЋА: Ето, видите потпис, ако не верујете. (**Даје** му писмо.) (Нушић)

4.2. Говорник је већ дао предмет саговорнику: *ето*. Кад је предмет већ у физичком простору (и поседништву одн. контроли) саговорника, говорник каже *ето*. Оно значи „Дао/довео сам ти, код тебе је”, а одатле и „имаш”.

- (52) Ето тебе мајке моје: / ... Кад огладни, наран’ ми је. (РСАНУ: Вук, нар. песма)
(53) Усташе би од вароши потегле из хаубица у брда: – Ехеј, партизани! Ето вам нешто једро. (Бабић 2010: Б. Попић)

У вези с овом употребом речце *ето* јесте и израз *Ето ти сад* (при чему је реченични акценат на *ето*), који говорник употребљава – као неку врсту прекора саговорнику – кад мисли да је саговорник добио нешто лоше што је заслужио. „Предмет” који је саговорник добио је најчешће метафорички – то је оно што се саговорнику догодило:

- (54) Али кад би се десило да се миш заиста ухвати, пробудила би га лупа капка на мишоловци и он би устајао, обилазио око уплашеног миша, претио му прстом и главом.
– Ахааа! Шта ћеш сад, кукавче? Хоћеш у штету, је ли? Ето ти сад! (Анрић)
(55) ЈЕРОТИЈЕ: Кажем ја теби, Анђо, не шаљи дете у госте тетки, али ти: нека, нека се дете проведе мало. Е, ето ти сад, она се провела, а сад можеш ти да се проводиш. (Нушић)

Па чак кад пребацује нешто одсутном лицу, говорник може да употреби *ето* (наравно, уз одговарајућу заменицу за 3. лице у дативу); тада се значење физичког простора сасвим изгубило, остало је само прагматичко значење прекора:

- (56) – Па Дика ово... Дика оно... Ето јој сад њене Дике. (Бабић 2010: Ј. Веселиновић)

4.3. Говорник задаје ударац саговорнику: *ево, ето*; говорник је дао ударац саговорнику: *ето*. Као што је очигледно из једног значења глагола *дати* (РСЈ: *задати ударац, ударити, опалити*: ~ шамар (ћушку), ~ по туру), ударац се концептуализује као предмет. Исто важи и за други покрет намењен саговорнику (пр. 58). Стога је употреба речца *ево* и *ето* слична оној приликом давања.

Ево ће говорник употребити кад најављује ударац (пр. 57) или док упућује покрет саговорнику (58) или неприсутном лицу (59); али пошто по природи ствари говорник нема претензије да буде учтив, док удара може употребити и *ето* (тако се може интерпретирати пр. 60, а можда и 61). *Ето* ће употребити пошто је ударио (тако се може интерпретирати пример 61), али и ако је удаљенији од онога којег удара – нпр. ако га удара ногом (62).

(57) Заковрну очима и замахну рукама. – Ево ти, па да сад видиш! (Бабић 2010: Б. Ћопић)

(58) Тада неко од турских младића викну: – Оћеш, курво, Триполис? Ево ти, на! – и вичући одмјеравају за њим „од шаке до лакта” и чине друге непристојне покрете. (Бабић 2010: И. Андрић)

(59) ЛАКИ: Много досадан човек ... Дао бакшиш да пожуримо. Пет комада. АКСЕНТИЈЕ: Само толико? Да се није пребакшишио! Е, ево му га на! (Ков.)

(60) Кад то човек чује, он устане из сандука, па узме батину и дозове жену у собу:
– Ходи, жено, да ти кажем! – па све багином по њој: – Ето то је, жено! Ето то је, жено! (Ант.)

(61) Сваки пут кад би га ударио, узвикивао је: Ето ти, ето ти на! (РСАНУ: Збирка речи из Црне Горе)

(62) Ето ти на, ругобо! – па се залете и шутну онесвештеног. (Бабић 2010: Б. Ћопић)

4.4. Говорник саговорнику нуди пример: *ево*. Та речца је у овом случају текстуални конектор. Стоји испред независне клаузе, од које може бити одвојена паузом (63) или не (64).

(63) – Не може се све објаснити ни разумети – говорио је Давил уморно и мало са висине.

– Не може, али ваља настојати све објаснити.

Дефосе [...] настављао је са причањем.

– Ево, како да човек објасни ово. Исти овај оштроумни и дискретни долачки парох, који има много здравог разума и смисла за стварност, држао је прошле недеље у долачкој цркви проповед. (Андрић)

(64) Ј: А цене су као код нас. Е, сад ти узми. Ти кад би, ево Вера ако има плату милион и двеста, дала би две трећине за стан...

Б: Више! (Савић/Половина 1989)

4.5. Говорник саговорнику нуди предлог: *ево*. Пошто се предлог износи у тексту који следи, *ево* је и овде текстуални конектор:

(65) Д[октор]: Ево, ја би ти сад предложио, сад се ти мало опусти, иди у собу мало, прошетај, па ћу те ја позвати. (Савић/Половина 1989)

(66) И она каже, „ево, па могли би да искористимо овај празник, па за двадесет пети мај да / да буде испраћај пензионера.” (Савић/Половина 1989)

4.6. Говорник може нудити саговорнику неку радњу у непосредној будућности. Речце *ево* и *ето* су и овде употребљене као текстуални конектори и стоје испред независне клаузе, при чему могу бити одвојене паузом одн. зарезом или не. И ово је врста предлога, али изгледа да је у овом случају за избор речце релевантно ко треба ту радњу да изврши – говорник (или неко треће лице) или саговорник.

Говорник нуди саговорнику да он (говорник) нешто уради: *ево*.

(67) ЈЕРОТИЈЕ (мисли): „Плава риба“! Добро, нека му буде „плава риба“, али „кључана династија“? Кад се зрело размисли, има ту и увреде, господине Вићо! То не може друкчије бити, него ти си нешто погрешно?

ВИЋА: Ево, да донесем шифре, па сами да видите. (Нушић)

(68) МАРИЦА: Јесте, јесте, свршено је, ако си то хтела да питаш! Ако не верујеш, ево да ти прочитам шта сам му писала. (Нушић)

Говорник нуди саговорницама да неко други нешто уради: *ево*.

(69) МИЛИСАВ (Таси): Умеш ли ти да звизнеш?

ТАСА: Умем, господине Милисаве.

МИЛИСАВ: Е, ево, Таса ће да звизди.

ЈЕРОТИЈЕ: Јест, он нек буде звиздаљка, да бар и од њега буде неке фајде. (Нушић)

(70) АКСЕНТИЈЕ: Лепо изгледате, татице! Баш лепо! Прави младић ... Ево, нека Мирко каже ... Мирко, реци да лепо изгледа, биће му драго. (Ков.)

Говорник нуди саговорнику да овај нешто уради: *ето*.

(71) ЈЕРОТИЈЕ (за време читања посматрао их је важно): [...] Ал' ово је друга ствар, ово је сумњиво лице! А шта је то сумњиво лице? 'Ајд' кажи, Тасо, шта је то сумњиво лице? (Таса слеже раменима и гледа у указна лица.) Не знаш, дабоме! Сумњиво лице, то је, прво и прво, лице без личног описа, а друго: то је лице које је тешко пронаћи, а државни интереси захтевају да га пронађеш! И како да познаш, међу толиким лицима, које је сумњиво лице? Ето, 'ајд' кажите: је ли господин Жика сумњиво лице? (Жика се буну.) Није! Је ли Таса сумњиво лице? (Таса, се снисходљиво смеје.) Ето, промерите га, молим вас па кажите: је ли сумњиво лице? (Нушић)

5. Физички простор (3): говорник нешто доноси одн. долази саговорнику

5.0. И у ову ситуацију су укључени само говорник и саговорник, те и овде срећемо само речце *ево* и *ето*. Ова употреба показне речце *ево* надовезује се на претходну – ону из случаја давања – по томе што и овде постоји усмереност од говорника према саговорнику, само што се сад говорник креће, а нема само покрет пружања према саговорнику. Употреба речце *ето* је специфична и не надовезује се на ону из случаја давања.

Постоје два подслучаја: говорник нешто доноси саговорнику и говорник долази саговорнику.

5.1. Говорник прилази саговорнику и доноси неки предмет с намером да му га да: *ево*. У нашим примерима то *ево* је изговорено као самостално, али би могло бити и допуњено генитивом (нпр. *ево лека/крпе*), одн. за њим би могла следити независна клауза у којој би експлицирао радњу (*Ево, доносим лек/крпу*).

(72) АКСЕНТИЈЕ: [...] А где је Оља са његовим леком? Оља!! [...]

(Улази Оља. **Доноси** лек.)

ОЉА: Ево, ево ... Немојте се љутити на мене, ја често не разумем шта господин Максимилијан жели. (Ков.)

(73) МИЛАДИН (уноси исцеђену крпу): Ево, господин-Жико! (Нушић)

5.2. Говорник има намеру да дâ предмет саговорнику, али још није кренуо к њему: *ето*. У пр. 74 *ето* је допуњено именицом у генитиву, која је, заправо, обавезна: *ето* не би могло бити употребљено самостално а да порука буде јасна.

(74) – Почекајте мало, ето пара, сад одмах, – рече снаха, па тури резу на врата. (Ант.)

5.3. Говорник долази саговорнику (или уопште уводи себе на сцену): *ево*. Ако треба да дође на место на којем се налази саговорник, говорник ће рећи *ево* (с генитивом личне заменице за 1. лице: *ево ме*) ако је на путу ка саговорнику (пр. 75), одн. ако је већ на сцени а саговорник треба да га уочи (пр. 76). Употреба *ево* проистиче из тривијалне чињенице што се говорник сам налази у свом простору.

Израз *ево ме* говорник може употребити као конвенционалан – а не информативан – одговор на такође конвенционално саговорниково питање у фатичкој комуникацији (пр. 77).

(75) КАПЕТАН: Где, разбојника? Зар мало што нам свима овде окачи репове, него сад још и кућу разбија! Где је она?

МАРИЦА (долази и прилази право оцу): Ево ме! (Нушић)

(76) Сад ће пред оца најмлађи син. Хоће и он, јадник, да окуша срећу, па ако што буде, добро, а ако не, никоме ништа. А кад старац прихватио за пушку, он не побјеже, него рече оцу:

– Ево ме, оче, ја сам ти син и најмлађи и најљуђи. Ја не бјежим, а ти, ако баш хоћеш да ме убијеш, а ти ме убиј и сијјци, твој сам, па можеш радити са мноме што год хоћеш и што ти је воља. (Ант.)

(77) Кад шурака сестра доведе пред цара, цар скочи, руке шире, у лица се љубе:

– Добро дошао, шураче!

– Боље тебе нашао, зете!

– Гдје си?

– Ево ме. (Ант.)

5.4. Говорник има намеру да дође на место где је саговорник, али ће то тек учинити: *ето*. Дакле, говорник се још није упутио саговорнику. При томе саговорник већ може бити на месту на које ће говорник доћи (пр. 79), али много чешће и он тек треба тамо да стигне (пр. 78). Речца *ето* је допуњена заменицом *ја* у генитиву.

(78) Сутрадан дигне се овај сиромашак, па позове преостало друштво да иду у град пред проклету Јерину. Од крчме пођу сви, али путем све један по један заостаје и виче:

– Идите ви, ето мене сад ћу ја, имам нешто посла. (Ант.)

(79) Дође некакав Циганин у кочобаше сеоскога и замоли га да га увересија педесет ока жита до јесени.

– Хоћу, – рече му кочобаша – ако хоћеш таман шјутра, ако будеш кадар прекрстити се овако: ва име оца и сина и светога духа, амин.

Циганин рече:

– Валај, хоћу све се до шјутра крстити доклен научим, и ето ме шјутра по жито. (Ант.)

6. Простор релевантности (пажње)

6.0. Оно што је човеку близу, то је за њега и релевантно и стога он на то обраћа пажњу. На тој искуственој корелацији заснована је појмовна метафора оно што је релевантно је близу одн. предмет пажње је близу. Она је важна пре свега за употребу речце *ето* и, у траговима, *ево*.

У простор релевантности (пажње) говорник може смештати неки конкретан или апстрактан ентитет или неку ситуацију.

6.1. Релевантност за говорника: *ево*. Самом употребом речце *ево* говорник показује да је оно што је уочио у свом простору за њега релевантно; стога се физички простор и простор релевантности типично поклапају. У корпусу смо наишли само на један пример у којем је говорник употребио речцу *ево* да нагласи да је нешто релевантно само за њега: у пр. 77 телевизор вероватно није тако близу говорнику да би он сасвим лако употребио *ево*, али то он ипак чини, јер жели да гледа емисију која се даје; при томе уопште не узима у обзир положај саговорника. Речца *ево* је у датом примеру допуњена именичком јединицом у номинативу:

(80) МИЛУТИН (седа и гледа телевизију): Па и јесте ... Је ли, шта је ово на телевизији? [...] Него, Лаки, шта је ово, стварно?

ЛАКИ: Причају о дуговима федерације. [...]

МИЛУТИН: А код других људи телевизија врши преносе песама, шала, игара. Само код нас увек неко нешто говори.

(Лаки седа до оца, гледа телевизију и у поверењу му говори.)

ЛАКИ: Избацио сам Мирка из куће.

МИЛУТИН: Опет? Немој тако често.

ЛАКИ: Сад је то најозбиљније. Нема више зезања.

МИЛУТИН: *Ево* и за мене нешто ... Људи, што је лепо видети високе момке и девојке кад се у коло ухвате, па кад заплету, полете, заврте, ситно везу, поскакују, траву не газе, богу пркосе ... Мирко, појачај тон, не питам шта кошта! (Ков.)

6.2. Релевантност за саговорника: *ето*. Овом речцом говорник нешто фиктивно смешта у саговорников простор и тако му сугерише да је то за њега релевантно и да на то треба да обрати пажњу.

6.2.1. У саговорников простор релевантности одн. пажње говорник може смештати неки објекат (пр. 81, 82, 83, 86, 90) – кад се *ето* допуњава именичком јединицом у генитиву (пр. 81, 82, 90) или номинативу (пр. 83), или ситуацију (84, 85, 87, 88, 89) – речца *ето* тада претходи независној клаузи.

Простор релевантности је нарочито видљив онда кад се не поклапа са физичким простором, тј. онда кад се ентитет појављује или налази на подједнаком растојању и од говорника и од саговорника (пр. 81, 83), или чак ближи првome – кад би логичнија била речца *ево* него *ето* (пр. 82).

(81) СПАСА (улази).

ЖИКА: А, ето га, то је тај грађанин из 'апсе. (Нушић)

(82) Задихан и уплашен викао је још издалека као телал: – Ето господина, ето га на бијелу коњу! (Бабић 2010: И. Андрић)

(83) Ето небо куд ћемо лећети. (РСАНУ: Његош)

(84) – Јеси јунак, али не тако велики, него кад си дошао, ето сада је један делија отео старцу што веје жито кћер, а овим људима сестру, појури за њим, па ако отмеш девојку, узми је за жену. (*Ант.*)

(85) – **Остани**, брате, у нас, ето до нашега крсног имена нема три дана; па ако буде истина, да **ти** дам јабуку. (*Ант.*)

Речцу *ето* употребиће и приповедач кад жели да ентитет (пр. 86) одн. ситуацију (87) наметне слушаоцевој / читаочевој пажњи: тај ентитет одн. ситуацију фиктивно смешта близу саговорника, да би овај лакше себи представио то о чему се приповеда. Датив личне заменице *ти* има значење намене и појачава сугестију релевантности:

(86) После дође и најмлађи царев син, те легне као и пре. Кад буде око поноћи али ето ти девет пауница, осам падну на јабуку, а девета њему у кревет, па се претвори у девојку. (*Ант.*)

(87) Пошто су вечерали, царев син леже спавати, а Оштар Дан остане сједећи. Кад али ето ти дођу виле унутра, па се стану разговарати. (*Ант.*)

Говорник са *ето* скреће пажњу саговорнику – стварном (пр. 88, 89) или фиктивном (90) – на неку ситуацију желећи да код њега пробуди, одн. да с њим подели исти доживљај одн. емоцију какве и сам има:

(88) Најбаналнија слика, помислио сам, а ипак се нисам могао отети изненађењу: мјесец се откривао све јаче и, ето, као чудо неко указао се убрзо сав бакрен и крваво-бљештав. (Кордић 2002: П. Шегедин)

(89) Ето прошло је опет недељу дана откако га нема! (Мразовић 2009)

(90) Ето нам нашег Милоша! (Мразовић 2009, с напоменом да ту *ето* изражава „изненађење или радост”)

6.2.2. Говорник са *ето* може скретати пажњу саговорнику на неку чињеницу или стање ствари који су овоме у том тренутку чулно доступни (пр. 91), односно – на основу метафоре разумевање је виђење – на закључак који из њих може да изведе (пр. 92, 93, 94). *Ето* је најчешће (пр. 91, 92, 93), али не нужно (пр. 94) праћено глаголом *видети* у 2. лицу презента. Иза *Ето* (*видиш/видите*) може стајати зависна изрична клауза (91, 92, 94), а израз *Ето* *видиш/видите* може сачињавати и посебан исказ (садржај изричне клауза се у том случају подразумева) (93).

(91) Ујутру му мати поранила, јер се, богме, ни њој није дало спавати – није шала, оде коњ, оде живљење! – па изиђе пред кућу, кад има шта видјети: пуна авлија дрва. Поврати се сад да буди сина [...], пробуди га, па му рече:

– А шта је ово, синко?

– Ето видиш, мати, то сам ти стекао за коња. (*Ант.*)

(92) – Не пијем... Попио сам да га не наљутим.

– Ето видиш да пијеш! (Бабић 2010: М. Селимовић)

(93) ВИЋА (отворио је први листић хартије): Ово је неки рачун, шта ли?

КАПЕТАН: Читај, ти само!

ЂОКА: Али, забога!

КАПЕТАН (Боки): Пст! (Вићи.) Читај!

ВИЋА (чита): „Веш дат баба-Сари на прање”.

ЂОКА: Ето, видите! (Нушић)

(94) Ето, шта сам ја говорила?! (Покисла си, а ниси хтела да понесеш кишобран.) (Мразовић 2009)

6.2.3. Кад подразумева простор релевантности, *ето* може бити употребљено и као текстуални конектор. Тада за њим следи независна клауза, али пауза између није обавезна. Говорник указује на чињеницу коју саговорник треба да има у виду; то може бити доказ за његову претходну тврдњу (95), аргумент за њу (96), пример који ће ту тврдњу илустровати (97, 98), прича која ће ту тврдњу поткрепити (99). *Ето* може најављивати и предлог (100).

(95) МИЛИСАВ: Причам господин-Жики како се капетан јутрос препао.

ВИЋА: Кукавица! Ето, молим вас, људи, пала му у руке једна крупна ствар, могли би најмање петнаест њих да ухапсимо, а он не сме. А где је он, бога вам? (Нушић)

(96) – Нећемо овдје ноћивати, но проћерај мало, – тако ми је отац наредио.

– Не брини се ништа, господару! – рече слуга. – Ето и прије ти је био рекао да не ноћивамо гдје нас акшам затече, па смо ми ноћили и није нам, богу хвала, ништа било. (Ант.)

(97) ТАСА: Па не марим ја, кад се ти нашалиш са мнош, господин-Жико! Ето, пре, кад си ми регистром разбио главу, ја сам се искоидо од смеја. Ал’ не трпим оне, млађи су од мене. (Нушић)

(98) МИЛИСАВ: Не поткрада, него, знаш, ја и Таса практикант седимо у истој соби.

ЖИКА: Па хоће ваљда да макне?

МИЛИСАВ: Неће, али навуче, па кад испрља, опет остави, а ја плаћам прање. А кад навуче нешто, не скида по месец дана. Ето и сад, дохватио ми нове новцате гаће. (Нушић)

(99) ЈЕРОТИЈЕ: Има, него! И има доста, боме. Писар друге класе и нема више него четрнаест месеци како је у овоме срезу, а дошао је го кò пиштољ. Ал’ уме, брате! Ето, онај други, господин Жика, целог ће живота остати сиромаш. Њему доста кад му понудиш литар-два вина. Ал’ овај јок! (Нушић)

(100) Поп се нашао мудар и рече им:

– Знадите, браћо, да су ми јучер поручили озгор с неба да се с вама договорим у који ћете дан да вам пошље и колико кише. Сад ми одговорите.

Рече главар од села:

– Ето сјутра, у понећелник. (Ант.)

Конекторским *на ето* говорник саговорнику указује на очигледно стање ствари, на чињеницу. *Иза на ето* следи независна клауза – предикатска или специјална независна:

(101) МАРИЦА: Иде, бога ми! До деветнаесте године нисам ни мислила на удају, оставила сам то вама; од деветнаесте до двадесет прве мислила сам и казала сам вам: нађите ми. Кад сам навршила двадесет прву, а ви никог нисте нашли, казала сам вам: ја ћу наћи. Па ето, наша сам! (Нушић)

(102) МИЛИСАВ (који је отворио фасцикулу, дреши је полако). Мора да је било овогодишње вино?

ЖИКА: Зашто овогодишње?

МИЛИСАВ: Па ето, већ другу си тестију воде испио од јутрос. (Нушић)

6.2.4. Речцу *ето* говорник може употребити да укаже саговорнику на стање ствари исказујући при том резигнацију, мирење са означеном ситуацијом. Та ситуација се исказује независном клаузом, а *ето* је најављује. Могли бисмо рећи да се та речца овде приближава модалним речцама.

У овом значењу *ето* се може употребити и самостално – кад се остатак реченице подразумева из контекста (пр. 105), а нарочито као одговор на

питање *Како сте?* у фатичкој комуникацији, да наговести да говорник није баш најбоље (106).

(103) Софија: Не псује л' те браца Ника? Мага: Ето, псује, али ја ћутим (РСАНУ: Стерија).

(104) У данашње време утицај родитеља на дјецу је све мањи; па се, ето, слабење родитељског утицаја огледа и у језику (РСАНУ: *Наш језик*).

(105) – Ама, све ја теби говорим, треба се дићи једног дана и кренути у свијет, умјесто што човјек чами и труне у овој травничкој мемли, па ја освјетлати образ ја једном умријети. Откад ја то говорим, али вас двојица све: немој, причекај, данас ћемо сутра ћемо. И ето...

То говорећи, Љуљ-хоца скиде одлучним покретом чашу са тамбуре, наточи и испи оштро. (Андрић)

(106) На наше: добро вече, како сте? ... одговори: – Ето. (РСАНУ: Б. Станковић)

6.2.5. Постоје и два устаљена израза са речцом *ето* који подразумевају да се говорник обраћа замишљеном саговорнику да би му скренуо пажњу на нешто. Један од њих је *Ето ти сад!* – израз којим говорник као да се обраћа фиктивном саговорнику да би прокоментаришао оно што му је прави саговорник рекао а што га је изненадило. Реченични акценат је на *сад*.

(107) – То и јест сумњиво што говорите исто.

– Ето ти сад! – насмијао сам се од муке. (Бабић 2010: М. Селимовић)

(108) ЖИКА: Кажем... могла би госпођа капетаница да иде у срез.

ЈЕРОТИЈЕ: Ето ти сад. Како она може да иде у срез по званичној дужности? (Нушић)

Израз *ето (ти) (за)* (обично и с *на*) говорник изриче као коментар (РСАНУ: „у чуђењу, изненађењу, каквој неприлици”) неког елемента говорне ситуације. Говорник и тада као да се обраћа фиктивном саговорнику, скрећући му пажњу на нешто непријатно (109) или неповољно (110), сигнализирајући да то не одобрава (111, 112) или изражавајући своје изненађење (113).

(109) Судац пак мислио је, ето на, сад ће несрећник планути. (РСАНУ: К. Ш. Ђалски)

(110) – Нема Рашице! – Нема! – Ето ти га, враже. (РСАНУ: Д. Шимуновић)

(111) Паво (погледао небо, пак дигнуо лулу из уста и плунуо на земљу). Ето ти на! – Врагови га однијели. (РСАНУ: И. Војновић)

(112) И као зашто ја не бих могао ићи у рат? – Ето га на! прекине му реч Пулхерија. (РСАНУ: превод, Ђ. Поповић)

(113) Коста. Ето ти га на! ... Сав се збунио ... А малочас се разметао како ће он ово па оно! (РСАНУ: К. Трифковић)

7. Простор поседовања

7.0. Оно што неко има типично се налази уз њега; то је искуствена основа за појмовну метафору оно што особа поседује је близу ње. Ту метафору илуструју речце *ево* и *ето*, у складу са својим основним употребама у физичком простору: *ево* означава припадност говорнику, а *ето* саговорнику. Разликоваћемо два случаја. У првом (т. 7.1) говорник упућује на нешто што се налази у његовом или саговорниковом простору; речца стоји испред неза-

висне клаузе (пр. 114), или је допуњена дативом (који означава посесора) и генитивом (115).

У другом случају (т. 7.2 и 7.3) говорник саговорнику уступа своје поседништво или тренутну контролу над нечим; он тада удаљава неки ентитет из свог простора, али тај простор није физички, него простор поседовања. Речце тада могу стајати испред независне клаузе (119, 122, 123) или бити допуњене дативом и генитивом (117, 119, 121, 125, 126), одн. дативом и номинативом (116, 120, 124, 126). Датив означава намену.

7.1. Говорник упућује на нешто што се налази у његовом поседу: *ево*; упућује на нешто што се налази у саговорниковом поседу: *ето*. Простор поседовања постаје очигледан онда кад се не поклапа са физичким простором; тако је у пр. 114 ентитет на који се упућује са *ево* физички удаљен од говорника (и да говорник подразумева физички простор, употребио би *ено*); упркос томе, говорник га поставља у свој простор. У пр. 115 певац о којем је реч може се налазити било где у физичком простору; говорник на њега упућује речцом за друго лице зато што он припада саговорнику.

(114) Циганин се пријави цару за послужника код коња. [...] Послије неколико дана дође и рече Циганин цару:

– *Ево* у башчи имам прелијепу ђевојку од петнаест година; ако те бегенише, ја ти је поклањам на дар. (*Ант.*)

(115) Био дјед и баба, па баба имала кокош, а дјед пијевца; па кокош баби снијела неколико јаја, а дјед видио у бабе јаја, па заиска у бабе два-три јаја да му даде. А баба му вели:

– Не дам, бога ми, ниједнога; *ето* ти пијевца па га оћерај нек ти донесе јаја. (*Ант.*)

7.2. Говорник уступа саговорнику своје поседништво над нечим: *ево*, *ев*, *ето*. У овом случају говорник уступа (даје, нуди) саговорнику нешто што поседује, а што се не налази нужно у његовом физичком простору:

(116) А баба му стане казивати:

– Е, мој синко, знам ја за њих: оне долазе свако подне овде на ово језеро те се купају; него се ти прођи пауница, већ *ево* ти моја кћи красна девојка и толико благо, све ће теби остати. (*Ант.*)

(117) Онда му рече цар од тога града:

– Немој ићи никауда, него *ево* ти моје кћери, па буди ту и царуј, кад си тако јунак. (*Ант.*)

Кад жели саговорнику да уступи своје поседништво над нечим, говорник може употребити и *ето*, али је то маркирано: он одлази од свога поседа (физички – пр. 118 или метафорички – пр. 119), наглашено одустаје од онога што поседује (120, 121), препушта саговорнику на његов захтев (122), или није нарочито учтив према њему (123). Занимљиво је да говорник са *ето* уступа свој посед и лицу које не учествује у комуникацији (124).

(118) Кад се тако побрате, изиђу оне из кочије, па му реку:

– *Ето* ти кочије, а *ето* ти свиралице, па куд год окренеш свиралу па станеш свирати, кочија ће на ону страну ићи, а кад престанеш свирати, она ће стати. (*Ант.*)

(119) Мој отац бијаше дервиш. Разболи се смртно, па ме позове к себи и рекне ми: „Синко, *ето* ти свега остављам доста, па добро чувај. [...]” (*Ант.*)

- (120) – Хоћу деобу!
 – Ето вам све! Мени не треба ништа! (Бабић 2010: Ј. Веселиновић)
- (121) – Држи, господару, ја никако друкчије не пристајем него да је [девојку] дијелимо, – па опет распреже ножем.
 – Немој, забога! Ето ти све трговине, само мени остави дјевојку. (*Ант.*)
- (122) Била два брата заједно у кући, па један све радио, а други једнако беспослочно и готово јео и пио. [...] И тако једанпут [један брат] рече своме брату:
 – Брате, није право, ја све радим, а ти ни у чему не помажеш, него само готово једеш и пијеш. Ја сам наумио да се поделимо.
 Овај га стане одвраћати:
 – Немој брате, та добро нам је обојици, ти имаш све у рукама – и своје и моје, а ја сам задовољан како год ти урадиш.
 Онај други остане при своме, и тако се приволи и овај па му рече:
 – Кад је тако, да ти је просто, ето дели сам како знаш. (*Ант.*)
- (123) Царевих се препане и почне га молити да му опрости, али Баш-Челик рече му:
 – Знаш ли да сам ти казао да ћу ти поклонити три вијека? Ето сад ти трећи поклањам, и више живота од мене немаш, него иди кући, и немој живот свој што ти га је бог дао да изгубиш. (*Ант.*)
- (124) А њему ето и кућа и тор. (РСАНУ: Ж. Бергић)

7.3. Говорник враћа саговорнику оно што је овај поседовао: *ето*. За разлику између *ево* и *ето* у случају давања нечега из свог простора поседовања одн. контроле нарочито је речит пример 126: са *ево* слуга пропраћа стварно давање (давање из физичког простора), а са *ето* враћа везировићу оно што је припадало овоме другом (а што је неко време било у говорниковом простору контроле).

- (125) Нећете ли, гад ето вама ваше шћери. (РСАНУ: нар. прип.)
- (126) Краљева се кћи опет баилдиса и стаде бљувати, те избљува тридесет змичака, што их је велика змија окотила. Пошто се она опет освијести и поврати, рећи ће слуга везировићу:
 – Ето ти сад дјевојке, сада је здрава као да је јутрос од мајке рођена; ништа се не бој. Ето ти и то све благо, јер ти ја нијесам био ортак, него слуга. Сада је близу град, па ти ја више не тревам, нити могу даље код тебе остати. **Ево** ти и ове траве што се њоме лијечи шљепоћа, ако ти гдје устреба. Збогом! (*Ант.*)

8. Емоционални простор

8.0. Оно што је човеку близу и на шта је навикао, то му је и прихватљиво; оно што му је далеко, често му је чудно и неприхватљиво. На тој искуственој корелацији образована је метафора прихватљиво је близу, неприхватљиво је далеко. У питању је, дакле, простор емоционалне блискости одн. удаљености, у којем су релевантни говорникова осећања и психолошки ставови.

У овом простору у опозицију улазе речце *ево* и *ено*.

Синтаксички, ове речце могу бити допуњене именичком јединицом у генитиву (127, 129) или зависноупитном клаузом (130), а у једном примеру је *ево* употребљено као самосталан исказ (128).

8.1. Оно што је говорнику емоционално блиско: *ево*. *Ево* говорник употребљава за појаву објекта према којем има позитиван емоционални став;

у оба дата примера говорник би, да одмерава удаљеност у физичком простору, употребио речцу *ено*:

(127) На глаткој пучини ево пароброда. (Кордић 2002: В. Калеб)

(128) Тандрчу транице на раскрсницама, промичу села, градови, а он гледа кроз прозор и чека знакове познате земље... Ево! Угледао је. (Кордић 2002: В. Калеб)

8.2. Оно што је говорнику емоционално далеко: *ено*. Ову речцу говорник употребљава кад указује на нешто што не одобрава:

(129) Све су то добро схватили кршћански противници хуманизма, и Савонарола је врло добро осјетио свјетовни и у крајњим консеквенцијама противуцрквени значај хуманистичке културе кад је грмио против умовања основаног само на разуму („*ragioni naturali!*”) и кад је говорио о љубитељима старине: „Ено их, имају у рукама хуманистичке књиге и мисле да ће знати управљати душом с помоћу Вергилија, Хорација и Цицерона!” (Кордић 2002: М. Комбол)

(130) ЖИКА (чита): „Па он и мајка навалили да пођем за једног среског писара, једног преисподњег клипана, који личи на петла, а иначе је нитков и лопов првокласни, те цео свет пишти од њега...”

ВИЋА (плане и скочи): Молим, ја не дозвољавам да се чита то писмо.

КАПЕТАН: Ехе!

ВИЋА: Ја нећу то да трпим, ја не дозвољавам!

КАПЕТАН: Е, видиш ли, синко голи, на шта изађе ствар? Закупио ту: документат, закон, истрага, а оно ено шта испале! Ама, чим теби паде на памет закон, господине Вићо, знао сам ја да ће ту нешто наопако изаћи. (Нушић)

Иста је употреба речце *ено* и у изразу *ено га/је сад*, за који РСАНУ каже да је „израз изненађења, неверице поводом саговорникових речи”. Могли бисмо рећи да се ту говорник обраћа фиктивном саговорнику, коме о стварном саговорнику говори као о неприсутној особи, и при томе изражава свој негативни став према ономе што је непосредно пре тога чуо од стварног саговорника. Реченични акценат је на *сад*:

(131) Испод оне градине негда је пролазио пут ... – Ма бјежи, какав пут? – Ено га сад, – ... ’ајде да сад одемо тамо, па ћу ти показати (РСАНУ: Б. Ђопић)

(132) – Сви сте ви једнаки, боже мој! – рекла је. – Ено је сад! Шта сам ти ја крив? (Бабић 2010: Б. Ђопић)

9. Простор знања

9.0. Простор знања образује се на основи физичког простора: оно што је човеку близу, обично му је и добро познато; оно што је удаљено од њега, непознато му је. На тој егзистенцијалној вези (појмовној метонимији) образује се метафора познато је близу, непознато је далеко (в. и Расулић 2006: 246). У случају показних речца, недвосмислено је посведочена прва половина метафоре, коју покрива речца *ево*; речца *ено* је посведочена само једним примером, у којем можемо запазити и додатну нијансу емоционалне удаљености.

Синтаксички, после ових речца може бити употребљена именичка јединица у генитиву (133) или номинативу (135), или речца може уводити независну клаузу (134).

9.1. Оно што је говорнику познато: *ево*. У оба примера који илуструју ову употребу речце *ево* (133, 134) простор поседовања се не поклапа са физичким простором: да говорник смешта Алексу у физички простор, употребио би *ено*, јер је Алекса ван просторије; али он употребљава *ево*, јер је Алексу малочас видео и зна где је он (а други не знају). Слично је и у пр. 134 – солдат је видео смрт, а бог није:

(133) Јеротије, Вића, Жика, Милисав, Таса. Улази и Јоса.

ЈОСА (уноси једну посетницу и даје је Вићи).

ЈЕРОТИЈЕ: Шта је?

ВИЋА: Алекса.

[...]

ЈЕРОТИЈЕ (Јоси). Где је он?

ЈОСА: Ево га чека. (Нушић)

(134) Кад је он тако на стражи стајао, ал' ето ти смрти гдје иде да пита бога шта ће радити, а кад дође до њега, рече јој он да стане и она стане. Он ју пита куда ће, а она му рече:

– Идем питати бога шта бих сад радила.

А солдат јој рече:

– Ти не мореш тамо, него остани овдје, а ја идем питати, јер је бог мене за то овдје и поставио да ти не траљаш сваки час пред њега.

Кад то смрт чује, остане стојећи, а он отиде. Кад дође унутра, пита га господ бог што је дошао, а он рече:

– Ево пита смрт што би радила. (*Ант.*)

9.2. Оно што је говорнику непознато: *ено*. У пр. 135 говорник са *ено* упућује на нешто што му је у физичком простору близу, али му је потпуно непознато – и ту непознатост управо наглашава употребом показне речце за 3. лице. Треба, међутим, приметити да се ту мешају простор непознатог и емоционални простор: оно што је непознато обично нам је и чудно, страног и сл.

(135) Кад су пошли лети да се некакви сељани купају у једној ријеци, један од њих угледа у води рака, па се стане крстити и од чуда викати:

– Браћо, забоба, дођите да видите некакву живину која се још није виђала откако је свијет постануо.

Сви се около њега окупе, те почну нагађати шта оно може бити, говорећи: ено ноге, ма скакавац није; ено кљун као у тице, а тица није; ено на њему самар, а магарету ни коњу не слични; ено ножице као у терзије, а терзија не може бити; ено брци као у мачке, а мачка бели није. (*Ант.*)

10. Простор времена

10.0. Показне речце – и то само *ево* и *ено* – могу упућивати и на метафорички простор времена. За такву њихову употребу релевантна је она метафора која каже да се посматрач креће по временском „путу”; при томе је садашњост место на којем се он налази, док је будућност испред, а прошлост иза њега. Временске јединице су места на том „путу”; оне, стога, имају дужину и могу се налазити на различитим растојањима од садашњег тренутка (за опис ове метафоре в. Лејкоф/Донсон 1999: 137–169; за њене потврде у српском језику в. Кликовац 2004: 121–125).

Овако употребљена, речца ништа не додаје семантици реченице – само служи скретању саговорникове пажње на ситуацију која се смешта у одређени временски одсечак и тако чини излагање живљим. Стоји на почетку или, евентуално, при почетку независне клаузе, која може бити и елиптична (143, 147, 157). У пр. 140 стоји при почетку зависне клаузе. Може бити одвојена од клаузе паузом одн. зарезом или не (у овом другом случају може иза себе повући енклитику – 141, 144, 146).

10.1. Садашњост: ево. Кад жели да укаже саговорнику на активност или процес који се одвијају (пр. 136, 137, 138, 140, 141), одн. на стање које важи (пр. 139, 142) у тренутку говора (одсад: ТГ), говорник употребљава *ево*; тиме он подстиче саговорника да примети то што се управо одвија пред његовим очима, тако да би могао додати и „видиш”. У реченици се често налази и прилог *сад* (пр. 139). Ситуација је означена апсолутним презентом (који означава или трајање радње у ТГ, као у пр. 136, 139, 140, или, евентуално, понављање радње у садашњости, као у пр. 137, 138) или резултативним перфектом (пр. 141, 142).

Активност одн. стање су често (пр. 136, 137, 139, 140, 141), али не и нужно (пр. 138, 142), говорникови.

У неким примерима саговорник се не подразумева. Захваљујући речци *ево*, чини се да се говорник обраћа сам себи (као да саговорника налази у себи самом). Тада се *ево* може заменити са *управо* (пр. 140), али се нијанса обраћања онда губи.

(136) [...] наједанпут се врата отворе и у собу дође враг па га пита:

– Шта радиш ти овдје?

– *Ево* сједим, – рече наш јунак. (*Ант.*)

(137) – Чуј! А како ћеш ти видјети оца кад ти је на оном свијету? *Ево* ја долазим сваки дан те читам дову, ама га не могу никако видјети. (*Ант.*)

(138) ВИЋА: Довде ми је већ дошло. Ја се мучим и хватам разбојника, а ви телеграфирате „с опасношћу живота ухватио сам га”. Ја гутам то и трпим, јер имам друга обећања, а оно – *ево*, госпођица пише љубавна писма. Па сад не дате још ни да се чита, иако то мора да буде. (Нушић)

(139) Сада, *ево*, осећам тачно мало јаче болове. (Савић/Половина 1989)

(140) Конзул се и сам чудео откуд му такве мисли које нимало не одговарају његовом урођеном начину мишљења и он их је одмах и одбацивао, приписујући их „оријенталном отрову” који пре или после мора да начне свакога и који се *ево* полагао увлачи и у његов мозак. (Андрић)

(141) Па онда чобан отрчи те поврати овце, па се примакне ономе чоку; а чок му рече:

– *Ево* сам кренуо к томе и томе краљу да просим у њега Ђевојку [...]. (*Ант.*) [= „и сад сам на путу”]

(142) МАРИЦА: Јесте, онај Ђока. Ја сам ти казала, мајка, да ће он доћи и, *ево*, дошао је. Ишла сам и у кафану, тражила сам га. (Нушић) [= „и сад је ту”]

Ево говорник употребљава и кад указује саговорнику на ситуацију која је почела у прошлости и траје у ТГ (пр. 143, 144, 145). Глагол стоји у апсолутном презенту (пр. 143) или у конструкцији с презентом и резултативним перфектом (пр. 144, 145), а „временски простор” на који се указује експлицитно је именован одредбом за меру времена.

(143) Не може да мисли ни о чему другом, ево **већ скоро** **цела година**. (РСАНУ: С. Ранковић)

(144) – Ево је данас **година** како смо дошли, хајдемо сад краљу да нам плати и опет да се погодимо. (*Ант.*)

(145) ЈЕРОТИЈЕ: Па нисам, дабоме, кад онај господин Вића окупио: чекајте да види-мо има ли и саучеснике, па онда да јавите. И ево, **читава два сата** прошло како је у 'апси, читава два сата како смо спасли државу, а ја о томе не извештавам министра. (Нушић)

10.2. Непосредна прошлост: ево. Са *ево* говорник указује и на ситуацију која је почела у прошлости и траје непосредно до ТГ. Метафорички, он се окренуо према прошлости и указује на временски „простор” који се протеже до њега. У примерима налазимо перфекат, који подразумева да ситуација не обухвата ТГ (пр. 146), посведочен је у истом значењу и императив (147), али је могућа и конструкција са презентом и аористом (148).

(146) Ево сам госпођи мало показивао наше лијепо гробље. (РСАНУ: М. Матић, Република, 1959)

(147) – [...] пођем к теби, али ми он опет не даде него уђе он, а кад изиђе, каже ми да си ти рекао да онај сав камен наситно стучем, те ја отидем, па опет девет година удриде, ево све досад, па видиш каква сам се начинила. Па ме још ни сад не би пустио, да нијесам утекла. (*Ант.*)

(148) Кад, мој лијепо брате, наједанпут створих се овђе у пустињи, и ево таман има четрдесет година откако не виђех човјека него тебе сада. (*Ант.*)

Са *ево* говорник може указивати и на неку тренутну ситуацију која се одиграла у непосредној прошлости; та тренутна ситуација је или стварно веома блиска ТГ (пр. 149, 151) или је говорник тако представља (150), и у нашим примерима је исказана свршеним глаголима у аористу (пр. 149, 150) или перфекту (у пр. 151).

(149) Сиромашак пође, и пане му на ум како му је онај старац говорио да не иде на конак гдје је млада жена а стар човјек, „и ево ја умало главом не платих. Одселе ћу вавијек слушати ријеч старчеву”. (*Ант.*)

(150) Потурчи се један обијесан Влах, а почне већма јаде хришћанима задавати но доклен је био у своју прву праву вјеру.

Паком неко доба срете се на путу хоца и поп, и даду се у разговор. Хоца, да би се подсмјао попу ће му се парохијан потурчио, као ругајући се и силећи се рече му:

– Богу вала, попе, ево отпаде од вас један ваљатан јунак и одабра нашу турску вјеру и, турске му вјере, такога јунака у наше село данас нема, нити је откад ја знам било. (*Ант.*)

(151) [Телефонски разговор.]

А: Је л', е кад би могли бар на кафу мало, не можете.

Б: Па ево – сад смо попили овде кафу, па ћемо доћи. (Савић/Половина 1989)

10.3. Непосредна будућност: ево. Кад жели да укаже на ситуацију која је близу ТГ, говорник опет употребљава *ево*. Метафорички, окренут је будућности и указује на оно што је у временском „простору” непосредно испред њега. Глагол стоји у футуру првом (пр. 152, 153), несвршеном презенту за будућност (154), аористу за будућност (155), свршеном презенту са заповедном речцом *да* (156), или је изостављен (157).

- (152) Ево, **скоро** ће поноћ, у бакрач воду опет морам да долијем, а још ништа. (Ћосић)
 (153) И **сада** ће се, ево, поновити све исто, све до појединости. (Андрић)
 (154) Херо је сваке године носио цару пешкеш из своје башче од најбољег воћа, а једне године каже жени:
 – Ево сјутра носим цару дуња, кад су добро родиле и доста големе. (*Ант.*)
 (155) Пошто му краљ виђе прст, рече жени:
 – Жено, ево ја одох по мога пријатеља и доћи ћемо сјутра раније, а ти рано устани па закољи Грбу и испеци га. (*Ант.*)
 (156) МАРИЦА: Па питај ме ако ти треба, па ћу ти казати.
 АНЂА (крсти се): Госпoде боже! Па добро, ево да те питам. 'Ајд' кажи ми: који ти је тај Ђока? (Нушић)
 (157) [Телефонски разговор.]
 А: Сања је крај телефона. Је л' могу добити Славицу?
 Б: Да да, ево одмах. (Савић/Половина 1989)

10.4. Даља прошлост: ено. Кад указује саговорнику на ситуацију која се одиграла у даљој прошлости, употребљава *ено*. Метафорички, гледа уназад, на место које је сразмерно удаљено од ТГ.

- (158) Ено, **оном лане** ухватили Радојицу, да је убио ... некаква целебцију. (РСАНУ: П. Адамов Марковић)
 (159) Ено ономад, таман да заспим, кад опет поче галама у суседству. (Мразовић 2009)

10.5. Даља будућност: ено. У једном примеру из РСАНУ јасно је да је реч о будућности, а говорник употребљава *ено*. Чини се да та употреба проистиче из тога што говорник процењује да *сутра* није сасвим блиска будућност:

- (160) Ено, **сутра** нек изиђу људи. (РСАНУ: М. Глишић)

11. Ендофоричка употреба

11.0. Наш корпус показује исто што је већ примећено у литератури (Клајн 1985: 100, Кордић 2002: 111–112) – да се ендофорички могу употребити само *ево* и *ето*. *Ево* се употребљава катафорички (упућује на садржину текста који следи), док се *ето* типично употребљава анафорички (упућује на садржину претходног текста), а само изузетно катафорички.

Таква употреба речи *ево* и *ето* је у складу са употребом тих показних речи приликом давања предмета: са *ево* говорник најављује садржај који ће тек изговорити („дати” саговорнику), а *ето* каже кад је неки садржај изнео („дао”) саговорнику. У основи те употребе, дакле, стоји метафора говорење је давање, одн. дијалог је размена комуникацијских јединица – предмета (за њен опис у српском језику в. Кликовац 2004: 57–67).

11.1. Катафора: ево (арх. ето). Улогу катафоричког упућивања типично врши *ево*. Оно се употребљава у реченици која назначавачу суштину садржаја текста који следи. *Ево* може бити допуњено зависноупитном клаузом (пр. 161, 162) или именичком јединицом у генитиву (163).

(161) Ево у чему је пропуст! Требали су неког у селу да задрже за сектор милиције и ствар би била у реду. (Бабић 2010: Б. Ђошић)

(162) ЖИКА: Дедер говори, зашто си дошао?

МИЛАДИН: Па ево шта је: неки Јосиф из Трбушнице... (Нушић)

(163) – Истина је то, краљице, – одговори садразан – али ево узрока. Једног дана сјеђах са мојијем царем на дивану, па ми он рече: „Има ли ико бољи од мене [...]?” (Ант.)

На катафоричку употребу речце за 2. лице *ето* наишли смо само у народним приповеткама, и она по нашем језичком осећању делује архаично. Може се објаснити аналогijом према анафоричкој употреби. *Ето* је допуњено зависноупитном клаузом – потпуном (пр. 164) или елиптичном (пр. 165):

(164) – Шта би с тобом? – попиташе га сви.

– Ето шта је било. Убих медведа, а медведица налете на мене, хтеде ме удавити, те једва главу изнесох. Што улотивих, то ми остаде, а што добих у шуми, то донесох и вама да видите. (Ант.)

(165) – Како крепао, ничији сине! – продере се трговац. – Како котао може крепати?

– Ето како, – прихвати сељанин – што гођ се коти, ваља и да крепа. (Ант.)

11. 2. Анафора: *ето*. Као што смо назначили, анафоричку функцију има *ето*: стоји после изнесене информације и упућује на њу. Обично за том речју следи завршетак теме (закључак, разлог зашто је информација изнесена и сл.). Он може бити исказан зависноупитном клаузом (у ком случају између *ето* и ње нема паузе – пр. 166) или независном клаузом, када *ето* може бити интонацијски одн. интерпункцијски издвојено (пр. 167, 168) или не (пр. 169). У независној клаузи, по правилу на њеном почетку, стоји нека показна реч за 2. лице, па се може чинити да је *ето* само појачава (пр. 168, 169); иако оно вероватно има и ту улогу, сви примери би се могли тако парафразирати (зависноупитном клаузом) да сâмо *ето* обавља задатак упућивања на претходни контекст – па закључујемо да је употребљено и анафорички.

(166) Зато се могло десити да један одред *јамака*, војничког олоша, предвођен једним побеснелим простаком, збаци таквог султана са престола и да га затвори у Серај, да тако потпуно осујети све његове спасоносне и далековидне планове, и доведе на престо једног плиткоумног и чулног несрећника, окруженог пијаницама, простацима и издајницима од заната. Ето како иду ствари овога света! (Андрић)

(167) МАРИЦА: Ево ово! (Чита.) „Зато, ако ме одиста волиш, ти одмах крени на пут. Дођи овамо и кад стигнеш, одседни у хотел-Европи, али немој излазити нигде у варош. Мало је место па би одмах пао у очи. Седи у соби и јави ми цедуљицом да си стигао. Ја ћу тад изаћи пред оца и пред мајку отворено. Ако пристану, зваћу те да одмах свршимо ствар; ако не пристану, ја ћу доћи теби у хотел и пући ће брука каква се није десила откако је света и века. Тада већ ни отац ни мајка неће имати где...” (Престане читати.) Ово даље те се не тиче! Ето, сад знаш! (Нушић)

(168) Ето, то сам чуо, добри људи, и никако ми не излази из главе – заврши Ајвас своје причање. (Андрић)

(169) [Порука остављена на телефонску секретарицу.]

Интересује ме да ли је мама већ кренула код Аиђелке и по моју маму. Ето толико, јављам се поново да би ... Добро ... Довиђења. (Савић/Половина 1989)

12. *Ево, ето, ено* за појачавање других показних речи

Речце *ево, ето, ено* могу се употребити испред неке друге показне речи, која би могла бити употребљена сама а да значење остане исто. Сама речца пак не би се могла употребити самостално – или би се у том случају значење променило. Тада закључујемо да је речца употребљена зато да појача, истакне ту другу показну реч (чија је информативна важност истакнута обично и реченичним акцентом). Лице речце по правилу одговара лицу те друге показне речи.

У следећим примерима *ево* појачава различите показне речи за 1. лице:

(170) – Видиш овај прстен? Ја ћу овај прстен метнути ево на **овај** крај пилава и сахана да дође пред цареву кћер. (*Ант.*)

(171) АНЂА: Па шта ме се онда тиче?

МАРИЦА: Ево ово! (Чита.) „Зато, ако ме одиста волиш, ти одмах крени на пут. [...]” (Нушић)

(172) – Због тебе, лепото, да, због тебе, сунце ти небеско!... Због тебе ја страдам и губим живот и због тебе ћу се убити ево овде, на месту. (Андрић)

(173) ТАСА (чита): „Према сазнању и трагу досад уоченоме”...

ЈЕРОТИЈЕ: Прескочи то! **Одавде, ево, одавде** читај! (Нушић)

(174) Када би крај поља, отвори пуштахија један капак, па се спусти доље под земљу и рече дружини:

– Ево овамо уходио сам једнога трговца, па хајдете да га поробимо и убијемо. (*Ант.*)

(175) – Ама, боли ме... Како ћу ти казати? Боли, ево ’вако. Ту почне, па хода бол, да простиш све хода... (Андрић)

Ето појачава заменичку реч за 2. лице:

(176) ЈЕРОТИЈЕ (имитира га): „Онај што га тражимо!” „Онај што га тражимо!”... Па зар ти, мајку му, у овако озбиљним моментима, не умеш ништа више да кажеш?

АЛЕКСА: Па ето то, шта имам друго да кажем? (Нушић)

(177) ЈЕРОТИЈЕ: Мирише на Ђоку.

АНЂА: Каквог Ђоку, бога ти?

ЈЕРОТИЈЕ: Ето, таквог! (Нушић)

(178) Како дервиш први путхвати и кусне, кувар га запали кашиком по челу.

– Зашто то? – повиче дервиш, а кувар одговори:

– Ето зато што једеш моје дробљење, што сам ја дроблио од мога симита. (*Ант.*)

Најзад, *ено* може појачавати заменичку реч за 3. лице:

(179) Нека лисица пође из свог брлога да штогод улови за свој трбух. Путем сусретне медвједа, којег упита:

– Докле ћеш ти то, стриче?

– Идем у оно село, што се ено тамо види, јер су ме позвали да им коло водим. (*Ант.*)

13. Преглед егзофоричких и ендофоричких употреба

13.1. Речце *ево*, *ето*, *ено* могу се употребити егзофорички – кад их говорник користи да би указао на нешто из спољног света. Основна њихова употреба јесте скретање пажње на ентитет или ситуацију у физичком простору. Издвојили смо три таква, међусобно повезана, случаја: (1) говорник скреће пажњу на нешто што се појављује у видном пољу или на ситуацију која се одвија у физичком простору, (2) говорник нешто даје или нуди саговорнику, (3) говорник доноси нешто или долази саговорнику.

Овим речцама говорник може егзофорички упућивати не само на физички него и на метафоричке просторе. Издвојили смо следеће: простор релевантности, поседовања, емоционални простор, простор знања и простор времена.

На крају, *ево* и *ето* могу бити употребљени и ендофорички – да упуте на садржину неког дела текста.

Ево резимеа свих употреба:

	Ево	Ето	Ено
Физички простор (1)	Г указује на објекат или ситуацију у Г-овом простору.	– Г указује на објекат у С-овом простору. – Г указује на саговорника у свом простору.	Г указује на објекат или ситуацију у простору далеко и од Г и од С.
Физички простор (2)	Г даје/нуди нешто С-у.	– Г даје/нуди нешто С-у (неучтиво). – Г је већ дао предмет С-у.	
	Г задаје ударац С-у.	– Г задаје ударац С-у. – Г је задао ударац С-у.	
	Г нуди С-у да Г или неко треће лице нешто уради.	Г нуди С-у да С нешто уради.	
	Г нуди предлог, пример.		

Физички простор (3)	Г прилази С-у и доноси неки предмет са намером да му га да.	Г има намеру да да предмет С-у, али још није кренуо к њему.	
	Г долази С-у (или уопште уводи себе на сцену).	Г има намеру да дође на место где је С, али ће то тек учинити.	
Простор релевантности	Г указује на нешто релевантно за себе.	Г указује на нешто релевантно за С-а.	
Простор поседовања	– Г упућује на нешто што се налази у његовом поседу.	– Г упућује на нешто што се налази у С-овом поседу.	
	– Г уступа С-у своје поседништво над нечим.	– Г уступа С-у своје поседништво над нечим (маркирано). – Г враћа С-у нешто што је овај поседовао.	
Емоционални простор	Г указује на оно што му је емоционално блиско.		Г указује на оно што му је емоционално далеко.
Простор знања	Говорник указује на оно што му је познато.		Говорник указује на оно што му је непознато.
Простор времена	– Садашњост. – Блиска прошлост. – Блиска будућност.		– Даља прошлост. – Даља будућност.
Ендофора	катафора		анафора

13.2. Кад је у истом контексту могуће употребити две или чак све три речце, дешава се да оне подразумевају различите просторе. Навешћемо, илустрације ради, неколико примера за то.

У пр. који је наведен под бр. 17 говорник је употребио *ено*, имајући у виду физички простор; могао је употребити и *ево*, имајући у виду емоционални простор (једва је чекао да види море):

Наједанпут [се] раздрагано ускомешаше они што пристизаху на узвишицу: – Ено мора, ено мора! (РСАНУ: Д. Васић).

У пр. 137 *evo* подразумева простор времена (упућује на непосредну будућност); да је употребио *ето*, говорник би сигнализирао да прихвата означену ситуацију са резигнацијом.

И сада ће се, evo, поновити све исто, све до појединости. (Андрић)

У пр. 130 могу бити употребљене све три речце. *Evo* би подразумевало простор времена – упућивало би на оно што су присутни управо чули; са *ето* би говорник сместио догађај у саговорников простор релевантности; *ено*, које је говорник заиста употребио, подразумева емоционални простор и њиме говорник сугерише свој негативни став према догађају:

ЖИКА (чита): „Па он и мајка навалили да пођем за једног средског писара, једног преисподњег клипана, који личи на петла, а иначе је нитков и лопов првокласни, те цео свет пишти од њега...”

ВИЋА (плане и скочи): Молим, ја не дозвољавам да се чита то писмо.

КАПЕТАН: Ехе!

ВИЋА: Ја нећу то да трпим, ја не дозвољавам!

КАПЕТАН: Е, видиш ли, синко голи, на шта изађе ствар? Закупио ту: докуменат, закон, истрага, а оно ено шта испале! Ама, чим теби паде на памет закон, господине Вићо, знао сам ја да ће ту нешто наопако изаћи. (Нушић)

14. Граматичка категорија лица

14.0. Из читаве анализе можемо закључити да је систем показних речца не само трочлан него и троличан – јасно везан за учеснике у комуникацији. Неопходна су, међутим, нека прецизирања.

14.1. Како се из табеле добро види, трочлани систем постоји само у једној употреби – кад говорник указује на објекат или ситуацију у физичком простору. То је и једна од најтипичнијих употреба речца *evo* и *ено* – али не и речце *ето*. Наиме, видели смо (т. 3.2) да има врло мало примера у којима говорник користи речцу *ето* да упуту на нешто у саговорниковом физичком простору, као и да су разлози за то ванјезички: да би тако употребио речцу *ето*, говорник мора бити на извесном растојању од саговорника, а у исто време боље видети нешто што се налази у саговорниковом простору – што се не догађа често.

Најчешћа, најпродуктивнија и синтаксички најразноврснија је употреба речце *ето* да укаже на нешто у саговорниковом простору релевантности: говорник том речцом саговорнику скреће пажњу на нешто што је – или као да је – саговорнику важно, без обзира на то где се то налази у физичком простору. Могли бисмо рећи, заправо, да ова употреба надомешта употребу речце *ето* да означи појављивање нечега у физичком простору: говорник нема често потребу да саговорнику скрене пажњу на нешто што овај има близу себе, али зато често има потребу да му сугерише да је нешто за овога релевантно. То би значило да, кад жели да скрене пажњу на неки објекат, говорник у типичном случају користи *evo* и *ено* подразумевајући физички простор, а *ето* подразумевајући простор релевантности.

Даћемо два примера. Замислимо да говорник и саговорник стоје на аутобуској станици. Пошто је саговорник уз говорника, он је укључен у простор говорника. У тренутку кад се аутобус приближава или зауставља на станици, говорник ће рећи *Ево аутобуса!*, укључујући га у свој физички простор. Тај физички простор се може поклапати са простором релевантности, али не мора: *Ево аутобуса!* значи да ће обојица ући у њега, али говорник може рећи и *Ево неког аутобуса, али није наш* – кад *ево* подразумева само физички простор. Ако каже *Ето (ти) аутобуса!*, то не значи да аутобус улази у саговорников физички простор, него у његов простор релевантности – да само саговорник треба да уђе у њега. Најзад, говорник ће рећи *Ено аутобуса!* у тренутку кад се аутобус појављује у његовом видном пољу, још увек прилично далеко од станице на којој су говорник и саговорник.

Као други пример послужиће нам пр. 101:

МАРИЦА: Иде, бога ми! До деветнаесте године нисам ни мислила на удају, оставила сам то вама; од деветнаесте до двадесет прве мислила сам и казала сам вам: нађите ми. Кад сам навршила двадесет прву, а ви никог нисте нашли, казала сам вам: ја ћу наћи. Па ето, нашла сам! (Нушић)

Речцом *ето*, видели смо, Марица је саговорнику скренула пажњу на стање ствари тако што је ту ситуацију изнела као релевантну за њега. Марица је могла рећи и *Ево, нашла сам*. У том случају би указивала на момка за ког ће се удати и који стоји поред ње – подразумевала би, дакле, физички простор. Исти простор би подразумевала и да је рекла *Ено, нашла сам*: указивала би на момка, али би он стајао даље од ње и од саговорника.

Исту дистинкцију налазимо и у приповедању: кад говори као да преноси слушаоцу оно што се догађа пред његовим очима, говорник ће употребити *ево* (т. 3.1); ако жели да појача саговорникову пажњу тако што ће ставити догађај у његов простор релевантности, онда ће употребити *ето* (т. 6.2.1); а са *ено* ће подразумевати да преноси догађаје које посматра са извесне удаљености (т. 3.3).

Тако трочлани систем функционише, заправо, овако:

ево (физички простор) : *ето* (простор релевантности) : *ено* (физички простор).

14.2. Из табеле је такође очигледно да су у свим другим употребама опозиције двочлане. У случају кад говорник нешто даје или нуди саговорнику или кад му долази, у простору поседовања и релевантности, као и у ендоричкој употреби, у опозицији стоје *ево* и *ето*. У емоционалном простору, простору знања и простору времена у опозицији су *ево* и *ено*.

15. Синтаксичко понашање

Издвојили смо четири синтаксичке позиције речца *ево*, *ето*, *ено*.

1) Кад се речцом указује на неки објекат, онда је њена допуна именичка јединица.

Речце могу бити допуњене именичком јединицом у генитиву, при чему је таква допуна чешћа кад се указује на објекат нов у видном пољу (*Ево снега*) него приликом давања објекта (*Ево руке*). Генитиву може, ако говорник жели да нагласи коме је намењен предмет, да претходи датив личне заменице (*Ено ти воде*). Ако речцу допуњује именица или именичка синтаagma, могућа је и аналитичка конструкција (*Ено га гробље*).

Ево, ето, ено могу бити допуњени и именицом одн. именичком синтагмом у номинативу; у том случају испред номинатива типично стоји именичка заменица у дативу (примера без ње нема много, а делују веома неформално). Оваква допуна је чешћа кад говорник нешто даје саговорнику (*Ево ти столица*), али се јавља и кад говорник упућује на нешто што у физичком простору (*Ето ти пасуљ*).

Пошто су, кад говорник нешто даје саговорнику, одн. кад му нешто доноси с намером да му да, објекат и прималац очигледни из говорне ситуације, речце могу бити употребљене и као самосталан исказ (*Ево!*). Могуће је експлицирати и само примаоца (*Ево ти!*).

2) Кад указује на целу ситуацију, речца стоји испред независне клаузе (*Ено [мама] нешто ради; Ево вам овом књижицом испуњујем ту жељу; Ето до нашег крсног имена има три дана*).

Једино на овај начин – испред независне клаузе – употребљавају се речце кад упућују на метафорички простор времена (*Ево ја одох по мога пријатеља*).

Кад речца стоји испред независне клаузе и најављује њену садржину – као предлога, примера, понуде, доказа и сл., она је текстуални конектор: *Ево, ја би ти сад предложио...; Ето, господин Жика ће целог живота остати сиромаш*. Слична је и анафоричка употреба речце *ето*: *Ето, то сам чуо, добри људи*.

Кад говорник речцом *ето* упућује на неку ситуацију с резигнацијом, она се приближава значењу модалне речце: *У данашње време утицај родитеља на дјецу је све мањи; па се, ето, слабљење родитељског утицаја огледа и у језику*.

3) Допуна речци може бити и зависноупитна клауза. Што се егзофоре тиче, у нашем корпусу је посведочена оваква употреба речце у емоционалном простору (*Ено шта испале!*), али је лако замислити и пример за упућивање у физичком простору (*Ево шта се догађа!*).

Зависноупитна клауза као допуна нарочито је честа у ендофоричкој употреби – било да је у питању катафора (*Ево у чему је пропуст!*) или анафора (*Ето како иду ствари овога света!*).

4) Кад служи за појачавање других показних речи, показна речца стоји непосредно испред те друге речи (*Ево ово!*), одн. испред предлошко-падежне конструкције с том речи (*Ево на овај крај сахана*).

Треба још рећи да се у упућивању на метафоричке просторе речце синтаксички понашају као у упућивању на физички простор. Наиме, кад указује на нешто у емоционалном простору и простору знања, говорник се понаша као да упућује на објекат у физичком простору. Исто чини и говорник који

упућује на нешто што се налази у нечијем простору поседовања; а ако уступа саговорнику своје поседништво над нечим, језички поступа као да даје саговорнику нешто. Кад указује на нешто у простору релевантности, синтаксички може пратити оба обрасца – као да указује на нов објекат и као да објекат даје саговорнику.

16. Припадност врстама речи

У најужој вези с њиховом семантиком, али и синтаксичким понашањем, јесте питање којом врстом речи би се могли сматрати *ево, ето, ено*. На то питање се у литератури дају различити одговори. С. Кордић, резимирајући литературу, констатује да се те речи „сматрају партикулама, узвицима, узвичним партикулама, приложним партикулама, замјеницама”, а да „неки аутори избјегавају споменути врсту ријечи кад говоре о *ево/ето/ено*”, него их одређују „на основи њихове функције у реченици као предикате” (2002: 100). Сложили бисмо се с ауторком (која, иначе, ове речи назива по њиховој семантици – презентативима) да је разлог томе што се *ево, ето, ено* не понашају као типични представник ниједне врсте речи – а у исто време, додали бисмо, имају битне особине различитих врста речи, а и у различитим својим употребама понашају се различито. По томе што типично означавају промену ситуације (или, уопште, неку ситуацију), сродне су глаголима, али немају њихове морфолошке одлике; непроменљиве су и дозвољавају допуну, по чему би се могле убројати у прилоге – али немају типична прилошка значења; могу се изговорити као засебан исказ, и то са узвичном интонацијом, по чему су сродне узвицима – али се, за разлику од њих, лако комбинују с другим речима у реченици; често се односе на читав исказ и могу бити текстуални конектори, по чему би се могле убројати у речце – али могу бити и део реченичне структуре, што са речцама типично није случај. Ми смо се определили за ово последње решење – не само из разлога које смо навели него и због тога што речце и иначе обухватају веома разнородне речи, често веома кратке. С друге стране, по томе што су семантички везане за учеснике у комуникацији и имају деиктичку природу припадају и заменичким речима; стога бисмо их могли окарактерисати као *заменичке речце* (паралелно заменичким прилозима – још једној подврсти речи која, због недоследне примене критеријума у подели на врсте речи, „седи на две столице”).

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2010: Миланка Бабић, „Граматичко-прагматичке везе презентативних партикула *ево, ето* и *ено* у екскламативним конструкцијама”, [у књизи] *Огледи из прагматичке синтаксе*, Источно Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 155–176.

- Вук 1818:** Вук Караџић, *Српски рјечник*. Београд: Просвета, 1969.
- Клајн 1985:** Ivan Klajn, *O funkciji i prirodi zamenica*, Београд: Institut za srpskohrvatski jezik.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Београд: XX век.
- Кликовац 2010:** Душка Кликовац, „Неколико речи о заменицама у српском језику: предлог класификације и одговарајуће терминологије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 39/3, 73–84.
- Кликовац 2013:** Душка Кликовац, „Граматицка категорија лица код показних речи у српском језику”, *Зборник Матице српске за славистику*, 83, 269–286.
- Кордић 2002:** Snježana Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilična naklada.
- Лејкоф/Цонсон 2000:** George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press, 2000. (2nd ed).
- Лејкоф/Цонсон 1999:** George Lakoff, Mark Johnson, *Philosophy in the Flesh*, New York: Basic Books, 1999.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović (u saradnji sa Zorom Vukadinović), *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje).
- Пипер 2001:** Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Београд: XX век, (2. издање).
- Пипер/Клајн 2014:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска (2. издање).
- Поповић 2014:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, [у књизи] Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *ГраMATИКА српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике (15. издање).
- Расулић 2004:** Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo – Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*, Београд: Filološki fakultet.
- Расулић 2006:** Катарина Расулић, „Тако близу, а тако далеко: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима близу и далеко”, [У зборнику] *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. П. Пипер), Београд: САНУ, 231–259.
- Расулић/Кликовац 2014:** Катарина Расулић, Душка Кликовац, *Језик и сазнање – Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет.
- Савић/Половина 1989:** Svenka Savić, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik*, Novi Sad: Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Тејлор 1995:** John Taylor, *Linguistic Categorization – Prototypes in Linguistic Theory*, Oxford: Clarendon Press (2nd ed.).

Duška Klikovac

ON THE USE OF SERBIAN DEMONSTRATIVES *EVO*, *ETO* AND *ENO*

Summary

This paper provides a corpus-based analysis of the usage and syntactic behaviour of Serbian demonstratives *evo*, *eto*, *eno*. These words constitute a tripersonal system: *evo* has to do with the speaker (hence it belongs to the 1st person), *eto* has to do with the addressee (hence it belongs to the 2nd person), and *eno* has to do with a person that does not participate in communication (hence it belongs to the 3rd person). In the first part of the paper, the author establishes that pointing by means of these words is distinct from pointing by means of demonstrative pronouns and adverbs insofar that *evo*, *eto*, *eno* draw interlocutor's attention to something that is new on the scene (either something appearing in space for the first time, or something that has already existed in space but is noticed by the speaker for the first time). In the central part of the paper, the author provides a cognitive semantic account of how *evo*, *eto*, *eno* are used: (i) exophorically, whereby they may be used to point to something in the physical space, but also in the metaphorical spaces of relevance (attention), possession, emotion, knowledge and time; (ii) endophorically, and (iii) to intensify other demonstrative words. Then she comments on the ways in which the *evo-eto-eno* system functions with respect to the grammatical category of person. Finally, she gives an overview of the syntactic positions in which *evo*, *eto*, *eno* occur and discusses their word class membership, opting to treat them as pronominal particles.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ФИЛОЛОШКИ ТЕКСТОВИ ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА КАО РЕСУРС ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду су представљене могућности да се у потпуности искористе запостављени ресурси за истраживање српског језика – филолошки текстови настали у првој половини 19. века. Презентиран је корпус текстова, детаљно су описани стање и перспективе проучавања текстова са филолошким садржајем, указано је на методолошке и техничке потешкоће при коришћењу ових текстова, али су понуђена и решења, на којима се инсистирало у претходној деценији: израда библиографија радова, објављивање термилошких речника и речника славеносрпског језика, приређивање рукописне заоставштине, дигитализација.

Кључне речи: филолошки текст, ресурс, доситејевски језик, вуковски језик, терминологија, граматографија, лексикографија, библиографија, дигитализација, фототипско издање

0. Опис српске језичке ситуације у првој половини 19. века

Почетком 21. века расту квантитет и квалитет наших сазнања о српској језичкој ситуацији и српском књижевном језику у 19. веку: пописани су кључни параметри који су одређивали језичку ситуацију, описане су и протумачене књижевнојезичке концепције најзначајнијих српских филолога, уочени су и систематизовани пресудни културолошки и социолингвистички параметри који су довели до смене типова књижевних језика. Са пуно разлога, најдетаљније су изучени Вуков и Даничићев рад, којима је посвећен велики број прилога, радова, студија и монографија. Развој књижевнојезичких схватања и резултат борбе доситејевске и вуковске концепције књижевног језика условили су да се у фокусу лингвистичких истраживања током читавог 20. века

* aleksandar.jus@gmail.com

нађу лингвистички доприноси Вука Стефановића Караџића и његових следбеника, док су креатори другачијих концепција стандардног језика углавном остајали по страни, што је до сада много пута истицано. Маргинализација идеја Вукових неистомишљеника, додуше, понекад је и пренаглашавана, као што је и научна глорификација вуковских начела понекад смештана у неодговарајући идеолошки контекст (в. нпр. Јовановић 2002).

Познато је и да су промени погледа на Вукове неистомишљенике допринели својим студијама прво Платон Кулаковски, Љубомир Стојановић, Борис Унбегаун и, нарочито, Александар Белић, а потом с једне стране Ирена Грицкат, а са друге Александар Младеновић и други представници новосадске лингвистичке школе и њима блиски научници (Александар Албијанић тј. Александар Албин, Питер Херити, Јован Кашић, Јован Јерковић, Велимир Михајловић, Слободан Реметић, Светозар Стијовић, Јухани Нуорлуото, Љиљана Суботић, Ана Кречмер, Исидора Бјелаковић), као и Херта Куна.¹ Међутим, без обзира на напоре свих наведених србиста и сербокroatиста да се сасвим детаљно проучи лингвистичко наслеђе „предвуковаца”, било да је у питању њихов језик или њихови ставови о језику, лингвистички опис и тумачење нашег језика и наших књижевнојезичких концепција у 19. веку још увек нису на оном нивоу који су достигле друге словенске средине.

С обзиром на мали број историчара српског књижевног језика, као и на њихово споро обнављање међу најмлађим генерацијама србиста, не чуди што су занемарени или заборављени многи језички ставови српских интелектуалаца који су своје ставове изнели пре Вукове појаве, или су пак они били у супротности са Вуковим мишљењем. Такође, огромно лингвистичко благо није у нашој литератури ни прецизно регистровано ни акрибично пописано, а камоли ваљано протумачено. Све то доводи у сумњу не само наша постојећа закључивања о предвуковском периоду већ и о вуковском, у којем се налазе чврсти темељи савременог српског стандардног језика.

Овај рад ће зато представљати покушај представљања стања и перспектива у истраживањима, тј. регистровања: а) неистражених ресурса и њиховог значаја за србистику, потом б) савремених методолошких и техничких проблема у вези са овим ресурсима, и коначно в) започетих послова који воде поузданом опису у тумачењу релевантних језичких феномена из прве половине 19. века.

1. Корпус релевантних филолошких текстова

Корпус релевантних текстова не чине само лингвистички (или како се тада говорило „језикословни”) и филолошки радови, већ и велики број другачијих текстова, чији садржај није нужно био научни: публицистички

¹ На свој начин, својеврсној „реhabилитацији” научних погледа Вукових неистомишљеника допринео је и књижевник Меша Селимовић популарним делом *За и против Вука*, које је до сада имало много издања.

текстови у дневним новинама и часописима, књижевна дела, мемоари, аутобиографије, дневници, административни документи, приватна и службена писма итд.

1.1. Најзначајнији за србистику несумњиво је корпус научних текстова, пре свега филолошких. Овде не мислимо само на радове из области науке о језику. Готово сваки тадашњи текст из науке о књижевности нужно је носио и снажне лингвистичке наносе, о чему најбоље сведочанство пружа постхумно објављена књига Луке Милованова Георгијевића (Милановић 2013).² Значај реформе писма, правописа и књижевног језика, међутим, побуђивао је и представнике других наука, првенствено хуманистичких, да о тим културолошким питањима у својим радовима дају допринос и суд. Већ је уочено да су из тог угла пре свега значајни предговори различитих књига са научним и научно-публицистичким садржајем, а поједини од њих су и анализирани. Библиографија оваквих научних радова и предговора још увек није урађена, нити је било где понуђен теоријско-методолошки оквир по којем би морала бити израђена. Појединачни радови који су анализирали феномен лингвистичке проблематике у научним а нелингвистичким текстовима нису повезани нити једним синтетичким радом већег обима.

1.2. Учесници „рата за српски језик и правопис”, како је књижевнојезичка превирања сликовито представио Ђуро Даничић, своја бојишта радо су распоређивали у публицистици: пресудне борбе су добрим делом вођене у периодици, тј. дневним новинама и часописима, а поред филолога и књижевника, тј. аутора текстова, активну улогу узимали су и новинари и уредници који су туђе текстове прихватили за штампу, али и писали своје. С једне стране, чувени су примери текстова Саве Мркаља, Лукијана Мушицког, Павла Соларића, Георгија Магарашевића или Вука Карацића објављених у *Новинама српским*, а добро је познато да су и тадашње најзначајније књижевнојезичке полемике вођене преко штампе. С друге стране, мање је познато какав су значај у књижевнојезичким сукобима имали уредници српских новина, а постојећа сазнања из ове перспективе нису систематизована и обједињена. На пример, готово је непознато да је једини похвални коментар Вуковог *Српског рјечника* из 1818. године на српском језику у актуелном тренутку написао само власник и уредник *Новина српских* Димитрије Давидовић (Милановић 2001), Вуков пријатељ и сарадник који је својом дугогодишњом публицистичком делатношћу значајно предодредио исход Вукове реформе.³

Конечно, са треће стране, у штампи се књижевнојезичка борба водила и преко књижевних дела: књижевни текст преузимао је функцију научног и публицистичког, а познате су такве песме о јеровима и сл. Нажалост, ни потпуна библиографија оваквих научних, публицистичких и књижевних тек-

² Вуков поступак постхумног објављивања значајног рукописа није, нажалост, постао традиција у србистици, о чему више у наставку рада.

³ И поред одређених лингвистичких огрешења, у случају Димитрија Давидовића добре смернице за оваква стандардолошка истраживања нуде Пејчић 2009 и Љушић 2013. Остали тадашњи српски уредници чекају своје истраживаче из редова историчара и лингвиста.

стова објављених у српској периодици из прве половине 19. века такође није израђена, а није понуђен ни одговарајући теоријско-методолошки оквир који би подразумевао и критеријуме селекције, обраде, навођења и класификације референци.

1.3. За прецизну дескрипцију књижевнојезичке ситуације у првој половини 19. века круцијалан значај имају мемоари, дневници и аутобиографије истакнутих личности српске историје. На срећу, корпус ових књижевних жанрова у српској књижевности није мали, а њихову поуздану анализу из угла науке о књижевности добили смо првенствено захваљујући раду Душана Иванића.⁴ Сматрамо да би се о слици српске језичке ситуације у првој половини 19. века у српској мемоаристици могла написати и сјајна монографија, на веома богатој грађи која је до сада веома ретко анализирана (нпр. Милановић 2005), изузимајући дело Доситеја Обрадовића. Потврде за богатство релевантних лингвистичких података пружају многи мемоари, аутобиографије и дневници, међу којима се бројем и значајем информација издвајају *Мемоари* Јакова Игњатовића и *Аутобиографија* Јована Суботића. Податке о релевантним поглављима српске мемоаристике такође би требало библиографски регулисати, и то после регулисања принципа и критеријума за такву библиографију.

1.4. Подједнако значајан ресурс за испитивања српског језика и српске језичке ситуације у 19. веку несумњиво представља и приватна и службена преписка. Током 2014. године напokon је објављена целокупна Вукова преписка (више о томе у т. 5.7), али огроман број других објављених и необјављених писама још увек чека издвајање и лингвистичку анализу релевантних делова. То, уосталом, није интегрално учињено ни на корпусу Вукове преписке, већ су у многим лингвистичким студијама парцијално цитирани поједини сегменти Вукових писама или писама Вукових сабеседника.

Посебан третман заслужује службена преписка, као и други административни документи који су се односили на статус језика. И овде би ваљало размислити о принципима израде библиографије приватних и службених писама, као и административних аката различитих институција (првенствено Матице српске), са садржајем релевантним за лингвистичка истраживања, првенствено у области историје српског књижевног језика.

2. Корпус релевантних лингвистичких радова

Вероватно помало изненађује податак да још увек немамо попис ни свих објављених лингвистичких (језикословних) текстова у првој половини 19. века: граматика, речника, студија, расправа и других радова. Многи од објављених радова нису током 20. и 21. века добили адекватну анализу и

⁴ Иванићев допринос разумевању српске мемоаристике је вишеструк: истакао се као антологичар, приређивач, текстолог, тумач итд.

вредновање, а поједини значајни текстови остали су до данас у рукопису. Као пример наводимо *Српску граматику* Јована Суботића, која је знамените и преломне 1847. године победила на мало познатом конкурс у Матице српске. На челу Матичине комисије која се више него похвално изјаснила о Суботићевом рукопису био је знаменити слависта Павел Јозеф Шафарик, а обимна граматика је стицајем историјских околности до данас остала у рукопису.⁵ Многе архиве, не само оне у Српској академији наука и уметности и Матици српској, чувају бројне рукописе чије би објављивање допринело бољем сагледавању развоја српског језика.⁶

3. Језички, метајезички и методолошки проблеми у вези са наведеним ресурсима

Наведени објављени и необјављени текстови још увек су недовољно искоришћен ресурс за проучавање некадашњег и садашњег српског језика. За то постоје прихватљиви разлози, али и одговарајућа решења. Истраживач се пре свега сусреће са архаичним језиком, без обзира на то да ли је текст писан доситејевским обликом славеносрпског језика или вуковским језиком. Многе научнике синхронијског усмерења, нарочито млађе, данас одбија претрага различитих речника и граматика како би се само одгонетнуо смисао појединих речи и конструкција, а недостају им неретко у томе послу и сви одговарајући алати, те је резултат овакве научне авантуре понекад и поражавајући.

Кључне лексичке проблеме овде несумњиво би у највећој мери решио речник славеносрпског језика, који би обухватио обе фазе његове егзистенције, орфелиновску и доситејевску, али и дијахронијски речник српског језика.

Застарелост и замагљеност семантике нарочито постају видљиве у тадашњим лингвистичким радовима, чији је метајезик базиран на архаичној терминологији која је још увек без одговарајућег речника. Постојеће студије Томе Маретића, Мевлиде Караце и нарочито Ане Ранђеловић (2016), као и чувени Симеонов речник лингвистичких назива, међутим, могу помоћи у одређивању порекла и значења практично свих термина у српским лингвистичким радовима из прве половине 19. века. Ваља се подсетити да је и сам Вук Караџић у почетку углавном употребљавао адаптирану руску лингвистичку терминологију, примењену у српским радовима и пре Вукове реформе, али и да се некадашња српска терминологија знатно разликовала од савремене готово до краја 19. века (Ранђеловић 2016).

3.1. Поједини истраживачи, попут Милана Могуша и Јосипа Вончине (Могуш/Вончина 1983) с једне или Милоша Окуке (Окука 2010) с друге стра-

⁵ Рецензије сва три члана комисије су сачуване и објављене у *Српском летопису* Матице српске.

⁶ О овоме је у својим расправама у више наврата писао и историчар књижевности Милорад Павић.

не, у случају Мркаљеве расправе *Сало дебелог јера либо азбукопротрес* применили су занимљив али и изазован методолошки поступак, осавременивши Мркаљев застарео и компликован метајезик. Несумњиво би било корисно упоредити резултате њихових поступака и издвојити разлике у понуђеним језичким еквивалентима.

Други су, пак, попут Мирослава Јовановића и Татјане Суботин Голубовић, при објављивању некадашњих радова истовремено примењивали различите поступке: негде су осавремењивали све језичке нивое, а негде само графију и ортографију, са мање или више транслитерацијског и транскрипцијског успеха (ПВ 2004).⁷

4. Технички проблеми у вези са наведеним ресурсима

Понекад искључиво технички, наизглед сасвим банални, разлози удаљавају ресурсе из прве половине 19. века од својих потенцијалних истраживача. Готово је немогуће направити исцрпан списак оваквих ограничења, али на најзначајнија ваља указати у циљу проналажења свеобухватног решења.

4.1. На најзначајнији технички проблем у вези са могућношћу потпуног коришћења наведеног ресурса већ смо се осврнули на више места у овом раду: у питању је непостојање одговарајућих *библиографија*, које би даље ваљало интегрисати у одговарајућу *базу података*. За разлику од база података, библиографије не би требало да постоје само у виртуелној тј. електронској форми, већ би их требало и штампати, нарочито због старијих али изузетно активних истраживача који нерадо претражују на интернету, било да су у Србији или иностранству.

За поједине дисциплине синхронијске србистике, нпр. за морфологију, творбу речи или синтаксу, урађене су одговарајуће библиографије. Сличан модел тематског груписања по језичким нивоима и областима лингвистике требало би задржати и када су у питању лингвистички радови настали у првој половини 19. века.

4.2. И када се дође до одговарајуће референце, бројни оригинални текстови сасвим су недоступни истраживачима. Наше библиотеке неретко су недовољно снабдевене, а ретки стари часописи и књиге заузети, тј. на читању, а понекад и трајно отуђени. То важи чак и за поједина издања са краја 19. века (на пример тзв. „државно издање” Вукових дела, граматике Стојана Новаковића итд.). Срећом, објављивана су и даље се објављују многа фототипска издања, у чему предњачи Матица српска.⁸ На овом пољу истицале су се у прошлости и друге институције, попут Међународног славистичког

⁷ Ову хрестоматију приредио је Мирослав Јовановић, а „транслитерацију”, како у књизи пише, урадила је Татјана Суботин Голубовић.

⁸ Ваља подсетити на двотомно фототипско издање новина *Сербскија повседневнија новини Славеносербскија вједомости* (1792–1794) из 1961. године, Жефаровићеву *Стематологију* (1741) из 1961. године, двотомно фототипско издање новина *Сербскија повседневнија новини* (1791–1792) из 1963. године, вишетомерно издање *Новина српских почев* од 1964. године и др.

центра.⁹ Стицајем срећних околности, поједини ретки лингвистички наслови објављени су фототипски и више пута.¹⁰ Појединцима ова пракса данас делује као превазиђена, скупа и непотребна, али је, не без разлога, и даље примењују и друге словенске средине, а оваква издања су у иностранству чак у далеко луксузнијој опреми од српске.¹¹

Критичари фототипских и репринт издања с правом се позивају на потребу дигитализације, али један поступак не искључује други, већ се складно допуњују. На срећу, у Србији су и процеси дигитализације отпочели, а понегде и далеко одмакли. Проблема, нажалост, и овде има. Кључни, чини се, представља недовољна координираност између институција које дигитализују наше језичке ресурсе, па се дешава да се поједини текстови дигитализују и више пута, а да други, подједнако важни, остају заборављени. Други недостатак се односи на различите поступке и технике дигитализације, што произлази из питања шта се под *дигитализованим текстом* заправо подразумева: само скениран текст или, пак, лематизован и претражив текст.

У наредном краћем периоду требало би, уколико се обезбеде одговарајућа средства, дигитализовати и текстове који су остали у рукопису, као и грађу за дијакхронијске речнике и слично, а у томе послу пуно учешће у одређеним фазама рада могли би узети и студенти мастер и докторских студија, што је већ пракса која се показала као добра на београдском, новосадском и нишком универзитету.

5. Започети послови у вези са наведеним ресурсима

На свим наведеним задацима направљени су одређени кораци, а срећна околност је што су послови организовани углавном у оквиру институција. До сада је лингвистички испитан и монографски описан значајан број индивидуалних опуса пре свега престижних књижевника, али и појединих публициста и научника, чиме је створена општа слика графије, ортографије, фонетике и фонологије, морфологије и делимично творбе речи, лексике и синтаксе у српском књижевном језику почетком 19. века.¹² Ове монографије рађене су на различитим универзитетима у земљи и иностранству, али их повезује идентичан почетни модел анализе, створен у монографији Александра Младеновића (1964), а потом развијан и допуњаван, нарочито од монографије Љиљане Суботић о језику Јована Хаџића (Суботић 1989).¹³ На основу

⁹ Међународни славистички центар објавио је 1975. године и рукописну заоставштину Ђуре Даничића, а рукописе је под насловом *Предавања из словенске филологије* приредио и поговор написао Асим Пецо.

¹⁰ Најбољи пример је судбина Мркаљевог *Сала дебелог јера*. Осим издања која помињемо у овом раду, има их још неколико, а последње је приредио Александар Младеновић 2010. године.

¹¹ Као добар пример можемо навести Biblioteku Pretisci Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

¹² Списак свих објављених монографија, као и најзначајнијих радова, дат је у Милановић 2014.

¹³ Изузетак у односу на речено представља монографија Херте Куне о језику Доситеја Обрадовића (Куна 1970), рађена у засебном теоријско-методолошком оквиру.

њих добијамо јасну слику сличности и разлика у индивидуалним изразима најзначајнијих аутора предстандарднојезичке епохе на наведеним језичким нивоима, као слику развојних тенденција у српском језику.

До сада су била запостављена дијахронијска истраживања творбе речи, лексике, синтаксе и стила, али почетком 21. века и то стање се мења, о чему сведоче и две одбрањене докторске дисертације о развоју термилошких система, у којима се расправља о деривационом, семантичком, па и синтаксичком аспекту термина: *Географска терминологија код Срба у 18. и 19. веку* Исидоре Бјелаковић (Бјелаковић 2012), рађене под менторством Љиљане Суботић, и *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку* Ане Ранђеловић (Ранђеловић 2016), под менторством Александра Милановића. Нажалост, обе дисертације још увек су у рукопису, али су поједини сегменти истраживања представљени у радовима објављеним у часописима и зборницима. Питања стила доминирају у необјављеној докторској дисертацији Владимира Вукомановића Растегорца *Језик и стил поезије за децу предзмајевског периода* (Вукомановић Растегорац 2016), рађеној под менторством Александра Милановића. И проблеми филолошких идеја и књижевнојезичких концепција истакнутих интелектуалаца добијају своје монографске описе, као у докторату *Филолошко дело Јована Стерије Поповића* Неде Павловић (Павловић 2015), који је такође у рукопису, а рађен је под менторством Предрага Пипера.

Да би дела на српском језику која су настала у првих педесет година 19. века заиста у перспективи постала ресурс за лингвистичка истраживања који је могуће у потпуности искористити, потребно је довршити све започете послове.

5.1. Израда библиографије лингвистичких радова о српском књижевном језику у 19. веку започета је у оквиру Комисије за историју језичког стандарда при Одбору за стандардизацију српског језика. На челу Комисије је Слободан Реметић, а посао око израде библиографије радова о српском књижевном језику у 19. веку воде Александар Милановић и Ана Ранђеловић. Добар модел оваквог типа библиографије, пропраћене одговарајућим регистром имена аутора, понудили су Ана Голубовић и Виктор Савић у зборнику *Свети Ћирило и Методије и словенско писано наслеђе : 863–2013* (Голубовић/Савић 2014). Овај велики посао олакшавају постојеће персоналне библиографије, нпр. Александра Белића, Павла Ивића, Александра Младеновића, Ирене Грицкат, Милке Ивић итд., библиографије радова објављених у појединим часописима (уп. Голубовић 2013) или зборницима, као и публикације попут *Биобиблиографског речника* Злате Бојовић, Драгане Мршевић-Радовић и Снежане Самарције, у издању београдског Међународног славистичког центра (Бојовић/Мршевић-Радовић/Самарција 2005).

5.2. Израда библиографије свих текстова са лингвистичким садржајем посао је који је још на почетку јер захтева интердисциплинарни приступ, у којем би учешће морали узети научници из области науке о језику, науке о књижевности и библиотекарства. То значи да се не може обрадити као дело једнога аутора, већ у питању мора бити тимски пројекат.

5.3. Речник лингвистичке („језикословне“) терминологије у 19. веку израђује Ана Ранђеловић, и он ће представљати природну целину са њеном монографијом *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*, која је у припреми за штампу у Институту за српски језик САНУ.

5.4. Приређивање граматика и других расправа и речника који су остали у рукописном наслеђу један је од дугова према нашим научним прецима. Без штампаних значајних рукописа, историјат бројних лингвистичких питања неће бити потпун, док ће слика развита србистичке мисли бити окрњена и непотпуна.

Одређени кораци направљени су и у овом смеру. На пример, рукопис *Српске граматике* Јована Суботића, који се чува у Библиотеци Матице српске, за штампу припрема Александар Милановић, а граматiku ће пратити и студија посвећена овом значајном делу српске граматографије.¹⁴ У току је и пописивање значајније рукописне лингвистичке заоставштине коју би у будућности морали публиковати, што у оквиру Комисије за историју језичког стандарда при Одбору за стандардизацију српског језика такође ради Александар Милановић.

5.5. Ваљало би да србистика добије и једну престижну едицију са фототипским издањима најзначајнијих лингвистичких наслова у првој половини 19. века, од Мркаљевог *Сала дебелог јера* па до Даничићевог *Рата за српски језик и књижевност*, које би пратиле и адекватне студије, коментари, илустрације, речници мање познатих речи и сл., што би омогућило рецепцију оваквих издања и у студентској и другој заинтересованој популацији. Оваква едиција представљала би својеврсну историју почетака српске лингвистике и створила би сјајну прилику за нове анализе и вредновања наше научне мисли старе две стотине година.

Логичну допуну наведене едиције чинила би и хрестоматија најзначајнијих радова мањег обима, опет од Мркаљевих па до Даничићевих прилога, данас тешко доступних у било којој форми. И оваква хрестоматија ваљало би да текстове представи у фототипској форми, уз пропратне студије.

5.6. Адекватну анализу и синтезу заслужују и мање познати лингвистички прилози, углавном раштркани, расути по српској периодици почев од *Новина српских*, преко *Српског летописа* Матице српске па све до бројних часописа. Радовима мањег обима оглашавали су се истовремено и талентовани језикословци и потпуни лаици, али су и једни и други оставили данас непозната сведочанства о језичким знањима, веровањима, заблудама и предрасудама.

Исту, ако не и већу, пажњу заслужују и преводи на српски језик радова страних лингвиста, претежно слависта, који су формирали језичку свест не

¹⁴ Суботићева обимна граматика има чак 458 рукописних страна. Садржај рукописа чине га четири целине: „Увод“ (1–16); „Част прва. Наука о звуковима“ (17–68); „Част друга. Наука о Ръчима“ (69–353) и „Част трећа. Наука о Слоговима“ (354–458). Последње поглавље, са више од стотину страна, посвећено је заправо синтакси, и то је прво такво поглавље у српској граматографији, а Јован Суботић први у србистику уводи и поједине лингвистичке термине.

само наших аутора већ и читалачке публике. Потпун историјат таквих превода и анализа њихове рецепције још увек нису написани.

5.7. Пројекат дигитализације и лематизације *Новина српских*, које се могу посматрати као прве српско службено гласило, покренуо је у оквиру Службеног гласника Александар Костић. Први и најближи Костићев научни сарадник међу филолозима била је Зорица Несторовић, а с временом су се тиму прикључивали прво Ана Ранђеловић, затим Александар Милановић, па потом и Катарина Беговић. Тренутно су дигитализоване не само *Новине српске*, у својој бечкој (1813–1822), крагујевачкој (1834–1835) и београдској фази (1835–1843), у којој мењају име у *Српске новине* (1843), него и друге најстарије српске новине, покретане пре Давидовићевих и Фрушићевих новина (*Славеносрпскија вједомости* и *Српске повседневнија новини*), као и друге службене новине Србије и Југославије (*Службени лист* и *Службени гласник*), груписане у два временска одсека: 1813–1868. и 1869–1944.¹⁵

У постојећој фази пројекта *Новине српске* је могуће претраживати само преко именица из савременог српског стандардног језика, а као потврде добијамо не само тражене именице већ и њихове архаичне и друге синониме, као и творбене дублете, и то наведене у аутентичном реченичном контексту.¹⁶ Мрежа синонимских односа још увек није довољно разграната и систематизована, међу потврдама промакне и понеки хомоним или хомоформ, ваља исправити и ретке штампарске грешке, али је овај пројекат Службеног гласника већ сасвим употребљив за читав низ лингвистичких истраживања, а примену је нашао и међу историчарима, социолозима, географима итд. Попис теоријско-методолошких и других омашки откривених у практичној примени виртуелног производа већ је направљен и ради се на његовој имплементацији, тј. на исправљању недостатака.

Крају се ближи и пројекат објављивања *Сабраних дела* Вука Караџића, а у њега се поред издавачког предузећа Просвета укључила и Вукова задужбина. Објављен је 2014. године последњи, XIII том *Преписке*, у којем су окупљена испуштена, накнадно пронађена и недатирана писма и који је приредио Голуб Добрашиновић, а уредили Миодраг Матицки и Бошко Сувајџић. Такође, исте године објављен је и последњи том трокњижја *О језику и књижевности* (III/2), који је приредио Александар Милановић, док су уредници остали исти као и у XIII тому преписке. За штампану форму Сабраних дела преостало је да се објаве још обједињени индекси и регистри за све томе, што је посао који је директно скопчан са новим пројектом Вукове задужбине – дигитализацијом Вукових дела, која је већ отпочела.

5.8. Коначно, обновљен је у Матици српској и пројекат израде речника славеносрпског језика. Пројекат је започет 1981. године под руководством Александра Младеновића, да би 2010. године његов руководилац постала Љиљана Суботић, којој се 2012. као коруководилац придружила и Исидора Бјелаковић. Исте године ангажовани су сарадници са Универзитета у Београ-

¹⁵ Више о дигитализацији *Новина српских* у Марковић 2009.

¹⁶ При прекуцавању текстова очувани су оригинална грађија и ортографија.

ду (Александар Милановић), Универзитета у Нишу (Ирена Цветковић Теофиловић, Јелена Стошић) и са Универзитета у Новом Саду (Милена Зорић). Од краја 2012. године електронска обрада корпуса и израда огледне свеске постављени су као примарни задаци. До краја 2014. огледна свеска је конципирана, а током 2015. припремљена за штампу. *Огледна свеска Речника славеносрпског језика* настала је, дакле, у оквиру истоименог пројекта Матице српске, а уредили су је Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић. Поред чланова новог пројектног тима, коначној концепцији огледне свеске допринели су пре свих Ана Кречмер као редактор и Маго Пижурица и Рајна Драгићевић као рецензенти. Након позитивних рецензија које су рецензенти написали, огледна свеска чека објављивање и научне коментаре, док се електронска обрада корпуса наставља и осавремењује.

Корпус за огледну свеску чине дела различитих стилова и жанрова (књижевноуметничка, научна, публицистичка), објављенана у периоду од 1768. до 1830. године, а у речник ће ући целокупан лексички фонд, тј. сви лексички слојеви ексцерпирани из корпуса: речи домаћег порекла, славенизми свих типова и позајмљенице из несловенских језика.

6. Закључак

На претходним странама овога рада представљене су могућности да се у потпуности искористе запостављени ресурси за истраживање српског језика – филолошки текстови настали у првој половини 19. века. У закључку још једном ваља нагласити да су ови текстови битни не само за изучавање историје српског народног, књижевног и стандардног језика, већ и за историјат питања при истраживањима савременог српског језика.

Стање и перспективе ових ресурса могу се сагледавати и из оптимистичке и из песимистичке перспективе. Иако у истраживањима ове епохе заостајемо за другим националним славистикама, у 21. веку мали број истраживача из различитих универзитетских центара, а у оквиру више институционализованих пројеката, чини интензивне напоре како би се теоријско-методолошки и технолошки унапредиле могућности за максималну употребљивост недовољно искоришћених ресурса.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2012:** Исидора Бјелаковић, *Географска терминологија код Срба у 18. и 19. веку*, Нови Сад: Филозофски факултет (докторска дисертација, рукопис).
- Бојовић/Мршевић-Радовић/Самарџија 2005:** Злата Бојовић, Драгана Мршевић-Радовић и Снежана Самарџија, *Биобиблиографски речник МСЦ : Научни састанак слависта у Вукове дане 1–30*, Београд: Међународни славистички центар.
- Вукомановић Растегорац 2016:** Владимир Вукомановић Растегорац, *Језик и стил поезије за децу предзмајевског периода*, Београд: Филолошки факултет (докторска дисертација, рукопис).
- Могуш/Вончина 1983:** Milan Moguš i Josip Vončina, „*Salo debeloga jera libo azbukoprotres*” *Save Mrkalja*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Голубовић 2013:** Ана Голубовић, *Библиографија у часопису Јужнословенски филолог*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Голубовић/Савић 2014:** Ана Голубовић и Виктор Савић, „Прилог библиографији домаће ћирилометодијевистике”, у: *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе : 863–2013* (ур. Јованка Радић и Виктор Савић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 447–542.
- Јовановић 2002:** Мирослав Јовановић, *Језик и друштвена историја : друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд: Стубови културе.
- Куна 1970:** Herta Kuna, *Језиће карактеристике књижевних djela Dositeja Obradovića*, Djela, XXXVI, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 21.
- Марковић 2009:** Слободан Г. Марковић, „Новине сербске почетком XXI века”, у: *Димитрије Давидовић, вечити савременик : 1789–2009. : допринос српског новинарства развоју демократије од Новина сербских 1813. до савремених токова* (ур. Слободан Гавриловић), Београд: Службени гласник – Удружење новинара Србије, 219–225.
- Милановић 2001:** Александар Милановић, „Вуков Српски рјечник из 1818. године. Прве афирмативне јавне реакције”, *Српски језик*, VI/1–2, 461–467.
- Милановић 2005:** Александар Милановић, „Српска језичка ситуација у Суботићевој Автобиографији”, у: *Србистички прилози : зборник у част професора Славка Вукомановића* (ур. Божо Ђорић, Љубомир Поповић, Бранкица Чигоја и Александар Милановић), Београд: Филолошки факултет, 141–150.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, „Реформа ћирилице Луке Миланова у контексту књижевнојезичке ситуације почетком 19. века”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/1, 187–197.
- Милановић 2014:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет.
- Младеновић 1964:** Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад: Матица српска.

- Окука 2010:** Милош Окука, „Сало дебелого јера либо азбукопротрес” *Саве Мркаља у старом и новом руху*, Загреб: СКД Просвјета.
- Павловић 2015:** Неда Павловић, *Филолошко дело Јована Стерије Поповића*, Београд: Филолошки факултет (докторска дисертација, рукопис).
- ПВ 2004:** *Против Вука : српска грађанска интелигенција 18. и 19. века о језику и његовој реформи* (прир. Мирослав Јовановић), Београд: Стубови културе.
- Ранђеловић 2016:** Ана Ранђеловић, *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку*, Београд: Филолошки факултет (докторска дисертација, рукопис).
- Суботић 1989:** Љиљана Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Матица српска, Нови Сад.

Aleksandar A. Milanović

PHILOLOGICAL TEXTS FROM THE FIRST HALF OF 19TH CENTURY
AS A RESOURCE FOR RESEARCH OF SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper presents the possibilities to completely use the neglected resources for the research of Serbian language – the philological texts that originated in the first half of 19th Century. Presented is the corps of texts, described in detail are the state and prospective of research of texts with philological contents, pointed out are methodological and technical difficulties in usage of these texts, but also the solutions on which it was insisted in the preceding decade are offered: the writing of bibliographical works, the publication of terminological dictionaries as well as the dictionaries of Slavic-Serbian language (*slavenosrpski jezik*), the preparing of manuscript inheritance, digitalization.

Key words: philological text, resource, Dositian language, Vukovian language, terminology, grammarography, lexicography, bibliography, digitalization, phototype edition

Милан В. СТАКИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

ПОРЕКЛО И МОРФОЛОШКА СТРУКТУРА ГЛАГОЛСКИХ ПРИЛОГА

У раду се показује, са дијахронијске и синхронијске стране, да се глаголски прилог садашњи не гради од трећег лица презента него, као и сви други прости глаголски облици, од глаголске основе (у овом случају – презентске) помоћу одређених наставака. Осим тога, биће речи о пореклу и морфолошкој структури обају глаголских прилога, као и о њиховом различитом називу и морфолошком објашњавању у граматикама савременог српског језика.

Кључне речи: глаголски прилог садашњи, глаголски прилог прошли, презентска основа, инфинитивна основа, облички наставци, партиципи, дијахронија, синхронија

Ове две компоненте – порекло и морфолошка структура – глаголских прилога међусобно су повезане. Ако знамо да оба данашња глаголска прилога потичу од старих партиципа – партиципа презента актива и партиципа претерита актива – и да су се партиципи (као и сви други глаголски облици) градили од презентске или инфинитивне основе помоћу одређених наставака, тешко ћемо прихватити у нашим граматикама раширено мишљење да се, нпр., *глаголски прилог садашњи* гради тако што се на треће лице множине презента додаје наставак *-ћи*.

Александар Белић, испод чијег шињела је цела новија београдска лингвистичка школа – или како рече Р. Бошковић, његов настављач и најпознатији наш компаративиста: „Од Белића и с Белићем – наша славистика, наша лингвистика хвата корак, иде у корак с европском славистиком, с европском лингвистиком избацујући с времена на време ногу испред ове” (Бошковић 1978: 193) – кад озбиљно, научно расправља о грађењу *глаголског прилога садашњег*, на пример, у *Историји српскохрватског језика – Речи са конјугацијом*, каже да се тај облик гради од *презентске основе*: кад презентска основа има *e* (*e*, *ne*, *je*), наставак је *-ући*; кад је у основи презента *и*, наставак је *-ећи* (Белић 1999: 379). А кад пише за *ђаке*, на пример, у *Граматици ср-*

* msc@fil.bg.ac.rs

искохрватског језика за трећи разред средњих и стручних школа, као да се поиграва (свакако у доброј намери – да ђаци најлакше науче грађење овога облика), каже: „Прилог садашњи може се најлакше саградити, ако се облику 3^{ber} л. мн. презента дода *ћи*: *плету-ћи*, *рву-ћи*, *тону-ћи*, *купују-ћи*, *носе-ћи* и сл.” (Белић 2000: 224). – Дакле, не каже „гради се” него „може се најлакше саградити”. Прво, ваља се упитати колико је и да ли је уопште методски и педагошки оправдано деци, зарад лакшег запамћивања, писати или говорити оно што није у складу са науком. Биће да је прави задатак методике да се пронађе начин како се слушаоцима или читаоцима (ђацима или коме другом) приближе научне истине јер у противном биће више штете него користи, по оној народној: навика једна мука, одвика – сто мука.

Догодило се, дакле, да су ту верзију за ђаке многи Белићеви настављачи узели „здрово за готово” и дају је као једино *научно* тумачење грађења глаголског прилога садашњег.

Михаило Стевановић у својој познатој великој граматици *Савремени српскохрватски језик I* каже: „Глаголски прилог садашњи је један од облика који се граде од презента. Али не од његове основе, већ од целог једног облика презента. Он се добија кад се на облик 3. л. мн. презента дода наставак *-ћи*” (Стевановић 1970: 338). – Е, сад је озбиљно јер је ово била, а и данас је у доброј мери, једна од најкомплетнијих и најцењенијих граматика нашег језика и из ње је овакво тумачење ушло у све школске уџбенике, па и у граматику за ширу употребу. Прегледајући их, видећемо да су готово све усвојиле ово тумачење, једино се у *Српској граматици* Радоја Симића каже друкчије, по нама исправно, да се глаголски прилог садашњи твори од презентске основе двојаким наставцима *-ећи* или *-ући*. Први наставак се додаје свим глаголима са *-е* у 3. л. множ. презента, а други онима са наставком *-у* (Симић 2001: 191).

Шта се може приговорити првом тумачењу, по којем се овај облик гради од „целог једног облика презента” (3. л. мн.) додавањем наставка *-ћи*? – Много тога.

1) Ако се сви слажу у томе да глаголски прилог садашњи потиче од *партиципа презента актива*, који се без сумње градио од *презентске основе* посебним наставцима, намеће се питање када је и како дошло до тако велике морфолошке трансформације да се глаголски прилог као облички континуант партиципа презента актива данас гради од готовог глаголског облика, 3. лица множине презента, наставком *-ћи* којег, узгред буди речено, никад нико није објаснио – ни структуру ни евентуално порекло, него се узима као факат, а он то није. Колико нам је познато, било је у прошлости случајева да се на готов облик неке речи дода морфолошки наставак, на пример, у стсл. језику у промени заменице *čyto*: генитив једнине гласио је *česo*, а како је обележје заменичке дефлекције био наставак *-go* у генитиву једнине мушког и средњег рода, на готов облик *česo* додат је аналогично према *togo*, *ovogo*, *onogo*, *kogo*; *jego*, *tvojego* и сл. наставак *-go*: *česo-go*, али је, као што се види, остао генитив једнине; или у српском језику: генитив множине свих именица у једном периоду развитка имао је облике без икаквог наставка (после губљења старих наставака *-ъ* и *-ь* на крају речи, у тзв. слабом положају), те је

на такве облике (*час, младић, волов, дан, жен, риб, невољ, годин, брд, јутар* и сл.) додат наставак *-а*, али су нови облици остали генитиви множине. Био би, дакле, јединствен, невероватан и необјашњив случај да се на готов облик трећег лица множине презента дода наставак *-ћи* а да то не остане 3. лице множине, да не остане презент и да не остане лични глаголски облик, него да се некаквом чаробном формулом све то претвори у нелични глаголски облик – глаголски прилог садашњи. Што је много, много је.

2) Ни семантички моменат не иде у прилог таквом тумачењу. Будући да су глаголски прилози постали од глаголских придева који су имали придевску промену са неким облицима именичке сугласничке деклинације (ном. множине, нпр.) и градили се од глаголских основа, пажња историчара језика и компаративиста била је усмерена на то када се и како изгубила деклинација и када су и како ти облици престали да одређују субјекат (именицу), а почели да одређују предикат (глагол). Ником, разуме се, није ни пало на памет да се бави нечим немогућим и непостојећим: како је готов глаголски облик (3. лице мн. презента) почео да, добијањем опет непостојећег наставка *-ћи*, врши одредбену функцију глагола, прилошку функцију.

3) Кад је све тако, кад је кристално јасно да се глаголски прилог садашњи *не гради* и никад се није ни градио од 3. лица множине презента додавањем наставка *-ћи*, откуда онда такво, погрешно, научно нетачно тумачење у готово свим нашим граматицама? Зар из методичког разлога – лако се памти? Тим горе што се лако памти, а погрешно је и не треба да се памти! Како друкчије? – Врло једноставно, а тачно, у граматицама требало би да стоји (слично ономе што имамо у *Граматици* Радоја Симића): глаголски прилог садашњи гради се од *презентске основе* (окрњене презентске основе, без крајњег вокала) наставцима *-ући* (код свих глагола којима се 3. лице множине презента завршава на *-у*) и *-ећи* (код глагола којима се 3. лице множине презента завршава на *-е*). Познајући, међутим, инертност наших граматика (и граматичара), бојати се да ће још много времена протећи док се ово не исправи, а наша деца ће и даље учити неистину да се овај облик гради помоћу наставка *-ћи* који се додаје на 3. лице множине презента.

Што се тиче назива ових облика, најбоље их је звати *глаголски прилог садашњи* и *глаголски прилог прошли*. Они су и најраспрострањенији. Има, међутим, и покушаја преименовања, по правилу – погрешних. Тако, на пример, у *Нормативној граматици српског језика* П. Пипер и И. Клајн их зову *несвршени прилог* и *свршени прилог*. Они дају предност називу *несвршени прилог* у односу на традиционални назив *глаголски прилог садашњи* јер, по њима, он само делимично одговара функцији тог облика, који обично означава истовременост двеју радњи не само у садашњости него и у прошлости или у будућности. Нису у праву јер је категорија вида везана за саму природу глагола, за његово значење и сви глаголски облици једног глагола имају исту видску вредност. Не ради се, дакле, о несвршеном прилогу него о несвршеном глаголу. С друге стране, глаголски прилог садашњи има одредницу *садашњи* као континуант партиципа презента и није му основно значење „истовременост радње с радњом глагола у предикату исте реченице” него прилошко,

одредбено значење које је, по њима, пратеће уз временско значење, иако се за глаголски прилог садашњи увек пита: како?, зашто?, под којим условом? и сл. Тако и у њиховим примерима: *Говори замуцкујући* – како говори?; *Не знајући шта да одговори он ће ћутати* – зашто ће ћутати? (пре узрочно него како они мисле – условно значење); *Кувајте осам минута на умереној ватри стално мешајући* – начинско значење (мада им у овом примеру и нема „основног” временског значења јер је у предикату императив!). Поготово се не може прихватити термин *свршени прилог* јер се он гради од глагола оба вида, и свршених и несвршених. А у вези са морфолошком структуром глаголског прилога садашњег аутори ове граматике (са претенциозним атрибутом „нормативна”) кажу: „Несвршени прилог, односно глаголски прилог несвршеног вида, као прости облик чије је основно значење истовременост радње с радњом глагола у предикату исте реченице, чини основа несвршеног прилога (идентична с трећим лицем множине презента истог глагола) и формант *-ћи*: *чекају-ћи*, *раде-ћи*, *познају-ћи*” (Пипер/Клајн 2013: 160). – И они говоре о непостојећем и необјашњеном наставку *-ћи*, који се, додуше, не додаје на треће лице множине презента наго на основу која је „идентична с трећим лицем множине презента”. Питање је, међутим, која је то основа, ако се зна да словенски глаголски систем зна за две основе – презентску и инфинитивну, а кад се од датих примера одвоји „наставак” *-ћи*, оно што остаје не одговара ни једној ни другој. Уосталом, да ови аутори не држе много до опште познатих и у науци прихваћених двеју глаголских основа (инфинитивне и презентске), него дају и нове, најчешће само њима знане основе, показује и њихово гледање на морфолошку структуру глаголског прилога прошлог: „Свршени прилог је прости облик који чини основа радног придева и суфикс *-вши* (или, у истој функцији, али знатно ређе у употреби, *-в*). Испред суфикса *-вши* самогласник је дуг, нпр. *дошавши*. Глаголи са инфинитивом на *-ћи* (нпр. *изрећи*) и са инфинитивном основом на сугласник (нпр. *затрести*) имају у облику свршеног прилога основу радног придева проширену самогласником *a*, нпр. *изрећи*, основа је *изрек-*, свршени прилог *изрек-а-вши*; *затрести* – *затресавши*.

Свршени прилог имају глаголи свршеног вида, а само по изузетку и неки несвршени глаголи. Основа је иста као у радном придеву” (Пипер/Клајн 2013: 161). – О неадекватном називу *свршени прилог* већ смо говорили и објаснили зашто га је боље звати *глаголски прилог прошли*. Овде ћемо још нешто истаћи. Не чини га „основа радног придева” него *инфинитивна основа* и *наставак -вши*, а не „суфикс” јер је реч о новом облику једне речи, а не о грађењу нове речи. Тачно је да је испред *-вши* самогласник дуг, а та дужина је компензација за изгубљени полугласник у отвореном слогу иза сонанта *в* (упор стсл. *-вѣши*). Није јасно зашто деле „глаголе с инфинитивом на *-ћи*” (*изрећи*) и „са инфинитивном основом на сугласник” (*затрести*), кад и ови први имају инфинитивну основу на сугласник. И управо њу, инфинитивну основу, проширују самогласником *a*, а не „основу радног придева”. Мада, и то треба рећи, морфемска анализа у савременом језику и савременом језичком осећању ово *a* додаје наставку а не основи (*изрек-авши*, *затрес-авши*, па

и *рек-авиши, мог-авиши* и сл.). Не стоји, видећемо, да „свршени прилог имају глаголи свршеног вида, а само по изузетку и неки несвршени глаголи”. Напротив, глаголски прилог прошли се гради од свих глагола, како свршеног тако и несвршеног вида. Најзад, тачно је да је основа овог облика „иста као у радном придеву”, што је и нормално и очекивано јер се оба облика граде од исте, *инфинитивне* основе, али је неоправдано звати је „основа радног придева”.

У *Хрватској граматичи* Еугеније Барић и др. за ове облике користе се називи: *глаголски прилог садашњи или партицип презента* односно *глаголски прилог прошли или партицип перфекта I*. Ваља истаћи да глаголски прилози нису исто што и партиципи иако потичу од њих. Разликују се у много чему, као нпр., партиципи се деклинирају, мењају се као придеви неодређеног и одређеног вида, а глаголски прилози су непроменљиви облици који прилошки одређују глаголе у предикату а не и субјекте (као партиципи) и др. Уз све то, напоменимо да глаголски прилог прошли потиче од *партиципа претерита актива* а не од „партиципа перфекта I” и, као што је већ речено, не могу се синонимно употребљавати. Што се морфолошке структуре тиче, не дају ничег новог: глаголски прилог садашњи „*tvori se tako da se obliku 3. lica množine prezenta doda nastavak -ći*”, а глаголски прилог прошли „*tvori se tako da se infinitivnoj osnovi doda: a. nastavak -vši, rjeđe -v, ako osnova završava na samoglasnik, b. nastavak -avši ili -av ako se osnova završava na suglasnik*” (Барић и др. 2005: 244). – Дакле, један се глаголски прилог (садашњи) гради од готовог глаголског облика (3. лица множине презента), а други (прошли) од глаголске основе. Мислимо да то није могуће и да се оба глаголска прилога граде од *глаголске основе* (садашњи од презентске, а прошли од инфинитивне).

Јосип Силић и Иво Прањковић у својој *Граматичи хрватскога језика* оба глаголска прилога граде од глаголске основе, а не од готовог глаголског облика, с тим што: „*Glagolski prilog sadašnji tvori se od prezentske osnove trećega lica množine nesvršenih glagola sufiksima -ući ili -eći*” (Силић/Прањковић 2005: 93). – Тачно је да се тај облик гради само од несвршених глагола и тачно је да се гради помоћу *-ući* и *-eći* (боље их је звати *наставци*, јер су у питању *облици речи*, него *суфикси*, јер се тај термин обично – а требало би и доследно – користи за грађење нових речи), али се не може прихватити да се ти наставци додају на *презентску основу трећег лица множине*, као да свако лице презента има своју основу; боље је и тачније рећи да се додају на *окрњену презентску основу*.

Потпуно су неприхватљиви и називи које користи Паница Мразовић у *Граматичи српског језика за странце: адвербијални партицип презента* за глаголски прилог садашњи и *адвербијални партицип перфекта* за глаголски прилог прошли (Мразовић 2009: 133, 135). Пре свега, не постоји „адвербијални” (прилошки) партицип, напротив – партиципи су глаголски придеви са придевском одредбеном функцијом и придевском деклинацијом а не прилози, они ће то постати у историјском развоју губљењем деклинације и развијањем прилошког значења, али их тада не можемо звати партиципима. Ето зашто је немогућа конструкција *адвербијални партицип*. У погледу мор-

фолошке структуре – ништа ново: „адвербијални партицип презента” гради се додавањем наставка *-ћи* на треће лице множине презента (Све је погрешно. Нити је *-ћи* наставак нити се додаје на треће лице множине презента.), а „партрицип перфекта” се прави од инфинитивне основе и наставака *-виши*, врло ретко *-в*, код глагола са основом на вокал, или *-авиши*, врло реко *-ав*, код глагола са основом на сугласник. Ово је тачно, али не и тврдња да се прави од перфективних глагола (веома ретко од имперфективних). Истина је, међутим, да се глаголски прилог прошли гради од глагола оба вида – перфективних и имперфективних.

Верујемо да није неопходно посебно доказивати да се глаголски прилог прошли гради како од глагола свршеног тако и од глагола несвршеног вида, па ипак ћемо ово потврдити примерима којима своју поделу глагола илуструју наши познати граматичари Томо Маретић и Михаило Стевановић.

Т. Маретић не говори посебно о грађењу појединих глаголских облика, али цртицом одваја наставак од основе, те се на основу тога може индиректно закључити од којих основа и помоћу којих наставака их прави. Зато ћемо за сваки глагол навести инфинитив и оба глаголска прилога или, како их је он звао, *герундиј садашњи* и *герундиј прошли*:

Прва врста:

први разред: *plès-ti, plèt-ūci, plèt-āvši / plèt-āv;*

други разред: *trés-ti, trés-ūci, trés-āvši / trés-āv;*

трећи разред: *grèp-s-ti, grèb-ūci, grèb-āvši / grèb-āv;*

четврти разред: *pèci, pèk-ūci, pèk-āvši, pèk-āv;*

пети разред: *klé-ti, kùn-ūci, klē-vši / klēv;*

шести разред: *čū-ti, čū-jūci, čū-vši / čū-v;*

седми разред: *drijè-ti, dèr-ūci, dŕv-ši [?!] / dŕv;*

друга врста: *tònu-ti, toñn-ūci, tònū-vši / tònū-v;*

трећа врста:

први разред: *vīdjè-ti, vīd-ēci, vīdjē-vši, vīdjē-v;*

други разред: *dŕžà-ti, dŕž-ēci, dŕžā-vši, dŕžā-v;*

четврта врста: *nòs-iti [?!], noðs-ēci, nòs-īvši [?!] / nòsī-v;*

пета врста:

први разред: *čúva-ti, čúva-jūci, čúvā-vši / čúvā-v;*

други разред: *véza-ti, véž-ūci, vézā-vši / vézā-v;*

трећи разред: *brā-ti, bèr-ūci, brā-vši / brā-v;*

четврти разред: *sīja-ti, sī-jūci, sījā-vši, sījā-v;*

шеста врста: *kupòva-ti, kùpu-jūci, kupòvā-vši, kupòvā-v.*

Маретићева класификација глагола је, као што се види, према инфинитивној основи. Сви дати глаголи су несвршеног вида и сви имају оба глаголска прилога – глаголски прилог садашњи и глаголски прилог прошли. Морфемска анализа, ако се изузму три грешке (које могу бити и штампарске), показује да се глаголски прилог садашњи гради од окрњене презентске основе, а не од целог облика трећег листа множине презента, а глаголски прилог прошли – од инфинитивне основе (Маретић 1963: 239–286).

М. Стевановић, идући за А. Белићем, глаголе дели на седам врста на основу међусобног односа двеју глаголских основа, инфинитивне и презентске:

- I vrsta: *трéсти, трéсѹћи, трéсáвши / трéсáв;*
 II vrsta: *òрати, òрѹћи, (но)òрáвши / (но)òрáв;* *писати, пишѹћи, (на)писáвши / (на)писáв;*
 III vrsta: *бринѹти, бринѹћи, (зà)бринѹвши (се) / (зà)бринѹв (се);*
 IV A vrsta: *чѹти, чѹјѹћи, чѹвши / чѹв;*
 IV B vrsta: *кòвати, кѹјѹћи, (с)кòвáвши / (с)кòвáв;*
 V vrsta: *пéвати, пéвајѹћи, (зà)пéвáвши / (зà)пéвáв;*
 VI vrsta: *нòсити, нòсѹћи, нòсивши / нòсив; видети, видѹћи, видѹвши / видѹв;*
 VII vrsta: *òржати, òржѹћи и òржѹћи, (ò)òржáвши / (ò)òржáв.*

М. Стевановић, за разлику од Т. Маретића, не даје морфемску анализу глаголских прилога (као ни других глаголских облика), али даје правило како се гради један и други глаголски придев. За глаголски прилог садашњи, видећи смо, каже да се гради од готовог облика трећег лица множине презента – и са тим се не слажемо, рекли смо и зашто. За грађење другог глаголског прилога сасвим се слажемо са констатацијом: „Глаголски прилог прошли гради се додавањем наставка за облик *-вши* или *-в* на основу инфинитива” (Стевановић 1970: 340). М. Стевановић не каже експлицитно од којих се глагола, с обзиром на вид, гради глаголски прилог прошли. Судећи по додавању префикса испред несвршених глагола: *(но)оравши, (на)писавши, (с)ковавши, (за)пéвавши, (ò)државши* и сл., могло би се помислити да и он сматра да се тај облик гради само од свршених глагола. Али и не мора бити тако ако се узме у обзир недоследност у таквом обележавању, нпр., *тресавши, носивши, видевши* и сл., као и то да заграда у којој су дати префикси може да означава и необавезност (може и са префиксом и без њега). У сваком случају, облици без префикса: *оравши, писавши, бринувши, ковавши, пéвавши, државши* и сл. сасвим су обични у савременом српском језику.

Са дијахроне стране и порекло и морфолошка структура глаголских прилога сасвим су јасни. Наиме, оба глаголска прилога по пореклу су партиципи. А партиципи су били *придеви* и могли су имати облике неодређеног вида (именичку промену) и одређеног вида (сложену придевску промену). Глаголски прилог садашњи потиче од *активног партиципа презента*. „Proširena mu osnova završava na *-qšt-* ili *-ęšt-* ... Genetički, ovo se *-št-* dovodi u vezu s praie. **-nt* koje je s osnovnim samoglasnikom dalo nazal + *-t*, odnosno (ispred *-i*) nazal + *-št-*” (Хам 1970: 176). Не улазећи у даљу и детаљнију етимологију (в. још и Ђорђевић 1975: 164; Хабургаев 1986: 211; Меје 1951: 267), јасно је да глаголски прилог садашњи, као континуант активног партиципа презента, никад се није градио од трећег лица множине презента додавањем наставка *-ћи* (стсл. *-шти*), него увек и само од презентске основе и наставка *-nt*. Фонетским путем део тог наставка (*n*) заједно са вокалским наставком презентске основе, у позицији између два сугласника, дао је назал *q* (код глагола прве, друге и треће Лескинове врсте) или *ę* (код глагола четврте Лескинове врсте). А као што је познато, у српском језику назвали су деназализовани ($q > y$, $ę > e$) и то је део данашњег наставка (*-ęћи* и *-yћи*). Притом не смемо заборавити да је у том $y < q$ и $e < ę$, историјски гледано, садржан и наставак презентске основе и зато се ти данашњи наставци додају на *окрђену* презентску основу (без вокалског наставка). Други део старог наставка *-nt*, сугласник *t*, јотован је

у зависним падежима и дао у српском *ћ* (стсл. **шт**) и зато *-ћи* није морфема нити је могло постати морфема и није се могло додавати ни на какву основу, поготово не на треће лице множине презента. „Завршетак прилога *-ћи* везује се за номинатив једине женског рода прости партиципске промене, зато се активни партицип у старословенском језику када је употребљен у номинативу прости промене може преводити нашим прилогом садашњим” (Ђорђевић 1975: 165).

Глаголски прилог прошли потиче од активног партиципа претерита, који се градио „од инфинитивне основе на коју се додају праиндоевропски суфикси: **-us-* или **-uis-*.”

Суфикс **-us-* имају глаголи прве инфинитивне врсте ако им се корен завршава сугласником. ... Ако се инфинитивна основа завршава самогласником, партицип се гради помоћу суфикса **-uis-* ...” (Ђорђевић 1975: 169). Овоме треба додати да је *ш* у савременом наставку *-виши* добијено променом **s > *h* (иза *ш*) и палатализацијом **h > љ*. У наставку *-авиши* вокал *а* је непостојано *а* од полугласника који се развио између крајњег сугласника основе и *в* из наставка као последица губљења полугласника иза сонанта (у отвореном слогу).

Најзад, за разумевање извесних појава у савременом језику важна су још два детаља: „Glagoli na *-nq-* mogu odbacivati to *-nq-* (*dvignqti, minqti – dvigъ, dvigъši* prema *minqъ, minqъši*), a kod glagola III razreda nastaje ... redukcija (u ovom slučaju tematskoga) *-i-* u *i* ispred kojega dolazi do jotovanja (*hvaliti, moliti, pustiti – hvalъ, hvalъši, molъ, molъši, puštъ, puštъši*). Uz ove se oblike u III razredu također javlja mlađe (analoško) *-ivъ, -ivъši* (*hvalivъ, molivъ, pustivъ, hvalivъši, molivъši, pustivъši*), koje se razvilo prema drugim glagolima u kojima je infinitivna osnova svršavala na samoglasnik (*nositi – nošъ, nošъši* pa *nosivъ, nosivъši*, prema *poželēti – poželēvъ, poželēvъši*)” (Хам 1970: 177). Дакле, старији облици на *-ъ, -ъši* код глагола са основом на *-i-* (типа стсл. **ношь, ношьши**) нису сачувани до данас, истиснути су их из употребе новији облици на *-въ, -въši*. То исто се десило и код глагола са инфинитивном основом једнаком са кореном на сугласник, као и код глагола са основом на *-nq-* који испред тога *-nq-* имају сугласник. Ови други и данас имају дублетне облике, али не у погледу наставака него према двојакој основи (упор. *вргнув(ши) // вргав(ши)* од *вргнути*).

Дакле, историјски гледано, нема ни трага наставку *-ћи* који би се додавао на треће лице множине презента. Нема тога ни у савременом језику, има само погрешног тумачења. То су нам потврдили примери узети из граматики Т. Маретића и М. Стевановића. То ће нам (уз још неке друге појединости које ћемо истаћи у закључним напоменама) још убедљивије показати и прикупљена грађа из *Правописа српскохрватскога књижевног језика* из 1960, заправо из *Правописног речника*. За овај извор грађе смо се одлучили из два разлога: прво, највише примера за оба глаголска прилога има управо тај *Правописни речник* и друго, тражени глаголски облици су акцентовани (за разлику, нпр., од *Правописа српског језика* из 2010. године који има оскудан Речник, у којем речи нису акцентоване). Ево шта нам показује ексцерпирана грађа.

Глаголски прилог садашњи:

бдѣти (ек.), бдѣм, бдѣш, бдѣи, бдѣмо, бдѣте, бдѣ; *бдѣћи*
бдјѣти (ијек.), бдѣм, бдѣш, бдѣи, бдѣмо, бдѣте, бдѣ; *бдѣћи*
вѣгати, вѣгѣм и вѣгѣш; *вѣгајући* и *вѣгјући*
гѣбати, гѣбѣм и гѣбѣш; *гѣбајући* и *гѣбјући*
дозѣвати, дозѣвѣм и дозѣвѣш; *дозѣвајући* и *дозѣвјући*
дѣсипати, дѣсипѣм и дѣсипѣш; *дѣсипајући* и *дѣсипјући*
дрѣмати, дрѣмѣм и дрѣмѣш; *дрѣмајући* и *дрѣмјући*
дријѣмати, дријѣмѣм и дријѣмѣш; *дријѣмајући* и *дријѣмјући*
дѣвати, дѣвѣм и дѣвѣш; *дѣвајући* и *дѣвајући*
жвѣкати, жвѣкѣм и -ћѣм; *жвѣкјући* и *жвѣкјући*
жвѣтати, жвѣћѣм; *жвѣћјући*
жѣти (жито) жѣнѣм, жѣнѣш, жѣнѣ, жѣнѣмо, жѣнѣте, жѣнѣу и жѣнѣ жѣнѣш, жѣнѣ, жѣнѣмо,
 жѣнѣте, жѣнѣу; *жѣнѣћи* и *жѣнѣћи*
жмѣкати, жмѣкѣм и жмѣкѣш; *жмѣкајући* и *жмѣкјући*
зѣмати, зѣмѣм и зѣмѣш; *зѣмајући* и *зѣмјући*
зановѣтати, зановѣтѣм и зановѣтѣш; *зановѣтајући* и *зановѣтјући*
зановијѣтати, зановијѣтѣм и зановијѣтѣш; *зановијѣтајући* и *зановијѣтјући*
зѣсипати, зѣсипѣм и зѣсипѣш; *зѣсипајући* и *зѣсипјући*
зѣзимати, зѣзимѣм и зѣзимѣш; *зѣзимајући* и *зѣзимјући*
звѣждѣкати, звѣждѣкѣм и звѣждѣкѣш; *звѣждѣкјући* и *звѣждѣкјући* поред
звѣждѣкати, звѣждѣкѣм и звѣждѣкѣш; *звѣждѣкјући* и *звѣждѣкјући*
зѣбати, зѣбѣм и зѣбѣш; *зѣбајући* и *зѣбјући* поред **зѣбати**, зѣбѣм и зѣбѣш; *зѣбајући*
 и *зѣбјући*
зѣдати, зѣдѣм и зѣдѣш; *зѣдајући* и *зѣдјући*
знѣти, знѣм, знѣш, знѣи, знѣмо, знѣте, знѣју и знѣдѣм, -ѣш..., 3. мн. знѣдѣу (за будућ. и:
 знѣднѣм, -ѣш..., 3. мн. знѣднѣу); *знѣјући* и *знѣдјући*
зрѣти (ек и ијек., зарезвати), зрѣм, зрѣш, зрѣи, зрѣмо, зрѣте, зрѣју поред зрѣм, зрѣш, зрѣи,
 зрѣте, зрѣте, зрѣи; *зрѣћи*
ѣжимати, ѣжимѣм и ѣжимѣш; *ѣжимајући* и *ѣжимјући*
ѣзѣсипати, ѣзѣсипѣм и ѣзѣсипѣш; *ѣзѣсипајући* и *ѣзѣсипјући*
ѣзнѣмати, ѣзнѣмѣм и ѣзнѣмѣш; *ѣзнѣмајући* и *ѣзнѣмјући*
ѣзѣзимати, ѣзѣзимѣм и ѣзѣзимѣш; *ѣзѣзимајући* и *ѣзѣзимјући*
ѣмати, ѣмѣм, ѣмѣш, ѣмѣи, ѣмѣмо и ѣмѣте и ѣмѣте, ѣмѣте и ѣмѣте, ѣмају поред ѣмѣдѣм, -ѣш и
 ѣмаднѣм, -ѣш ... (за будућност); *ѣмајући*
ѣсипати, ѣсипѣм и ѣсипѣш; *ѣсипајући* и *ѣсипјући*
ѣлѣкати, ѣлѣкѣм и ѣлѣкѣш; *ѣлѣкјући* и *ѣлѣкајући*
квѣцати, квѣцѣм и квѣцѣш; *квѣцајући* и *квѣцјући*
кѣхати, кѣшѣм и кѣшѣш; *кѣшући* и *кѣшајући*
кѣјати, кѣјѣм и кѣјѣш; *кѣјајући*
квѣвѣтати, квѣвѣћѣм и квѣвѣћѣш; *квѣвѣћјући* и *квѣвѣтајући*
лѣтати, лѣћѣм и лѣћѣш; *лѣћјући* и *лѣтајући*
мѣхати, мѣшѣм и мѣшѣш; *мѣшући* и *мѣшајући*
мљѣскати, мљѣскѣм и мљѣшћѣм; *мљѣскајући* и *мљѣшићјући*
нагѣбати, нагѣбѣм и нагѣбѣш; *нагѣбајући* и *нагѣбјући*
надѣмати се, надѣмѣм се и надѣмѣш се; *надѣмајући се* и *надѣмјући се*
наѣжимати, наѣжимѣм и наѣжимѣш; *наѣжимајући* и *наѣжимјући*
назѣвати, назѣвѣм и назѣвѣш; *назѣвајући* и *назѣвјући*
наѣмати, наѣмѣм и наѣмѣш; *наѣмајући* и *наѣмјући*
наѣсипати, наѣсипѣм и наѣсипѣш; *наѣсипајући* и *наѣсипјући*
обѣсипати, обѣсипѣм и обѣсипѣш; *обѣсипајући* и *обѣсипјући*
обѣзимати, обѣзимѣм и обѣзимѣш; *обѣзимајући* и *обѣзимјући*
обѣумати, обѣумѣм и обѣумѣш; *обѣумајући* и *обѣумјући*
одѣсипати, одѣсипѣм и одѣсипѣш; *одѣсипајући* и *одѣсипјући*

одгонѐтати, одгòнѐћем и одгòнѐтām; *одгонѐћући* и *одгонѐтајући*
 одзівати се, одзівāм се и одзівљем се; *одзівājuћи* се и *одзівљући* се
 òдсипати, òдсипāм и òдсипљем; *òдсипājuћи* и *òдсипљући*
 одүзимати, одүзимāм и одүзимљем; *одүзимājuћи* и *одүзимљући*
 озівати (се), òзівāм (се) и òзівљем (се); *озівājuћи* (се) и *озівљући* (се)
 опозівати, опòзівāм и опòзівљем; *опозівājuћи* и *опозівљући*
 òпсипати, òпсипāм и òпсипљем; *òпсипājuћи* и *òпсипљући*
 òсипати, òсипāм и òсипљем; *òсипājuћи* и *òсипљући*
 òтимати, òтимāм и òтимљем; *òтимājuћи* и *òтимљући*
 пљѐскати, пљѐскāм и пљѐшћем; *пљѐскајући* и *пљѐшћући*
 подāсипати, подāсипāм и подāсипљем; *подāсипājuћи* и *подāсипљући*
 подүзимати, подүзимāм и подүзимљем; *подүзимājuћи* и *подүзимљући*
 позāимати, позāимāм и позāимљем; *позāимājuћи* и *позāимљући*
 позівати, пòзівāм и пòзівљем; *позівājuћи* и *позівљући*
 пòимати, пòимāм и пòимљем; *пòимājuћи* и *пòимљући*
 пòсипати, пòсипāм и пòсипљем; *пòсипājuћи* и *пòсипљући*
 прегйбати, прегйбāм и прегйбљем; *прегйбајући* и *прегйбљући*
 предүзимати, предүзимāм и предүзимљем; *предүзимājuћи* и *предүзимљући*
 предүмати, предүмāм и предүмљем; *предүмајући* и *предүмљући*
 презівати, презівāм и презівљем; *презівājuћи* и *презівљући*
 прѐсипати, прѐсипāм и прѐсипљем; *прѐсипājuћи* и *прѐсипљући*
 преүзимати, преүзимāм и преүзимљем; *преүзимајући* и *преүзимљући*
 пригйбати, пригйбāм и пригйбљем; *пригйбајући* и *пригйбљући*
 призівати, призівāм и призівљем; *призівājuћи* и *призівљући*
 присипати, присипāм и присипљем; *присипājuћи* и *присипљући*
 притйскати, притйскāм и притйшћем; *притйскајући* и *притйшћући*

прозівати, прòзівāм и прòзівљем; *прозівājuћи* и *прозівљући*
 прòсипати, прòсипāм и прòсипљем; *прòсипājuћи* и *прòсипљући*
 пұхати / пұвати, пұхāм и пұвāм и пұшѐм; *пұхајући*, *пұвајући* и *пұшући*
 разāсипати, разāсипāм и разāсипљем; *разāсипājuћи* и *разāсипљући*
 разудавати, разудāјѐм и разудāвāм; *разудājuћи* и *разудавājuћи*
 разүзимати, разүзимāм и и разүзимљем; *разүзимајући* и *разүзимљући*
 рāсипати, рāсипāм и рāсипљем; *рāсипājuћи* и *рāсипљући*
 распрòсипати, распрòсипāм и распрòсипљем; *распрòсипājuћи* и *распрòсипљући*
 сагйбати, сагйбāм и сагйбљем; *сагйбајући* и *сагйбљући*
 сāсипати, сāсипāм и сāсипљеш; *сāсипājuћи* и *сāсипљући*

сйпати, сйпāм и сйпљем; *сйпајући* и *сйпљући*

сйсати, сйсāм и сйшѐм; *сйсајући* и *сйшући*

скакүтати, скакүћем и скакүтāм; *скакүћући* и *скакүтајући*

скйтати се, скйтāм се и скйћем се; *скйтајући* се и *скйћући* се

слѐтати, слѐћем и слѐтāм; *слѐћући* и *слѐтајући*

срѐтати, срѐтāм и срѐћем; *срѐтајући* и *срѐћући*

сркүтати, сркүћем и сркүтāм; *сркүћући* и *сркүтајући*

стйскати, стйскāм и стйшћем; *стйскајући* и *стйшћући*

ткāти, ткāм, ткāш, ткā, ткāмо, ткāте, ткāју поред ткѐм, ткѐш, ткѐ, ткѐмо, ткѐте, ткѐ и

чѐм, чѐш, чѐ, чѐмо, чѐте, чѐ; *ткāјући*, *ткүћи* и *чући*

торòкати, торòчѐм и торòкāм; *торòчући* и *торòкајући*

трги, трѐм, трѐш, трѐ, трѐмо, трѐте, трү поред тårѐм, -ѐш..., 3. мн. тårү; *тårући*

угйбати се, угйбāм се и угйбљем се; *угйбајући* се и *угйбљући* се

угонѐтати, угòнѐћем и угòнѐтāм; *угонѐћући* и *угонѐтајући*

удавати, удāјѐм и удāвāм; *удājuћи* и *удавājuћи*

узāимати, узāимāм и узāимљем; *узāимājuћи* и *узāимљући*

үимати, үимāм и үимљем; *үимајући* и *үимљући*

унāимати, унāимāм и унāимљем; *унāимājuћи* и *унāимљући*

үсипати, үсипāм и үсипљем; *үсипајући* и *үсипљући*

фр̀кати, фр̀кaм и фр̀чeм; фр̀кajући и фр̀чyћи
халáкати, халáкaм и халáчeм; халáкаjући и халáчyћи
хра́кати, хра́кaм и хра́чeм; хра́каjући и хра́чyћи
хра́мати, хра́мам и хра́мљeм; хра́маjући и хра́мљyћи
хри́пати, хри́паm и хри́плeм; хри́паjући и хри́плyћи
хр̀кати, хр̀кaм и хр̀чeм; хр̀каjући и хр̀чyћи
цма́кати, цма́чeм и цма́кaм; цма́чyћи и цма́каjући
чалáкати, чалáкaм поред чалáчeм; чалáкаjући и чалáчyћи
чекeтати, чекeтaм и чекeчeм; чекeтаjући и чекeчyћи
чeпати, чeпaм и чeплeм; чeпаjући и чeплyћи
шeтати, шeтaм и шeчeм; шeтаjући и шeчyћи
штипати, штипaм и штиплeм; штипajући и штиплyћи
шушкeтати, шушкeтaм и шушкeчeм; шушкeтаjући и шушкeчyћи

Глаголски прилог прошли:

бóсти, бóдeм; (из)бóдaв(иш) // (из)ббв(иш)
вр̀гнути, вр̀гнeм; вр̀гнув(иш) // вр̀гaв(иш)
дáти, дáм; дáв(иш) // дáднyв(иш)
дй̀гнути // дй̀ћи, дй̀гнeм; дй̀гнyв(иш) // дй̀гaвиш
дóбегнути // дóбeћи, дóбeгнeм; дóбeгнyвиш // дóбeгaв(иш)
дóбјегнути // дóбјeћи, дóбјeгнeм; дóбјeгнyвиш // дóбјeгaв(иш)
домáкнути (домáћи и дoмáћи), домáкнeм; домáкнyвиш // домáкaв(иш) и дoмáкaв(иш)
дocéгнути (дocéћи и дoсéћи), дocéгнeм; дocéгнувиш // дocéгaв(иш)
дóстигнути // дóстићи, -гнeм; дóстигнyвиш // дóстигaв(иш)
дoтáкнути (дoтáћи и дoтaћи), дoтáкнeм; дoтáкнyвиш // дoтáкaв(иш) и дoтaкaвиш
жeти, жáњeм; (пò)жeв(иш) // (пò)жњeв(иш)
зàбјегнути (зàбјeћи), -гнeм; зàбјeгнyвиш // зàбјeгaв(иш)
зàдести (ек.), -дeнeм; зàдeнyв(иш) // зàдeв(иш)
зàдигнути (зàдй̀ћи), зàдй̀гнeм; зàдй̀гнyвиш // зàдй̀гaв(иш)
зàдјести (ијек.), -нeм; зàдјeнyв(иш) // зàдјeв(иш)
зàкликнути, -кнeм; зàкликнyв(иш) // зàкликaв(иш)
зàмркнути (зàмр̀ћи), зàмр̀кнeм; зàмр̀кнyвиш // зàмр̀кaв(иш)
зàмукнути (зàмyћи), зàмyкнeм; зàмyкнyвиш // зàмyкaв(иш)
зàмyкнути (зàмyћи и зàмyћи), зàмyкнeм; зàмyкнyвиш // зàмyкaв(иш) и зàмyкaвиш
зàпòсести (ек.), -днeм; зàпòсeв(иш) // зàпòсeдaв(иш)
зàпòсести (ијек.), -днeм; зàпòсeв(иш) // зàпòсeдaв(иш)
зàпрéгнути (зàпрeћи и зàпрeћи), зàпрeгнeм; зàпрeгнyвиш // зàпрeгaв(иш) и зàпрeгaвиш
зàприсeгнути // зàприсeћи и зàприсeћи, -присeгнeм; зàприсeгaв(иш) и зàприсeгaвиш
затáкнути (затáћи и затаћи), затáкнeм; затáкнyвиш // затáкaв(иш)
затeгнути, затeгнeм; затeгнyвиш // затeгaв(иш)
збeгнути се (збeћи се), збeгнeм се; збeгнyвиш // збeгaв(се иш)
збјeгнути се (збјeћи се), збјeгнeм се; збјeгнyвиш // збјeгaв(иш) се
изáдрeти (ек.), изáдрeм; изáдрeв(иш) // изáдрeв(иш)
изáдријети (ијек.), изáдрeм; изáдрeв(иш) // изáдријeв(иш)
изáжети (српом), изáжeм; изáжeв(иш) // изáжњeв(иш)
избeгнути (избeћи), избeгнeм; избeгнyвиш // избeгaв(иш)
избјегнути (избјeћи), избјeгнeм; избјeгнyвиш // избјeгaв(иш)
извргнути (извр̀ћи), извр̀гнeм; извр̀гнyвиш // извр̀гaв(иш)
издигнути (издй̀ћи), -гнeм; издй̀гнyвиш // издй̀гaв(иш)
измáкнути (измáћи и измаћи), измакнeм; измáкнyвиш // измáкaв(иш) и измакaвиш
измyкнути (измyћи и измyћи), измyкнeм; измyкнyвиш // измyкaв(иш)
изникнути (изнићи), изникнeм; изникнyвиш // изникaв(иш)
издoстати (издoстанути), издoстанeм; издoстaв(иш) // издoстанyв(иш)
изyмрeти (ек.), изyмрe; изyмрeвиш // изyмрeв(иш)
изyмријети (ијек.), изyмрe; изyмрeв(иш) и изyмријeв(иш)

- йскиснути**, -ём; *йскиснӯвиши // йскисāv(ши)*
йсклизнути, -ём; *йсклизнӯвиши // йсклизāv(ши)*
йскрснути, -ём; *йскрснӯвиши // йскрсāv(ши)*
испрэгнути (испрѣћи и испрѣћи), испрѣгнѣм; *испрѣгнӯвиши // испрѣгāv(ши)*
испузнати, -ём; *испузнӯвиши // испузāv(ши)*
испукнути (испући), испукнѣм; *испукнӯвиши // испукāv(ши)*
истакнути (истаћи и йстаћи), йстакнѣм; *истакнӯвиши // истакāv(ши) и йстакāv(ши)*
истѣгнути (истѣћи и йстѣћи), йстѣгнѣм; *истѣгнӯвиши // истѣгāv(ши) и йстѣгāv(ши)*
йстргнути (йстрћи), йстргнѣм; *йстргнӯвиши // йстргāv(ши)*
йшчезнути, -ём; *йшчезнӯвиши // йшчезāv(ши)*
клѣкнути, клѣкнѣм; *клѣнӯвиши // клѣкāv(ши)*
клийкнути, клийкнѣм; *клийкнӯвиши // клийкāv(ши)*
навикнути (навићи), навикнѣм; *навикнӯвиши // навикāv(ши)*
навргнути (наврћи), -вргнѣм; *навргнӯвиши // навргāv(ши)*
надигнути (надићи), надигнѣм; *надигнӯвиши // надигāv(ши)*
налѣћи се и налѣћи се (наклонити се), налѣжѣм се и налѣгнѣм се; *налѣгāv(ши) // налѣгнӯ(ши)*
намагнути (намаћи и намаћи), намагнѣм; *намагнӯвиши // намагāv(ши) и намагāv(ши)*
намакнути (намаћи и намаћи), намакнѣм; *намакнӯвиши // намакāv(ши) и намакāv(ши)*
напасти, нападнѣм; (нападох // нападнух); *нападнӯ(ши) // напāv(ши)*
напрѣгнути (напрѣћи и напрѣћи), напрѣгнѣм; *напрѣгнӯвиши // напрѣгāv(ши) и напрѣгāv(ши)*
напрснути, -ём; *напрснӯвиши // напскāv(ши)*
напукнути (напући), напукнѣм; *напукнӯвиши // напукāv(ши)*
натакнути (натаћи и натаћи), натакнѣм; *натакнӯвиши // натакāv(ши) и натакāv(ши)*
натѣгнути (натѣћи и натѣћи), натѣгнѣм; *натѣгнӯвиши // натѣгāv(ши) и натѣгāv(ши)*
натиснути, -ём; *натиснӯвиши // натискāv(ши)*
нйкнути (нйћи), нйкнѣм; *нйкнӯвиши // нйкāv(ши)*
обикнути се (обићи се), обикнѣм се; *обикнӯвиши се // обикāv(ши) се*
оббегнути (оббећи), оббегнѣм; *оббегнӯвиши // оббегāv(ши)*
оббјегнути (оббјећи), оббјегнѣм; *оббјегнӯвиши // оббјегāv(ши)*
обдвикнути (обдвићи), обдвикнѣм; *обдвикнӯвиши // обдвикāv(ши)*
обдвргнути (обдрѣћи), обдвргнѣм; *обдвргнӯвиши // обдвргāv(ши)*
одигнути (одићи), одигнѣм; *одигнӯвиши // одигāv(ши)*
одмакнути (одмаћи и одмаћи), одмакнѣм; *одмакнӯвиши // одмакāv(ши) и одмакāv(ши)*
одникнути (однићи), одникнѣм; *одникнӯвиши // одникāv(ши)*
омакнути (омаћи и омаћи), омакнѣм; *омакнӯвиши // омакāv(ши) и омакāv(ши)*
омркнути (омрћи), омркнѣм; *омркнӯвиши // омркāv(ши)*
опсѣгнути (опсѣћи и опсѣћи), опсѣгнѣм; *опсѣгнӯвиши // опсѣгāv(ши) и опсѣгāv(ши)*
осѣкнути (осѣћи и осѣћи), осѣкнѣм; *осѣкнӯвиши // осѣкāv(ши) и осѣкāv(ши)*
отѣгнути, отѣгнѣм; *отѣгнӯвиши // отѣгāv(ши)*
отиснути, -ём; *отиснувиши // отискāv(ши)*
отпрѣгнути (отпрѣћи и отпрѣћи), отпрѣгнѣм; *отпрѣгнӯвиши // отпрѣгāv(ши)*
побегнути (побећи), побегнѣм; *побегнӯвиши // побегāv(ши)*
повргнути (поврћи), повргнѣм; *повргнӯвиши // повргāv(ши)*
подвргнути (подврћи), -вргнѣм; *подвргнӯвиши // подвргāv(ши)*
подигнути (подићи), подигнѣм; *подигнӯвиши // подигāv(ши)*
подмакнути (подмаћи и подмаћи), подмакнѣм; *подмакнӯвиши // подмакāv(ши) и подмакāv(ши)*
подстакнути (подстаћи и подстаћи), подстакнѣм; *подстакнӯвиши // подстакāv(ши) и подстакāv(ши)*
подстрекнути (подстрећи), -нѣм; *подстрекнӯвиши // подстрекāv(ши)*
пожети и пожьѣти, пожањѣм; *пожѣв(ши) // пожьѣв(ши)*
поклекнути, поклекнѣм; *поклекнӯвиши // поклекāv(ши)*
покликнути, покликнѣм; *покликнӯвиши // покликāv(ши)*

- помакнути (помати и помаћи)**, помакнѐм; помакнѹвши // помакѡв(ши) и помакѡв(ши)
- помркнути**, -ѐм; помркнѹвши // помркѡв(ши)
- поникнути (понићи)**, -никнѐм; поникнѹвши // поникѡв(ши)
- поодмакнути (поодмати и поодмаћи)**, поодмакнѐм; поодмакнѹвши // поодмакѡв(ши) и поодмакѡв(ши)
- посахнути**, посахнѐм; посахнѹвши // посахѡв(ши)
- посегнути (посећи и посећи)**, посегнѐм; посегнѹвши // посегѡв(ши) и посегѡв(ши)
- посести**, поседнѐм; поседнѹвши // поседѡв(ши)
- посјести**, посједнѐм; посједнѹвши // посједѡв(ши)
- постигнути (постићи)**, постигнѐм; постигнѹвши // постигѡв(ши)
- потакнути (потати и потаћи)**, потакнѐм; потакнѹвши // потакѡв(ши) и потакѡв(ши)
- потегнути (потѣћи и потѣћи)**, потегнѐм; потегнѹвши // потегѡв(ши) и потегѡв(ши)
- потргнути (потрћи)**, потргнѐм; потргнѹвши // потргѡв(ши)
- пробегнути (пробрећи)**, -бегнѐм; пробегнѹвши // пробегѡв(ши)
- пробјегнути (пробјећи)**, -гнѐм; пробјегнѹвши // пробјегѡв(ши)
- превргнути (преврћи)**, -вргнѐм; превргнѹвши // превргѡв(ши)
- пренапрегнути се (пренапрећи се и пренапрећи се)**, пренапрегнѐм се; пренапрегнѹвши се // пренапрегѡв(ши) и пренапрегѡв(ши) се
- пренатегнути (пренатѣћи и пренатѣћи)**, пренатегнѐм; пренатегнѹвши // пренатегѡв(ши)
- пренѣбрегнути (пренѣбрећи)**, -нѐм; пренѣбрегнѹвши // пренѣбрегѡв(ши)
- прѣпукнути (прѣпући)**, -пукнѐм; прѣпукнѹвши // прѣпукѡв(ши)
- пресахнути**, пресахнѐм; пресахнѹвши // пресахѡв(ши)
- пресегнути**, пресегнѐм; пресегнѹвши // пресегѡв(ши) и пресегѡв(ши)
- прѣстигнути (прѣстићи)**, -гнѐм; прѣстигнѹвши // прѣстигѡв(ши)
- претакнути (претати и претаћи)**, претакнѐм; претакнѹвши // претакѡв(ши) и претакѡв(ши)
- претегнути (претѣћи и претѣћи)**, претегнѐм; претегнѹвши // претегѡв(ши) и претегѡв(ши)
- прѣтисцнути**, -снѐм; прѣтисцнѹвши // прѣтисцѡв(ши)
- прѣтпрегнути**, прѣтпрегнѐм; прѣтпрегнѹвши // прѣтпрегѡв(ши) и прѣтпрегѡв(ши)
- прѣтргнути (прѣтрћи)**, прѣтргнѐм; прѣтргнѹвши // прѣтргѡв(ши)
- прибегнути (прибећи)**, -нѐм; прибегнѹвши // прибегѡв(ши)
- прибјегнути (прибјећи)**, -нѐм; прибјегнѹвши // прибјегѡв(ши)
- привикнути (привићи)**, -нѐм; привикнѹвши // привикѡв(ши)
- привргнути (приврћи)**, -вргнѐм; привргнѹвши // привргѡв(ши)
- прѣдигнути (прѣдићи)**, -дигнѐм; прѣдигнѹвши // прѣдигѡв(ши)
- придонѣти**, придонѣсѐм; придонѣв(ши) // придонѣсѡв(ши)
- приклекнути (приклећи)**, -нѐм; приклекѡв(ши)
- примакнути (примати и примаћи)**, примакнѐм; примакнѹвши // примакѡв(ши) и примакѡв(ши)
- примркнути (примрћи)**, -мркнѐм; примркнѹвши // примркѡв(ши)
- приникнути (принићи)**, -нѐм; приникнѹвши // приникѡв(ши)
- припрегнути (припрећи и припрећи)**, припрегнѐм; припрегнѹвши // припрегѡв(ши)
- припукнути (припући)**, -пукнѐм; припукнѹвши // припукѡв(ши)
- присегнути (присећи и присећи)**, присегнѐм; присегнѹвши // присегѡв(ши) и присегѡв(ши)
- прислѣкнути (прислѣћи и прислѣћи)**, прислѣкнѐм; прислѣкнѹвши // прислѣкѡв(ши) и прислѣкѡв(ши)
- прѣстигнути (прѣстићи)**, -нѐм; прѣстигнѹвши // прѣстигѡв(ши)
- прѣтакнути (прѣтати и прѣтаћи)**, прѣтакнѐм; прѣтакнѹвши // прѣтакѡв(ши)
- прѣтегнути (прѣтѣћи и прѣтѣћи)**, прѣтегнѐм; прѣтегнѹвши // прѣтегѡв(ши) и прѣтегѡв(ши)
- промакнути (промати и промаћи)**, промакнѐм; промакнѹвши // промакѡв(ши) и промакѡв(ши)

прому́кнути (прому́ћи и промў́ћи), прому́кнѣм; *прому́кнўвши // прому́кāv(ши)*
прѠ́никнути (прѠ́нићи), прѠ́никнѣм; *прѠ́никнўвши // прѠ́нкāv(ши)*
протáкнути (протáћи и прѠ́таћи), прѠ́такнѣм; *прѠ́такнўвши // прѠ́тáкāv(ши)*
прѠ́тегнути (прѠ́тећи и прѠ́тећи), прѠ́тегнѣм; *прѠ́тегнўвши // прѠ́тегāv(ши)* и *прѠ́тегāv(ши)*
прѠ́снути, прѠ́снѣм; *прѠ́снўвши // прѠ́скāv(ши)*
пў́кнути (пў́ћи), пў́кнѣм; *пў́кнўвши // пў́кāv(ши)*
рáзбегнути се (рáзбећи се), рáзбегнѣ се; *рáзбегнўвши се // рáзбегāv(ши) се*
рáзбјегнути се (рáзбјећи се), рáзбјегнѣ се; *рáзбјегнўвши се // рáзбјегāv(ши) се*
рáзвргнути (рáзврћи), рáзвргнѣм; *рáзвргнўвши // рáзвргāv(ши)*
размáкнути (размáћи и рáзмаћи), размáкнѣм; *размáкнўвши // размáкāv(ши)*
распрѠ́гнути (распрѠ́ћи и рáспрѠ́ћи), распрѠ́гнѣм; *распрѠ́гнўвши // распрѠ́гāv(ши)* и *рáспрѠ́гāv(ши)*
рáспукнути се (рáспући се), рáспукнѣм се; *рáспукнўвши се // рáспукāv(ши) се*
рáстáкнути (рáстáћи и рáстаћи), рáстáкнѣм; *рáстáкнўвши // рáстáкāv(ши) и рáстáкāv(ши)*
рáстѠ́гнути, рáстѠ́гнѣм; *рáстѠ́гнўвши // рáстѠ́гāv(ши) и рáстѠ́гāv(ши)*
рáстргнути (рáстрћи), -нѣм; *рáстргнўвши // рáстргāv(ши)*
сáгнути, сáгнѣм; *сáгнўвши // сáгāv(ши)*
сáтрѠ́ти (поред ек. *сáтрѠ́ти*, ијек. *сáтријѠ́ти*), сáтрѠ́м; *сáтрѠ́в(ши)* (поред ек. *сáтрѠ́вши*, ијек. *сáтријѠ́вши*)
сáхнути, сáхнѣм; *(у)сáхнўв(ши) // (у)сáхāv(ши)*
сврѠ́гнути, сврѠ́гнѣм; *сврѠ́гāv(ши)*
сѠ́гнути (сѠ́ћи), сѠ́гнѣм; *сѠ́гāv(ши)*
сѠ́сти (ек.), сѠ́днѣм; *сѠ́днўв(ши) // сѠ́дāv(ши)*
сјѠ́сти (ијек.), сјѠ́днѣм; *сјѠ́днўв(ши) // сјѠ́дāv(ши)*
смѠ́ти (ек.), смѠ́м; *смѠ́в(ши) // смѠ́дāv(ши)*
смјѠ́ти (ијек.), смјѠ́м; *смјѠ́в(ши) // смјѠ́дāv(ши)*
спрѠ́гнути (спрѠ́ћи и спрѠ́ћи), спрѠ́гнѣм; *спрѠ́гнўв(ши) // спрѠ́гāv(ши)*
срѠ́сти, срѠ́тнѣм; *срѠ́тāv(ши) // срѠ́в(ши) // срѠ́тнўв(ши)*
стѠ́гнути (стѠ́ћи и стѠ́ћи), стѠ́гнѣм; *стѠ́гнўвши // стѠ́гāv(ши)*
стрѠ́гнути (стрѠ́ћи), стрѠ́гнѣм; *стрѠ́гнўвши // стрѠ́гāv(ши)*
суспрѠ́гнути (суспрѠ́ћи и сўспрѠ́ћи), сўспрѠ́гнѣм; *суспрѠ́гнўвши // суспрѠ́гāv(ши) и сўспрѠ́гāv(ши)*
сўсрѠ́сти, сўсрѠ́тнѣм; *сўсрѠ́в(ши), сўсрѠ́тāv(ши)*
сўстѠ́гнути (сўстѠ́ћи и сўстѠ́ћи), сўстѠ́гнѣм; *сўстѠ́гāv(ши) и сўстѠ́гāv(ши)*
сўстигнути (сўстићи), сўстигнѣм; *сўстигāv(ши)*
трѠ́гнути (трѠ́ћи), трѠ́гнѣм; *трѠ́гнўвши // трѠ́гāv(ши)*
ўбегнути (ўбећи), ўбегнѣм; *ўбегнўвши // ўбегāv(ши)*
ўбјегнути (ўбјећи), ўбјегнѣм; *ўбјегнўвши // ўбјегāv(ши)*
ўвргнути се (ўврћи се), ўвргнѣм се; *ўвргнўвши се // ўвргāv(ши) се*
ўзбегнути (ўзбећи), ўзбегнѣм; *ўзбегнўвши // ўзбегāv(ши)*
ўзбјегнути (ўзбјећи), ўзбјегнѣм; *ўзбјегнўвши // ўзбјегāv(ши)*
ўздигнути (ўздићи), ўздигнѣм; *ўздигнўвши // ўздигāv(ши)*
ўзмáкнути (ўзмáћи и ўзмаћи), ўзмáкнѣм; *ўзмáкнўвши // ўзмáкāv(ши) и ўзмакāv(ши)*
ўлѠ́кнути (ўлѠ́ћи се и ўлѠ́ћи се), ўлѠ́кнѣм се; *ўлѠ́кнўвши се // ўлѠ́кāv(ши) се*
ўмáкнути (ўмáћи и ўмаћи), ўмакнѣм; *ўмакнўвши // ўмакāv(ши) и ўмакāv(ши)*
ўмукнути (ўмући), ўмукнѣм; *ўмукнўвши // ўмукāv(ши)*
ўсáхнути, ўсáхнѣм; *ўсáхнўвши // ўсáхāv(ши) и ўсáхāv(ши)*
ўспрѠ́гнути (ўспрѠ́ћи и ўспрѠ́ћи), ўспрѠ́гнѣм; *ўспрѠ́гнўв(ши) // ўспрѠ́гāv(ши) и ўспрѠ́гāv(ши)*
ўстáкнути (ўстáћи и ўстаћи), ўстáкнѣм; *ўстáкнўвши // ўстáкāv(ши) и ўстáкāv(ши)*
ўстѠ́гнути (ўстѠ́ћи и ўстѠ́ћи), ўстѠ́гнѣм; *ўстѠ́гāv(ши) и ўстѠ́гāv(ши)*
ўстргнути (ўстрћи), ўстргнѣм; *ўстргнўвши // ўстргāv(ши)*
ўстукнути, -кнѣм; *ўстукнўвши // ўстакāv(ши)*
ўсхтеги (ек), ўсхтѠ́м; *ўсхтѠ́в(ши)*
ўсхтјѠ́ти (ијек), ўсхтјѠ́м; *ўс[x]тјѠ́в(ши)*

утакнути (утаћи и ўтаћи), утакнѐм; *ута̀ка̋в(ши)* и *ўта̀ка̋в(ши)*
утѐгнути, утѐгнѐм; *утѐга̋в(ши)* и *ўтѐга̋в(ши)*
утолегнути се (утолећи се и утѐлећи се), утѐлегнѐ се; *уто̀лега̋в(ши) се* и *уто̀лега̋в(ши) се*;
ўтргнути (ўтрћи), ўтргнѐм; *ўтргнѐвши // ўтрга̋в(ши)*
хтѐти (ек.), хѐћу; *хтѐв(ши)*
хтјѐти (ијек.), хѐћу; *хѐтја̋в(ши)* и *хтја̋в(ши)*
цркнути (црћи), цркнѐм; *цркнѐвши // црка̋в(ши)*.

Остаје нам после свега изнетог да дамо и закључне напомене о пореклу и морфолошкој структури глаголских прилога у савременом српском језику. Данас су то нелични глаголски облици који не могу бити предикати у реченици, него сами или као део глаголских синтагми, као њихово лексичко језгро, по неком прилошком значењу одређују глагол у предикату. Најбоље их је данас звати глаголским прилозима – *глаголски прилог садашњи* и *глаголски прилог прошли*. Атрибут *глаголски* долази отуда што се увек граде од глаголских основа, презентске и инфинитивне, и што чине део глаголског система, *прилози* су зато што прилошки одређују место, време, начин, околност и сл. вршења радње у предикату а одреднице *садашњи* и *прошли* требало би схватити, пре свега, као обележје континуитета, генетске везе са активним партиципима презента и претерита. Различити покушаји преименовања ових глаголских облика, видели смо, нису успели и нису прихваћени зато што не обележавају ни значење (прилошко) ни функцију (одредбену) ни порекло (придевско, партиципско).

Глаголски прилог садашњи гради се од окрњене презентске основе и наставка *-ећи* и *-ући*. Зашто од „окрњене” презентске основе? Зато што је у давној прошлости, док су још били *nt* партиципи, вокалски део презентске основе заједно са делом наставка *-n-* фонетским путем дао назал *ɔ* или *ɛ*. Касније ће у историји српског језика назали бити деназализовани ($ɔ > y [u]$, $ɛ > e$), што ће дати завршетке *-ући* и *-ећи* који ће у савременом језичком осећању постати наставци (*ћ* је добијено јотованем друге компоненте наставка *-nt*), а једном окрњена основа, од које је вокалски наставак стопљен са *n* у назал, није се могла регенерисати, она је и данас окрњена, без вокалског наставка. Исти фонетски процес десио се и у 3. лицу множине презента у којем се некада на основу додавао наставак **nti*. У прве три презентске врсте (*-e/o-*, *-ne/no-*, *-je/jo-*) вокал *o* + *n* из наставка *-nti*, а у позицији између два сугласника прелазили су у назал *ɔ*, док је у истим фонетским условима вокал *u* из четврте презентске врсте + *n* дао назал *ɛ*; после деназализације, прелажења крајњег *u* у *ь* и његовог каснијег губљења на крају речи, као и после губљења финалног *t* добијени су данашњи облици трећег лица множине презента који се завршавају на *-y* или *-e*. И то је био повод да се тврди како се глаголски прилог садашњи гради од трећег лица множине презента на које се додаје наставак *-ћи*. Али то је нетачно из два разлога: прво, нико није објаснио постанак наставка *-ћи* нити га је генетски могуће објаснити; друго, ниједан глаголски облик се не може градити од готовог глаголског облика, него се сви они граде, као што је познато, од презентске или инфинитивне основе. Глаголски прилог садашњи се гради увек од презентске основе имперфективних глагола помоћу наставка *-ући* и *-ећи*. Наставак *-ећи* имају глаголи са презентском

основом на *-и*, а наставак *-ући* имају сви глаголи са *-е* на крају презентске основе и глаголи са презентском основом на *-а* (код којих се наставак додаје на пуну презентску основу, те се између основе и наставка јавља хијатско *j* – *пева-ј-ући*).

Глаголски прилог прошли гради се од инфинитивне основе и наставака *-виши* (и ређе *-в*) – код свих глагола са инфинитивном основом на самогласник и наставака *-авиши* (и ређе *-ав*) – код глагола са инфинитивном основом на сугласник. Они први (*-виши*, *-в*) директни су континуанти облика номинатива једине женског рода (и ређе мушког рода */-в/*) партиципа претерита актива, а ови други (*-авиши*, *-ав*) су нови, аналошки и истиснули су из употребе старе наставке *-ъши*, *-ъ*.

Александар Белић у *Историји српског језика* даје исцрпно објашњење ових нових наставака. Подсећајући да је некадашњи глаголски придев прошлога времена врло рано многим својим облицима постао прилог и да смо у општесловенском језику имали облике номинатива једине: а) *плетъ* (за м. и ср. род), *плетъши* (за ж. род), б) *знавъ*, *хваливъ*, *знавъши*, *хваливъши* и в) *хваљъ*, *хваљъши* – А. Белић надаље каже: „Од почетка наших писаних споменика употребљавају се ови облици као прилошки: *плет*, *плетше*, *плетши* и сва три прелазе у XVI–XVII и чак и у XVIII в. и тада се губе. Њих замењује наставак *-ав*, *-авиши* добивен првобитно код глагола типа *сејем* : *сејавиши*, *рвем се* : *рвавши се* и сл., тј. код оних где је у презенту у основи *е*, а у инфинитиву *а*. Облици *плетав*, *плетавиши* јављају се тек у XVI веку, а доцније сасвим потискују прве. *Хвалив*, *знав*, *знавши* и *хваливши* употребљавају се од најранијих времена и потискују у току времена облике *хваливше*, *знавше*; *хваљъ*, *хваљше*, *хваљши* – не јавља се у нашем језику уопште; истиснуто је из језика пре писаних споменика” (Белић 1999: 383).

Глаголски прилог прошли гради се од глагола оба вида. У употреби је чешћи од свршених глагола, али се може градити и од несвршених. То смо видели код Т. Маретића и М. Стевановића, а овде ћемо додати и Белићеве примере: *трѣсти*, *трѣс-авиши*; *трѣти*, *трѣ-виши*; *плѣсти*, *плѣт-авиши*; *грѣсти*, *грѣб-авиши*; *мрѣти*, *мрѣ-виши*; *дрѣти*, *дрѣ-виши*, *дрѣ-в*; *клѣти*, *клѣ-виши*; *ићи*, *иш-авиши*; *орати*, *арѣ-виши*; *гнѣти*, *гнѣ-виши*; *бѣти* (*бијем*), *бѣ-виши*; *купѣвати*, *купѣвѣ-виши*; *кљѣвати*, *кљѣвѣ-виши*; *казѣвати*, *казѣвѣ-виши*; *писати*, *писѣ-виши*; *чуѣвати*, *чуѣвѣ-виши*; *умѣти*, *умѣ-виши*; *носѣти*, *носѣ-виши*; *држати*, *држѣ-виши* (Белић 2000: 219–245). Нема, дакле, никакве сметње да се глаголски прилог прошли гради и од несвршених глагола. Нису у праву они који тврде да се овај облик гради искључиво од свршених глагола или углавном од свршених „а врло ретко” или „по изузетку” од несвршених.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић и др. 2005:** Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Zinka, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1999:** Александар Белић, *Историја српског језика* (Изабрана дела Александра Белића, т. 4), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Граматице. О граматицама* (Изабрана дела Александра Белића, т. 12), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић 1978:** Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ђорђевић 1975:** Петар Ђорђевић, *Старословенски језик*, Нови Сад: Матица српска.
- Маретић 1963:** Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović u saradnji sa Zorom Vukadinović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Меје 1951:** А. Мейе, *Общеславянский язык*, Москва: Издательство иностранной литературы.
- Пипер/Клајн 2013:** *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Силић/Прањковић 2005:** Josip Silić i Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Симић 2001:** Радоје Симић, *Српска граматика I. Увод, фонологија, морфологија*, Београд: МХ Актуел.
- Стевановић 1970:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Хабургаев 1986:** Г. А. Хабургаев, *Старославянский язык*, Москва: „Просвещение”.
- Хам 1970:** Josip Hamm: *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Milan V. Stakić

THE ORIGIN AND MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF VERB PARTICIPLES

Summary

Author is proving that, on the first place, the grammarians who claim that the present participle is formed by adding of the ending *-ći* to the present tense's 3. person plural form – are not right. Either *-ći* is an ending, neither is it added on the full verbal form. The participles, by their origin, are the active participles that kept their determinative function but lost the adjectival meaning, they do not determine the nouns but verbs and become adverbs: (1) the present tense's active participle (Serb. term = *glagolski prilog sadašnji*), (2) the preterit's active participle (Serb. term = *glagolski prilog prošli*). The first one is formed from imperfective verbs only, the second one – from verbs of both verbal aspects. The first one is formed from the present tense's stem, the second one – from the infinitive's stem.

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

УЗРОЧНИ СУБОРДИНАТОРИ И ТЕОРИЈА ДОМЕНА – ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ПРИСТУП**

У раду испитујемо разлике између узрочних субординатора *јер*, *пошто*, *зато што*, *због тога што*, *будући да* и *с обзиром да* помоћу упитника који смо саставили на основу параметара о којима говори теорија домена (Свитсер 1990; Нордман / Де Блејзер 2000). На узорку од 127 изворних говорника српског језика показало је да субординаторе *будући да* и *с обзиром да* можемо сматрати у основи закључним, јер им је примарни домен употребе закључност, док су у обележавању реалне узрочности значајно лошије решење од осталих испитиваних субординатора, које можемо сматрати општеузрочним. Такође, унутар епистемичког домена (закључно значење) важан фактор је смер закључивања, па су у проспективном закључивању закључни субординатори увек значајно боље решење од свих општеузрочних, док у ретроспективном закључивању то није нужно случај, за шта тек треба понудити поуздано објашњење.

Кључне речи: *везник јер*, *везник пошто*, *везн. спој зато што*, *везн. спој због тога што*, *везн. спој будући да*, *везн. израз с обзиром да*, теорија домена, узрочно и закључно значење, семантика, синтакса

1. Увод

1.1. О предмету рада уопште

Граматику српског језика, као и друга литература, идентификују различите узрочне субординаторе: *везнике јер*, *пошто*, *како*, *кад*, *што*, *чим*, *док*, *тек*; *везничке спојеве зато што*, *због тога што*, *услед тога што*, *за-*

* msc@fil.bg.ac.rs

** Приликом припреме овог рада драгоцене су биле примедбе, предлози и савети које су ми дали Балша Стипчевић, Дина Томић Анић, Мирјана Мирић и Невена Буђевац, због чега им дугујем посебну захвалност. У налажењу испитаника незаменљиви су били Оливер Тошковић, Душица Божовић и Невена Буђевац, а веома су ми помогли и Дина Томић Анић, Иван Игњатовић, Мирјана Мирић, Стефан Миросављевић, Александра Јовановић, Данијела Кузмановић, Исидора Смиљанић, Маја Живановић, Марија Милетић, Јелена Пурић, Мина Чутура, Тијана Петковић, Оливера Тотошковић, Јелена Славковић, Николина Говоруша, Лазар Бојичић и Ана Голубовић. На овом месту им се свима срдечно захваљујем.

хваљујући томе што, будући да; везнички израз *с обзиром (на то) да* и др. (уп. Стевановић 1969; Ковачевић 1988; Станојчић/Поповић 2008; Мразовић 2009). Кад је реч о разликама унутар ове класе, предмет истраживања била су различита питања: преклапање временског и узрочног значења (уп. Стевановић 1969; Милошевић 1984–1985; 1986; Ковачевић 1988; Танасић 2013), изражавање различитих типова узрочности (Ковачевић 1988) или нормативни статус појединих узрочних везника и везничких израза (Маретић 1963; Стевановић 1969; Ковачевић 1986; Клајн 2004: 159).

Мање пажње посвећено је, међутим, дистинкцији између узрочног и закључног значења. У теорији домена И. Свитсер (1990) узрочно значење разликује се од закључног: узрочно-последична веза постоји између догађаја у стварности, тј. у „домену садржаја”, а закључивање припада менталној сфери, „епистемичком домену”.

Циљ овог истраживања јесте да испита да ли се узрочни субординатори разликују у погледу дистинкције *узрочност : закључност*, тј. да ли су неки од њих специјализовани за једно од та два значења. Како је узрочно значење конкретније од закључног, које је изведено из узрочног (закључност се концептуализује као ментална каузалност, уп. одељак 1.2) може се претпоставити да су они узрочни субординатори који су семантички сложенији специјализовани за закључно, а не („чисто”) узрочно значење. Такав је, пре свега, везнички израз *с обзиром да*, настао од споја предлога с једном пунозначном речју – именицом *обзир*, чије је основно значење ’пажња, поштовање, *разумевање*’ (уп. РСЈ; курзив је наш). Семантички сложенијим могао би се сматрати и спој *будући да* – иако глагол *бити* није пунозначан, облик глаголског прилога садашњег може имплицирати различита прилошка значења. За разлику од њих, везници *јер* и *пошто* су и формално и семантички једноставнији, па се може претпоставити да су типичније средство изражавања узрочног значења.

Извесно је – међутим – да ова граница није оштра: већ и летимичним прегледом корпуса може се утврдити да се и субординаторима *будући да* и *с обзиром да* може обележити и „обичан” узрок (а не само закључивање). То добро илуструју следећи примери из Електронског корпуса српског језика (ЕКСЈ):

- (1) **Будући да** су свукуд стизали пре мене, добијали су пре мене одречан одговор [...] **Будући да** нам је пртљаг био тежак, затражили смо од гостионичара да упрегне два коња у стара отворена сељачка кола. (А. Тишма, „Хиљаду и друга ноћ”)
- (2) Ленкин шал којим је чувала крста нико није сликао, **с обзиром да** га је смотала под астал, као и целу себе [...] (М. Ђурђевић, *Леш у фундусу*)

Уколико бисмо, дакле, хтели да своје претпоставке проверимо анализом корпуса, морали бисмо анализирати велики број примера за сваки од појединачних субординатора, јер се једино на великом броју примера може убедљиво показати да је одређена употреба знатно обичнија, тј. фреквентнија од

неке друге. Међутим, додатни проблем за такву анализу јесте чињеница да нису ретки примери који се не могу без остатка сврстати у једну или другу групу, тј. могу се интерпретирати и као узрочност и као закључност, па је истраживач принуђен да се ослања искључиво на сопствену интуицију.

Зато смо се одлучили да разлику између узрочних субординатора у погледу дистинкције *узрочност* : *закључност* проверимо експерименталним путем. Од примера из Електронског корпуса српског језика направили смо онлајн упитник који су чинили различити примери конструкција са узрочним клаузама у контексту који је био недвосмислено узрочан или недвосмислено закључан. Задатак испитаника (127 образованих монолингвалних изворних говорника српског језика) који су попуњавали упитник био је да за сваки пример на скали од 1 до 6 процене колико је који од понуђених субординатора – *јер*, *пошто*, *зато што*, *због тога што*, *будући да* и *с обзиром да* – прихватљив у датом контексту.

Структура овог рада је следећа: у одељку 1.2 представљамо теоријски оквир (теорију домена И. Свитсер) и резултате сродних истраживања на материјалу других језика; у одељку 2 детаљно описујемо и образлажемо начин на који је формиран упитник и критеријуме за испитанике, а затим формулишемо хипотезу; у одељку 3 саопштавамо резултате анкете и статистички их анализирамо; у одељку 4 интерпретирамо добијене резултате; у одељку 5 сажимамо најважније закључке и разматрамо могућа будућа истраживања.

1.2. Теоријски оквир

И. Свитсер (1990) налази да се разноврсни примери „прагматичке двозначности” везника могу објаснити тиме што се они могу употребљавати у различитим (семантичким) доменима. Основни домен је домен садржаја (ДС), али се значење које везник обележава у том домену може пресликавати у друге, апстрактније домене. Следећа два примера илуструју употребе у различитим доменима:

- (3) Ваза се разбила(,) јер је пала.
- (4) Мора бити да се ваза разбила, јер је пала.

У примеру (3) реч је о узрочно-последичном односу између две ситуације у стварности – један догађај (то што је ваза пала) проузроковао је други (разбила се). У овом случају везник обележава каузалност у стварности, тј. у реалном домену или домену садржаја (ДС). У примеру (4), међутим, то није случај: овде се последица не констатује као чињеница, већ се износи само као претпоставка: закључује се о могућој последици тога што је ваза пала. То значи да везник *јер* овде не обележава каузалност у стварности, већ у менталном домену, у мишљењу одн. резонувању о неком могућем развоју догађаја, или, терминологијом И. Свитсер (1990), у епистемичком домену (ЕД).

Употребу у епистемичком домену илуструје и следећи пример:

- (5) Мора бити да је ваза пала, јер се разбила.

И овде је реч о каузалности у ЕД, тј. о закључивању, али то закључивање сада има обрнут смер – закључује се о узроку на основу последице, а не, као у примеру (4), о последици на основу узрока. Значај смера закључивања посебно истичу Нордман и Де Блејзерова (2000) и називају га „појмовним редоследом” (*conceptual order*), који може имати две вредности: У–П и П–У. Нама се чини да је *смер закључивања* интуитивнији појам, па ћемо, како смо већ учинили у једном ранијем истраживању (в. Чудомировић 2015а), користити тај израз и разликовати *проспективно закључивање* (закључивање о последици на основу узрока) и *ретроспективно закључивање* (закључивање о узроку на основу последице).

Како примећује Ланг (2000: 252–253), код употребе у ЕД бар једна од клауза мора имати вредност *претпоставке*, а не обавештења. У примерима (4) и (5) то је експлицитно евиденцијалним маркером *мора бити да*, а у исту сврху могли би бити употребљени и други маркери евиденцијалности (*изгледа, чини се, очигледно* итд.) или епистемичке модалности (*можда, вероватно, сигурно, ваљда* итд.).¹ И. Свитсер употребу ових маркера не коментарише посебно, али је јасно да су они важни за разликовање закључног односа од „обичне” каузалности, тј. узрочно-последичног односа у ДС. То постаје очигледније ако приметимо да је пример (3) начелно двозначан у погледу домена у ком треба интерпретирати везник *јер* – може се замислити да (3) изговори особа која не зна поуздано да се ваза разбила, него је само веома уверена у то. У том случају реч би била о употреби у ЕД, а не у ДС.² Ван контекста таква интерпретација је мало вероватна, па се чини да је некакав маркер закључивања неопходан да би се везник интерпретирао у ЕД, али кад контекст обезбеђује довољно показатеља да је реч о закључивању, експлицитан маркер закључивања није неопходан да би се разумело да је реч о ЕД:

- (6) Знаш да се надаш да је ваза остала читава, али то није реално. Иако нисмо видели како је завршила, не треба да себи да дајемо лажну наду. Ваза се разбила, јер је пала.

Очигледно, идентични примери могу у различитим контекстима илустровати и каузалност у ДС и каузалност у ЕД. Ако се употреби маркер закључивања, то отклања двозначност, тј. искључује интерпретацију у ДС, али ако таквог маркера нема, обе интерпретације су начелно могуће. Наравно, ова потенцијална двозначност између ДС и ЕД не постоји код ретроспективног закључивања: ако се узрок изводи из последице, као у нашем примеру (5), јасно је да може бити реч само о закључивању, а не о реалној каузалности, јер у стварности може само последица проистећи из узрока, а не обрнуто – другим речима, каузалност је (у реалном свету) увек проспективна. Зато је

¹ О појму евиденцијалности и евиденцијалним маркерима у српском, као и о односу између евиденцијалности и епистемичке модалности в. Вимер/Врдољак 2011а; 2011б; као и Чудомировић 2015б.

² У том случају свака од клауза нужно представља засебну информацију, па у писању није могућа варијанта без зареза. Ово детаљније коментаришемо у наставку.

у примеру (5) могуће изоставити маркер закључивања а да то не произведе никакву двозначност:

(7) Ваза је пала, јер се разбила.

Пошто у стварности ваза која се разбије више не постоји као целовит предмет, пример (7) може имати смислену интерпретацију само у ЕД.

И. Свитсер примећује да је за разликовање ДС од ЕД некада важна и интонација, тј., у писању, интерпункција (наравно, под условом да је прецизна, тј. да заиста одражава интонацију). Позивајући се на Чејфа (в. Свитсер 1990: 82–83), она показује да је у примерима где је узрочна клауза фокализована (јер је претходни садржај одраније познат) вероватна само узрочна интерпретација, тј. интерпретација у ДС, док су тамо где обе клаузе саопштавају засебне информације могуће обе интерпретације:

(8) Ана воли Виктора јер је он подсећа на њену бившу љубав. (само ДС)

(9) Ана воли Виктора, јер је он подсећа на њену бившу љубав.
(ДС или ЕД)

Најзад, поред ДС и ЕД, Свитсерова издваја и трећи домен – домен говорних чинова (ДГЧ):

(10) Шта радиш вечерас, јер се даје добар филм.

У овом случају везник се не може интерпретирати ни у ДС ни у ЕД – каузалност није ни у стварности ни у резонувању, већ се узрочном клаузом обрлаже говорни чин изведен вишом клаузом. Да је у овом случају неопходно искорачити у трећи домен – домен говорних чинова – види се по томе што однос који обележава везник постаје очигледнији ако се илокутивна снага исказа експлицира перформативним глаголом: (*Питам те шта радиш вечерас, јер се даје добар филм*). Иако и овакав однос представља неку врсту каузалности, наше истраживање тиче се односа између узрочности (у ДС) и закључности, па употребу у ДГЧ нећемо разматрати.

Да резимирамо: према теорији И. Свитсер (1990) и ауторима који је коментаришу и допуњују (уп. Ланг 2000; Нордман / Де Блејзер 2000), за анализу употребе узрочних везника битан параметар је домен употребе, а ако је тај домен ЕД, битан је и смер закључивања. Границу између ДС и проспективног закључивања у ЕД није увек лако повићи, а интерпретацију на једну или другу страну усмерава контекст, као и (не)постојање маркера закључивања. Када укрстимо домен употребе и смер каузалности / закључивања, добијамо три могућа каузална сценарија (уп. Нордман / Де Блејзер 2000), која обједињујемо у следећој табели:

Табела 1. Три основна каузална сценарија:
узрочно-последични однос у стварности (1),
проспективно закључивање (2) и ретроспективно закључивање (3)

Домен	Смер каузалности / закључивања	Пример	Напомене
ДС	ПРОСПЕКТИВАН	(1) Ваза се разбила(,) јер је пала.	Садржаји клауза износе се као чињенице, обавештења.
ЕД	Проспективан	(2) Мора бити да се ваза разбила, јер је пала.	Бар једна од клауза мора бити <i>претпоставка</i> , што се може експлицитирати неким маркером закључивања. Без таквог маркера постоји, у начелу, двозначност између (1) и (2), тј. између ДС и ЕД.
	Ретроспективан	(3) Мора бити да је ваза пала, јер се разбила.	Чак и без маркера не долази у обзир интерпретација у ДС, јер ретроспективни смер у ДС није могућ.

Различита истраживања показала су да теорија домена може бити добар оквир за анализу семантике узрочних везника (в. нпр. Келер 1995 за немачки, као и радове на материјалу француског, немачког и мађарског које наводе Пандер Мат и Сандерс 2000: 60), иако има аутора, попут Пандер Мата и Сандерса (2000), који овај приступ критикују. Ипак, ни они не одбацују разликовање ДС, ЕД и ДГЧ као такво, већ само сматрају да избор између различитих узрочних везника (њихово истраживање је на материјалу холандског језика) битно зависи и од других фактора, као што су учешће воље (вољна : аутоматска каузалност) и дистанца између говорника и „субјекта свести” (уп. Пандер Мат / Сандерс 2000).

2. Корпус, упитник, узорак и хипотеза

Како бисмо формирали упитник састављен од аутентичних примера, на ЕКСЈ³ прегледали смо више стотина примера узрочних клауза са различи-

³ Електронски корпус српског језика развија се на Математичком факултету Универзитета у Београду, а налази се на следећој адреси: <http://korpus.matf.bg.ac.rs>.

тим узрочним субординаторима, ексцерпирани укупно 46 примера за које смо сматрали да недвосмислено илуструју узрочно (ДС) одн. закључно (ЕД) значење и разврстали их према домену којем припадају, а оне који припадају ЕД и према смеру закључивања. Што се тиче положаја узрочне клаузе, ексцерпирани смо само примере у којима је она у „постпозицији”, тј. на крају више реченице чији је конституент, а не и оне у којима је „у инверзији”. За то постоје два разлога: (1) кад је узрочна клауза на почетку више реченице, у њој није могуће употребити везник *јер*, па би, ако бисмо у упитник укључили примере са узрочном клаузом у обе позиције, било тешко поредити одговоре испитаника на питања у којима њихов избор заправо није био исти; (2) осим тога, положај зависне клаузе пре свега има везе са информативном актуализацијом реченице, тј. информативном вредношћу садржаја који клауза износи, а не са семантичким односом између садржаја зависне клаузе и садржаја више клаузе, па не би требало да битно утиче семантичку прикладност субординатора у одређеном контексту.

Тако формиран корпус затим су проценила још четири истраживача са искуством у лингвистичком и/или психолингвистичком раду, при чему смо из оригиналних примера изоставили употребљене субординаторе, како не би утицали на процену, а из примера које смо сврстали у ЕД изоставили смо и експлицитне маркере закључивања. Све примере за које би бар један од процењивача сматрао да не припадају домену у који су сврстани, или да би се могли интерпретирати и на други начин, искључили смо из корпуса (таквих примера укупно је било 12).

Од преостале 34 конструкције са узрочном клаузом изабрали смо по четири примера за сваки од три каузална сценарија (в. одељак 1.2), трудећи се да што боље испуњавају следеће услове:

- да не буду предугачки (не дужи од 2–3 просечно дуге реченице), али да у исто време контекст буде довољан да се пример може потпуно разумети;
- да не захтевају специфична знања нити стручност да би се разумели;
- да не садрже архаичну или дијалекатску лексику и, уопште, изразе и облике за које се може претпоставити да просечном говорнику нису блиски и да би стога испитаницима могли одвлачити пажњу од задатка;
- да не садрже речи или изразе који би из формалних, стилских или неких других разлога фаворизовали само неке од понуђених субординатора.⁴

На тај начин добили смо 12 репрезентативних примера, од чега четири илуструју каузалност у ДС, а осам у ЕД (по четири за проспективно и за ретроспективно закључивање; в. прилог 1). На месту на ком је у оригиналу стајао субординатор оставили смо црту, а примере односа у ЕД морали смо

⁴ На пример, ако би се у наставку текста иза црте нашла заменица или везник *што*, то би субординаторе *пошто*, *зато што* и *због тога што* чинило неприхватљивим у таквом задатку, али не из семантичких, већ искључиво из стилских разлога.

додатно модификовати. Наиме, у неким од оригиналних примера које смо одабрали као репрезентативне за закључни однос закључност је била експлицирана неким маркером закључивања, док у неким другим то није био случај. Како смо видели у претходном одељку, с разлогом се може очекивати да (не)постојање маркера закључивања утиче на интерпретацију, а самим тим би могло утицати и на избор везника, што значи да се тај фактор мора контролисати. Зато смо за сваки од осам примера закључног односа конструисали још по једну варијанту – тамо где у оригиналу није било маркера закључивања конструисали смо и верзију са маркером (уметнули смо маркер закључивања попут *очигледно, изгледа, мислим да* и сл.), а тамо где је оригиналу био употребљен маркер, конструисали смо верзију без њега.⁵ На тај начин смо добили две верзије упитника – четири примера за каузалност у ДС била су иста за све испитанике, а осам примера за ЕД имали су по две варијанте – једну са маркером закључивања и једну без њега, тако да за свако од тих питања половина испитаника ради једну, а половина другу верзију.

Задатак испитаника у свим случајевима био је исти – да на скали од 1 до 6 процене колико је сваки од понуђених субординатора прихватљив у датом контексту (при чему 1 значи „потпуно неприхватљив”, а 6 „потпуно прихватљив”). У свим примерима понуђени су били исти субординатори: *јер, пошто, зато што, због тога што, будући да* и *с обзиром да*. Како смо већ објаснили у одељку 1.1, можемо претпоставити да су везници *јер* и *пошто*, као формално једноставнији и семантички „празнији” прикладнији да обележе каузалност у ДС, а да су *будући да* и *с обзиром да* прикладнији у ЕД. Међутим, пошто су *будући да* и *с обзиром да* формално знатно сложенији од *јер* и *пошто* (вишеструко су дужи, и у гласовима/словима, и у слоговима и у речима), могуће је да их испитаници и само због тога оцене слабије него једноставније и типичније везнике *јер* и *пошто*. Зато смо међу понуђене субординаторе укључили и *зато што* и *због тога што*⁶ – они су приближно једнако формално сложени као и *будући да* и *с обзиром да*, али су семантички једноставнији – њихова семантика почива на узрочном прилогу *зато* одн. предлогу са узрочним значењем *због*, који у основној употреби обележавају каузалност у стварности, тј. у ДС. Ако се субординатори *будући да* и *с обзиром да* буду разликовали и од њих, а не само од *јер* и *пошто*, то ће бити потврда да је реч о семантичким, а не само формалним разликама између ових субординатора.

⁵ Осим ових измена, у примеру 4 изворно употребљени облик *мрзело* заменили смо (за говорнике с екавског подручја обичнијим) *мрзело*, а у примеру 2 смо уметнули зарез испред узрочне клаузе: иако у оригиналу није употребљен, он је на том месту оправдан (јер се садржај више клаузе не подразумева из ранијег контекста), а ако га нема, то може фаворизовати интерпретацију у ДС (в. одељак 1.2).

⁶ Формално посматрано, ови изрази се не би морали посматрати као субординатори, тј. конструкције са њима могле би се анализирати као спојеви корелативно употребљеног прилога *зато* одн. заменице *тај* у конструкцији са предлогом *због* и односне клаузе са везником *што*, што примећује још Стевановић (1969: 890–891). Ипак, како је у литератури постало уобичајено сматрати их еквивалентима зависних везника, тј. обележјима узрочних клауза (уп. Стевановић 1969; Поповић 2008), овде их третирамо тако.

Најзад, групи од 12 задатака које смо претходно описали додали смо и два контролна питања – реч је о примерима које смо сами конструисали, и у којима уопште нема узрочне клаузе, па је на црти немогуће употребити било какав везник / субординатор (у оба случаја црта је стајала на месту на ком би се једино могао употребити предлог). Функција ових питања била је да провери да ли испитаници заиста пажљиво читају примере и процењују понуђене субординаторе. Пошто су у овим питањима сви узрочни субординатори били једнако неприхватљиви – не само семантички него и граматички – сви би морали бити оцењени јединицом, па смо испитанике који то нису учинили (тј. оне који у контролним питањима дају оцене веће од јединице) искључили из узорка.

У коначном облику упитник је, дакле, имао 14 питања (комплетан упитник налази се у прилогу 1). Према провери коју смо извели са двоје изворних говорника српског језика, за попуњавање упитника било је потребно између 15 и 20 минута, што је прихватљиво трајање.

Анкету смо спровели преко интернета. За сваку од две верзије упитника направили смо засебан Гугл формулар, који је био доступан четири дана. Испитаници су били изворни говорници српског језика – студенти или високообразовани – њих укупно 127.⁷

Наша хипотеза јесте да ће испитаници субординаторе *будући да* и *с обзиром да* у ЕД оценити значајно боље од осталих субординатора, а у ДС значајно лошије од осталих субординатора. Како се у примерима у ЕД варирају још два фактора – смер закључивања и постојање маркера закључивања – део хипотезе који се односи на ЕД може бити потврђен потпуно – да поменути субординатори буду оцењени значајно боље од осталих без обзира на смер закључивања и постојање маркера – или само делимично – да буду оцењени боље у зависности од вредности неког од ових фактора.

3. Резултати и статистичка анализа

3.1. Домен садржаја

Каузалност у ДС у нашој анкети илустровала су 4 примера (в. примере 1–4 у прилогу 1). У следећој табели приказујемо просечне оцене за сваки од субординатора у овој групи питања.

⁷ У овај број не улазе испитаници које смо искључили из узорка – било зато што нису одговорили критиеријумима, било зато што се, због начина на који су одговарали на контролна питања, њихови одговори нису могли сматрати позданима.

Табела 2. Просечна оцена за сваки од субординатора у примерима који илуструју каузалност у ДС

Субординатор	Број испитаника	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,9154	0,96168
пошто	127	4,5335	1,04481
зато што	127	4,5531	1,06282
због тога што	127	4,0827	1,14913
будући да	127	3,3327	1,28253
с обзиром да	127	3,0630	1,26144

Анализа варијансе показује да између субординатора у ДС постоји значајна разлика ($F = 53,819$; $dF = 5, 756$; $p = ,000$). Шефеов пост-хок тест показује да су субординатори *будући да* и *с обзиром да* оцењени значајно лошије од свих других. Кад је реч о осталим субординаторима, овај тест показује да нема значајне разлике између просечних оцена за субординаторе *јер*, *пошто* и *зато што*, док је везнички спој *због тога што* оцењен значајно лошије од *јер*, али не и од *пошто* и *зато што* (мада је код овог другог та разлика на ивици статистичке значајности – $p = ,054$), али и даље значајно боље од *будући да* и *с обзиром да*. Детаљне резултате Шефеовог теста дајемо у прилогу 2, а овде их сажимамо у следећој табели:

Табела 3. Разлике између просечних оцена за појединачне субординаторе у примерима који илуструју каузалност у ДС, према Шефеовом тесту (детаљни резултати теста налазе се у прилогу 2)

Субординатор и просечна оцена	Оцењен је значајно боље од:	Оцењен је значајно лошије од:	Оцењен је приближно исто као и (нема значајне разлике у просечним оценама):
<i>јер</i> (4,92)	<i>због тога што</i> , <i>будући да</i> , <i>с обзиром да</i>	–	<i>пошто</i> , <i>зато што</i>
<i>пошто</i> (4,53)	<i>будући да</i> , <i>с обзиром да</i>	–	<i>јер</i> , <i>зато што</i> , <i>због тога што</i>
<i>зато што</i> (4,55)	<i>будући да</i> , <i>с обзиром да</i>	–	<i>јер</i> , <i>пошто</i> , <i>због тога што</i>

<i>због тога што</i> (4,08)	<i>будући да,</i> <i>с обзиром да</i>	<i>јер</i>	<i>пошто,</i> <i>зато што</i>
<i>будући да</i> (3,33)	–	<i>јер, пошто,</i> <i>зато што, због</i> <i>тога што</i>	<i>с обзиром да</i>
<i>с обзиром да</i> (3,06)	–	<i>јер, пошто,</i> <i>зато што, због</i> <i>тога што</i>	<i>будући да</i>

Како су субординатори *будући да* и *с обзиром да* оцењени значајно слабије од свих осталих, ови резултати у складу с делом наше хипотезе који се односи на ДС.

3.2. Епистемички домен

3.2.1. Епистемички домен у целини

У овом одељку представимо резултате за примере у ЕД заједно (в. примере 5–12 у прилогу 1), а у наредна два одељка резултате за проспективно и ретроспективно закључивање понаособ.

Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у свим примерима у ЕД (без обзира на смер закључивања и постојање маркера закључивања) налазе се у следећој табели:

Табела 4. Дескриптивни подаци за сваки од субординатора на примерима који илуструју каузалност у ДС

Субординатор	Број испитаника	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,0650	0,98385
пошто	127	4,1772	0,93600
зато што	127	3,5472	1,04011
због тога што	127	3,3996	1,02946
будући да	127	4,7146	0,77679
с обзиром да	127	4,7402	0,86754

Анализа варијансе показује да су разлике међу овим просечним оценама значајне ($F = 45,376$; $df = 5, 756$; $p = ,000$), а Шефев пост-хок тест да су субординатори *будући да* и *с обзиром да* оцењени значајно боље од свих осталих, док су субординатори *јер* и *пошто* оцењени значајно лошије од бу-

дући да и *с обзиром да*, али значајно боље од *зато што* и *због тога што*. Детаљне резултате Шефеевог теста дајемо у прилогу 3, а овде их сажимамо у следећој табели:

Табела 5. Разлике између просечних оцена за појединачне субординаторе у примерима који илуструју каузалност у ЕД, према Шефеевом тесту (детаљни резултати теста налазе се у прилогу 3)

Субординатор и просечна оцена	Оцењен је значајно боље од:	Оцењен је значајно лошије од:	Оцењен је приближно исто као и (нема значајне разлике у просечним оценама):
<i>јер</i> (4,06)	зато што, због тога што	будући да, с обзиром да	пошто
<i>пошто</i> (4,18)	зато што, због тога што	будући да, с обзиром да	јер
<i>зато што</i> (3,55)	–	јер, пошто, будући да, с обзиром да	због тога што
<i>због тога што</i> (3,40)	–	јер, пошто, будући да, с обзиром да	зато што
<i>будући да</i> (4,71)	јер, пошто, зато што, због тога што	–	с обзиром да
<i>с обзиром да</i> (4,74)	јер, пошто, зато што, због тога што	–	будући да

Пошто су субординатори *будући да* и *с обзиром да* у ЕД оцењени значајно боље од свих осталих (за разлику од ДС, где је било обрнуто), што значи да, у начелу, за испитанике представљају бољи избор од осталих понуђених субординатора кад треба обележити закључности, и ови резултати су у складу с нашом хипотезом.

3.2.2. Проспективно закључивање

Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у примерима проспективног закључивања (без обзира на постојање маркера закључивања, в. примере 5–8 у прилогу 1) налазе се у следећој табели:

Табела 6. Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у примерима који илуструју каузалност у ЕД са проспективним закључивањем

Субординатор	Број испитаника	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,1083	1,07487
пошто	127	4,0079	1,09015
зато што	127	3,8012	1,08669
због тога што	127	3,7185	1,15212
будући да	127	4,8957	0,90273
с обзиром да	127	4,9449	0,91716

Анализа варијансе показује да између ових просечних оцена постоји значајна разлика ($F = 34,242$; $dF = 5, 756$; $p = ,000$), а Шефеев пост-хок тест показује да су субординатори *с обзиром да* и *будући да* оцењени значајно боље од свих осталих, док између просечних оцена за субординаторе *јер*, *пошто*, *зато што* и *због тога што* нема значајних разлика. Детаљне резултате Шефеевог теста дајемо у прилогу 4, а овде их сажимамо у следећој табели:

Табела 7. Разлике између просечних оцена за појединачне субординаторе у примерима који илуструју проспективно закључивање, према Шефеевом тесту (детаљни резултати теста налазе се у прилогу 4)

Субординатор и просечна оцена	Оцењен је значајно боље од:	Оцењен је значајно лошије од:	Оцењен је приближно исто као и (нема значајне разлике у просечним оценама):
<i>јер</i> (4,11)	–	будући да, с обзиром да	пошто, зато што, због тога што
<i>пошто</i> (4,01)	–	будући да, с обзиром да	јер, зато што, због тога што
<i>зато што</i> (3,80)	–	будући да, с обзиром да	јер, пошто, због тога што
<i>због тога што</i> (3,72)	–	будући да, с обзиром да	јер, пошто, зато што

<i>будући да</i> (4,90)	јер, пошто, зато што, због тога што,	–	с обзиром да
<i>с обзиром да</i> (4,94)	јер, пошто, зато што, због тога што,	–	будући да

Како су субординатори *будући да* и *с обзиром да* у проспективном закључивању оцењени значајно боље од свих осталих, и ови резултати су у складу са нашом хипотезом.

3.2.3. Ретроспективно закључивање

Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у примерима ретроспективног закључивања (без обзира на постојање маркера закључивања, в. примере 9–12 у прилогу 1) налазе се у следећој табели:

Табела 8. Просечна оцена за сваки од субординатора у примерима који илуструју каузалност у ЕД са ретроспективним закључивањем

Субординатор	Број испитаника	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,0217	1,16795
пошто	127	4,3465	1,06115
зато што	127	3,2933	1,20519
због тога што	127	3,0807	1,16278
будући да	127	4,5335	0,92815
с обзиром да	127	4,5354	1,06006

Анализа варијансе показује да су разлике између ових просечних оцена значајне ($F = 42,504$; $dF = 5, 756$; $p = ,000$). Шефеов пост-хок тест показује да су у овом контексту субординатори *зато што* и *због тога што* оцењени значајно лошије од свих других, а субординатори *будући да* и *с обзиром да* значајно боље од свих осим везника *пошто*. Детаљне резултате Шефеовог теста дајемо у прилогу 5, а овде их сажимамо у следећој табели:

Табела 9. Разлике између просечних оцена за појединачне субординаторе у примерима који илуструју ретроспективно закључивање, према Шефеовом тесту (детаљни резултати теста налазе се у прилогу 5)

Субординатор и просечна оцена	Оцењен је значајно боље од:	Оцењен је значајно лошије од:	Оцењен је приближно исто као и (нема значајне разлике у просечним оценама):
<i>јер</i> (4,02)	зато што, због тога што	будући да, с обзиром да	пошто
<i>пошто</i> (4,34)	<i>зато што, због тога што</i>	–	<i>јер, будући да, с обзиром да</i>
<i>зато што</i> (3,29)	–	<i>јер, пошто, будући да, с обзиром да</i>	<i>због тога што</i>
<i>због тога што</i> (3,08)	–	<i>јер, пошто, будући да, с обзиром да</i>	<i>зато што</i>
<i>будући да</i> (4,53)	<i>јер, зато што, због тога што</i>	–	<i>пошто, с обзиром да</i>
<i>с обзиром да</i> (4,53)	<i>јер, зато што, због тога што</i>	–	<i>пошто, будући да</i>

Резултати за примере ретроспективног закључивања нису у складу с нашом хипотезом – субординатори *будући да* и *с обзиром да* оцењени су значајно боље од *јер*, *зато што* и *због тога што*, али се не разликују значајно од везника *пошто*. О овоме дискутујемо у одељку 4.

3.2.4. Значај маркера закључивања

Како смо објаснили у одељку о упитнику, у питањима која илуструју употребу у ЕД контролисали смо постојање маркера закључивања, па су ови задаци (в. примере 5–12 у прилогу 1) имали по две варијанте – са маркером и без њега. То значи да је, од четири примера за проспективно закључивање, сваки испитаник видео два примера у којима је маркер био употребљен и два у којима није. У следећој табели дајемо дескриптивне податке за сваки од везника у вези са овим фактором.

Табела 10. Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у проспективном закључивању, одвојено за питања са маркером закључивања и без њега

Субордина- тор	Број испита- ника	Примери са маркером закључивања		Примери без маркера закључивања	
		Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,2402	1,23419	3,9764	1,27064
пошто	127	4,1142	1,25860	3,9016	1,30937
зато што	127	3,8465	1,29944	3,7559	1,32117
због тога што	127	3,6929	1,33934	3,7441	1,41403
будући да	127	4,9094	1,07537	4,8819	1,09555
с обзиром да	127	4,9567	1,10738	4,9331	1,16898

Анализа варијансе показала је да разлике у просечним оценама у задацима са маркером закључивања и без њега нису значајне ни за један од испитиваних субординатора (*јер*: $F = 2,816$; $dF = 1, 252$; $p = ,095$; *пошто*: $F = 1,740$; $dF = 1, 252$; $p = ,188$; *зато што*: $F = ,303$; $dF = 1, 252$; $p = ,582$; *због тога што*: $F = ,088$; $dF = 1, 252$; $p = ,767$; *будући да*: $F = ,041$; $dF = 1, 252$; $p = ,840$).

У следећој табели дајемо исте дескриптивне податке за ретроспективно закључивање:

Табела 11. Дескриптивни подаци за сваки од субординатора у ретроспективном закључивању, одвојено за питања са маркером закључивања и без њега

Субордина- тор	Број испитаника	Примери са маркером закључивања		Примери без маркера закључивања	
		Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација	Просечна оцена (1–6)	Стандардна девијација
јер	127	4,3386	1,29388	3,7047	1,49251
пошто	127	4,5984	1,23288	4,0945	1,36819
зато што	127	3,4646	1,37029	3,1220	1,41241
због тога што	127	3,2126	1,26854	2,9488	1,39846
будући да	127	4,6063	1,07207	4,4606	1,20450
с обзиром да	127	4,6535	1,27166	4,4173	1,25635

Анализа варијансе показује да су разлике у просечним оценама у задацима са маркером закључивања и без њега значајне за субординаторе *јер* ($F = 12,078$; $dF = 1, 252$; $p = ,000$) и *пошто* ($F = 9,508$; $dF = 1, 252$; $p = ,002$), за субординатор *зато што* ова разлика је маргинално значајна ($F = 3,847$; $dF = 1, 252$; $p = ,051$), а није значајна за субординаторе *због тога што* ($F = 2,479$; $dF = 1, 252$; $p = ,117$), *будући да* ($F = 1,036$; $dF = 1, 252$; $p = ,310$) и *с обзиром да* ($F = 2,218$; $dF = 1, 252$; $p = ,138$).

4. Од података ка закључцима

4.1. Узрочни субординатори и теорија домена

Резултати које смо добили показују да домен употребе јесте фактор на основу ког се испитивани субординатори могу диференцирати. Кад је реч о примерима у домену садржаја, видели смо да се субординатори *будући да* и *с обзиром да* разликују од свих осталих, тј. да ова два субординатора испитаници оцењују значајно лошије. Насупрот њима, просечне оцене за остале субординаторе – *јер*, *пошто*, *зато што* и *због тога што* – у ДС представљају оптималан избор – налазе се у горњем делу скале – од 4,08 за *због тога што* до 4,92 за *јер* – и значајно су више од просечних оцена за *будући да* и *с обзиром да*. То сугерише да су – кад треба означити узрочно-последични однос у стварности, а не закључивање – субординатори *јер*, *пошто*, *зато што* и *због тога што* преферирани избор и да бисмо их могли сматрати „узрочним у ужем смислу”.

Ако субординаторе у овој групи упоредимо међусобно, видимо да између њих ипак постоје и извесне разлике. Субординатор *због тога што* оцењен је најслабије; кад се упореди са просечном оценом за везник *јер*, та разлика је и статистички значајна, док је разлика у односу на субординатор *зато што* маргинално значајна ($p = ,054$, в. прилог 2). Једино у поређењу са везником *пошто* значајне разлике извесно нема ($p = ,075$, в. прилог 2). Највероватнији разлог за ово је то што је овај субординатор упадљиво дужи од осталих, па се може очекивати да у анкети буде оцењен нешто слабије. Ипак, чињеница да је и он оцењен значајно боље од *будући да* и *с обзиром да* потврђује да су разлози за њихов „лошији статус” у ДС дубље, семантичке, а не само формалне природе.

Кад је реч о субординаторима *будући да* и *с обзиром да*, њихови резултати у ДС такође захтевају додатан коментар. Њихове просечне оцене у овом домену су 3,33 и 3,06 (тим редом), што је нешто испод средње вредности на скали (пошто је скала од 1 до 6, средња вредност је 3,5). Овакав резултат у основи потврђује наша очекивања. Важно је, међутим, приметити да су ови просеци у два примера у ДС упадљиво нижи, а у два упадљиво виши. Наиме, на задацима 1 и 2 просечне оцене за ова два субординатора су 3,60 и 3,80 за *будући да* и 3,34 и 3,71 за *с обзиром да*. С друге стране, на задацима 3 и 4

њихове просечне оцене су 2,80 и 3,33 за *будући да* и 2,39 и 2,81 за *с обзиром да*. Ево примера о којима је реч:

(11) [Пример 1 из упитника]

Негде између Пљеваља и Прибоја заглавио се један од везирових топова у блату, _____ су друмови увек, а нарочито у ово доба године, тешко проходни.
[*будући да*: 3,60; *с обзиром да*: 3,34]

(12) [Пример 2 из упитника]

Убрзо су се нашли у приземљу оронулог, ражалованог двора, пред вратима која као грб краси намрштена месингана маска. Из ходника се кроз црне отворе очију и уста може завирити у предсобље стана, али се ништа не види, _____ је унутра мрак.
[*будући да*: 3,80; *с обзиром да*: 3,71]

(13) [Пример 3 из упитника]

ХУАН МЕНДОЗА – Трговац људским месом, нападао је индијанска села да би се снабдео робовима које је препродавао белим колонистима. Прождрале су га пиране 1916, _____ га је један поглавица Хивара бацио у воду с малом раном из које је цурила крв.
[*будући да*: 2,80; *с обзиром да*: 2,39]

(14) [Пример 4 из упитника]

Гавре Ђаковић разабираше још један глас, и то, чинило му се, женски. [...] У кући је било мирно, особито првих дана; он се није ни с ким виђао, _____ га је то мрзело.
[*будући да*: 3,33; *с обзиром да*: 2,81]

Ако упросечимо одговоре на прва два питања и на друга два питања и упоредимо их (3,70 : 3,06 за *будући да* и 3,52 : 2,60 за *с обзиром да*), анализа варијансе показује да је та разлика статистички значајна (*будући да*: $F = 21,582$; $dF = 1, 506$; $p = ,000$; *с обзиром да*: $F = 34,909$; $dF = 1, 506$; $p = ,000$), тј. да су просечне оцене на примерима 3 и 4 из упитника за ова два субординатора значајно ниже него на прва два примера (код осталих субординатора нема разлика у оценама између ове две групе питања). Поставља се питање зашто је то тако.

Иако сва четири задатка несумњиво илуструју каузалност у ДС, пажљивије читање открива да се прва два по нечему заиста разликују од друга два. Наиме, у прва два случаја реч је о невољној каузалности – на непроходним и блатњавим путевима точкови се заглављују мимо било чије воље, као што се у мраку по природи ствари ништа не може видети. У овим случајевима узрок производи последицу без учешћа било чије воље (при чему је у овим ситуацијама и узрок стање које не настаје ничијом вољом). За разлику од тога, у друга два случаја последица је нечија вољна активност (у примеру 3 је то и узрок, док је у примеру 4 то стање које вероватно није под контролом воље).

Ова анализа указује на то да би и *вољност* : *невољност* могао бити битан семантички фактор за анализу каузалности. Слично закључују и Пандер Мат и Сандерс (2000), али су њихови налази супротни ономе што би могли сугерисати наши подаци: по њиховим резултатима, узрочни/закључни конектори *dus* 'дакле, према томе' и *daarom* 'услед тога' у холандском могу обеле-

жити и однос у ДС ако је реч о вољној каузалности, док невољну каузалност може обележити само конектор *daardoor* 'као резултат тога'. Они из тога закључују да се између ДС и ЕД не може повући оштра граница, већ у ДС треба разликовати вољну и невољну каузалност, при чему је вољна каузалност много ближа закључности од невољне. Овај фактор, дакле, не би могао бити објашњење наших података сам по себи, али чињеница да се наведени примери разликују по овом параметру сугерише да у даљим истраживањима ових феномена и њега треба узети у обзир.

Треба, такође, приметити да је у прва два примера реч о ситуацијама које, осим што не настају ничијом вољом, важе трајно и уопштене су. За разлику од тога, у примерима 3 и 4 реч је о догађајима и стањима која нису уопштена, већ важе само у конкретним околностима за конкретне појединце. У том случају могло би се претпоставити да је закључне субординаторе лакше употребити да означе каузалност у ДС ако је та каузалност општа, начелна, а теже ако је реч о догађајима/стањима везаним за конкретне околности. Но да би такав закључак био поуздан, овакав фактор – назовимо га конкретношћу ситуације – морао би се најпре прецизно дефинисати, а затим би његов значај ваљало проверити на већем броју примера.

Што се тиче ЕД посматраног као целина (в. одељак 3.2.1), тамо су резултати – у складу с нашом хипотезом – обрнути: *будући да* и *с обзиром да* бољи су избор од свих других испитиваних субординатора, а међу собом се по просечним оценама не разликују битно. То потврђује да је домен употребе битан фактор за семантичку диференцијацију узрочних субординатора. Ипак, детаљнија анализа показује да закључност није хомоген контекст, већ да је важан фактор и смер закључивања.

4.2. Проспективно и ретроспективно закључивање

Код проспективног закључивања јасно се раздвајају две групе субординатора – *будући да* и *с обзиром да* с једне стране, и сви остали испитивани субординатори с друге. Међутим, за разлику од ДС, где су слабије оцењени субординатори *субоптимално* решење (њихове просечне оцене су у доњој половини скале), код проспективног закључивања сви субординатори имају просечне оцене изнад 3,50. Иако су, дакле, закључни субординатори *будући да* и *с обзиром да* преферирани избор када треба обележити проспективно закључивање, и остали субординатори су прихватљива решења. Разлог за ово треба тражити у односу узрочности и закључности – пошто је узрок шира категорија од закључивања, маркери (реалне) узрочности лако могу бити и маркери закључности, док је проширивање функције у супротном смеру теже, мада, како смо видели у одељку 3.1, није немогуће. Видећемо, међутим, да ова врста генерализације не важи за ретроспективно закључивање.

Код ретроспективног закључивања, ствари стоје унеколико другачије. Најпре, код ретроспективног закључивања *будући да* и *с обзиром да* нису оцењени значајно боље од свих осталих субординатора, већ само од *јер*, *зато што* и *због тога што*, док се од везника *пошто* не разликују значајно. У

овом погледу разлике између субординатора су веће него у проспективном закључивању.

Разлог за ову асиметрију лежи, сматрамо, у томе што је ретроспективна каузалност специфична – могућа је само у ЕД, а не и у ДС (за разлику од проспективног смера, који је могућ у оба домена). Дакле, у случају ретроспективног закључивања контекст је такав да се интерпретација у ДС мора унапред одбацити. То би пак значило да је и разлика између субординатора специјализованих за „обичну” каузалност и субординатора специјализованих за закључност код ретроспективног закључивања мање релевантна – пошто је контекст такав да интерпретација у ДС не долази у обзир, избор субординатора постаје мање информативан. Тиме се може објаснити то што нема разлике између закључних субординатора *будући да* и *с обзиром да*, с једне стране, и везника *пошто*.

Такав закључак пак отвара питање зашто то исто не важи и за везник *јер*, тј. зашто је он ипак значајно лошије оцењен од *будући да* и *с обзиром да* (иако не и од *пошто*). Објашњење би могло бити то да је везник *јер* семантички прототипично обележје узрочности у ДС, која је по дефиницији проспективна, и да његово појављивање у ретроспективном контексту стога може производити парадоксалан ефекат (намеће интерпретацију у којој последица производи узрок, што је неприхватљиво). Међутим, такав ефекат бисмо онда очекивали и код везника *пошто* (тј. очекивали бисмо да и он, као и *јер*, буде значајно слабије оцењен од *будући да* и *с обзиром да*), али он изостаје, или бар није довољно изражен. Осим тога, такво објашњење противречи и оном из претходног пасуса, јер ако „општеузрочни” везници намећу интерпретацију у ДС, онда нису једнако информативни као и закључни субординатори, па избор између општеузрочних и закључних субординатора остаје релевантан и у ретроспективном закључивању, а не само у проспективном. Очигледно, на основу постојећих података не можемо се без задршке одлучити ни за једно од ова два тумачења.

4.3. Значај додатних маркера закључивања за интерпретацију закључног односа

Начин на који постојање/непостојање додатног маркера закључивања утиче на вредновање субординатора додатно истиче разлике између проспективног и ретроспективног закључивања. Наиме, код проспективног закључивања просечне оцене субординатора у варијантама задатака са маркером закључивања и без њега не разликују се значајно (в. табелу 10). За разлику од тога, код ретроспективног закључивања (не)постојање маркера утиче на прихватљивост субординатора, али је то недвосмислено само код везника *јер* и *пошто* (код *зато што* је та значајност маргинална, а код осталих субординатора значајне разлике нема, в. табелу 11 и коментар уз њу). Ова разлика, чини се, потврђује нашу претпоставку (в. претходни одељак) да употреба „чисто узрочног” (а не закључног) субординатора у ретроспективном контексту може производити парадоксалан ефекат – кад закључност

контекста не произлази само из садржаја клауза, већ је и додатно експлицирана маркером закључивања, везници *јер* и *пошто* су прихватљивији него кад тог маркера нема.

5. Закључци

У овом истраживању пошли смо од претпоставке да се узрочни субординатори разликују према томе који домен употребе је за њих примаран, тј. да су у домену садржаја субординатори *јер*, *пошто*, *зато што* и *због тога што* прикладнији него *будући да* и *с обзиром да*, а да су ова два субординатора боље средство изражавања закључности, тј. каузалности у епистемичком домену. Ову претпоставку су резултати потврдили – показало се да испитаници субординаторе *будући да* и *с обзиром да* оцењују значајно боље од осталих у епистемичком домену, а значајно лошије од осталих у домену садржаја. Притом, кад треба изразити каузалност у стварности (а не закључност), субординатори *будући да* и *с обзиром да* нису само лошије средство од осталих испитиваних субординатора, већ се њихове просечне оцене налазе у доњем делу скале. За разлику од тога, субординатори *јер*, *пошто*, *због тога што* и *зато што* имају просечне оцене у горњем делу скале не само у ДС него и у ЕД, где су, иначе, значајно слабије оцењени него *будући да* и *с обзиром да*. Овакво стање сугерише да испитиване субординаторе начелно можемо поделити у две групе – у једној би били субординатори *јер*, *пошто*, *зато што* и *због тога што*, које бисмо могли назвати „општеузрочним”, јер су прихватљиви и у ДС и у ЕД, а у другој *будући да* и *с обзиром да*, које бисмо могли назвати закључним, јер су у ЕД значајно боље оцењени од осталих, а у ДС једини имају оцене у доњем делу скале, што значи да нису само слабији избор у поређењу са осталим испитиваним субординаторима, већ се могу и начелно сматрати недовољно прикладним да обележе каузалност у стварности.

Разлике у просечним оценама за закључне субординаторе у ДС сугеришу нам, такође, да су за избор субординатора вероватно важни и неки други фактори, као што су вољност/невољност последице и општост/конкретност ситуације. Те факторе у овом истраживању нисмо контролисали, па то може бити предмет неког будућег истраживања.

Када се унутар ЕД појединачно посматрају проспективно и ретроспективно закључивање, ствари стоје нешто другачије. У проспективном закључивању наша хипотеза је такође потврђена – *будући да* и *с обзиром да* значајно су боље оцењени од свих осталих субординатора, али у ретроспективном закључивању ситуација је другачија, јер положај везника *пошто* није довољно јасан – не разликује се значајно ни од закључних *будући да* и *с обзиром да* ни од везника *јер*. То је могуће тумачити на два начина: (1) да је у ретроспективном закључивању разлика између општеузрочних и закључних субординатора мање информативна него у проспективном, или (2) да опш-

теузрочни везници у ретроспективном контексту могу производити парадоксалан ефекат (јер намећу проспективну интерпретацију, која је инхерентна домену садржаја). На ово питање немамо коначан одговор, мада чињеница да су везници *јер* и *пошто* у ретроспективном закључивању значајно прихватљивији кад је употребљен додатни маркер закључивања него кад није, сугерише да је објашњење (2) вероватније.

Субординатори *зато што* и *због тога што* могу се сматрати „резервним” општеузрочним субординаторима – у ЕД су увек значајно лошији избор од *будући да* и *с обзиром да*, док су у ДС од њих бољи, али су лошији избор од *јер* и *пошто* (мада је у односу *пошто* : *зато што* та значајност маргинална). Будући да су ови субординатори формално значајно сложенији од *јер* и *пошто*, оваква ситуација не изненађује.

Прилог 1. Упитник

Верзија 1		Верзија 2	
Домен садржаја			
1	Негде на путу између Пљеваља и Прибоја заглавио се један од везирових топова у блату, _____ су друмови увек, а нарочито у ово доба године, тешко проходни.		
2	Убрзо су се нашли у приземљу оронулог, ражалованог двора, пред вратима која као грб краси намрштена месингана маска. Из ходника се кроз црне отворе очију и уста може завирити у предсобље стана, али се ништа не види, _____ је унутра мрак.		
3	ХУАН МЕНДОЗА – Трговац људским месом, нападао је индијанска села да би се снабдео робовима које је препродавао белим колонистима. Прождрале су га пиране 1916, _____ га је један поглавица Хивара бацио у воду с малом раном из које је цурила крв.		
4	Гавре Ђаковић разабираше још један глас, и то, чинило му се, женски. [...] У кући је било мирно, особито првих дана; он се није ни с ким виђао, _____ га је то мрзело.		
Епистемички домен (проспективно закључивање)			
5	(б) На неким картама XIX века, Тихи океан се зове Велики океан. Увелико заслужен придев, _____ он чини половину укупне површине свих мора.	(а) На неким картама XIX века, Тихи океан се зове Велики океан. Увелико заслужен придев, <u>очигледно</u> , _____ он чини половину укупне површине свих мора.	

6	<p>(б) Нама је ове сезоне изузетно важно да будемо испред Уникса из Казања за случај да Русија добије друго место у Евролиги, о чему се прича. Што се Евролиге тиче, први циљ – пласман у Топ 16 – остварен је три кола пре краја и то је велики успех, _____ смо дебитанти.</p>	<p>(а) Нама је ове сезоне изузетно важно да будемо испред Уникса из Казања за случај да Русија добије друго место у Евролиги, о чему се прича. Што се Евролиге тиче, први циљ – пласман у Топ 16 – остварен је три кола пре краја и то је <u>сигурно</u> велики успех, _____ смо дебитанти.</p>
7	<p>(а) Омар Хајам умро је у својој осамдесет четвртој години. Данас се са сигурношћу зна да је био је рођен 18. јуна 1048. године, у тренутку када се дан рађао, што је, <u>сма-трам</u>, неуобичајено прецизан податак, _____ се ради о далекој прошлости.</p>	<p>(б) Омар Хајам умро је у својој осамдесет четвртој години. Данас се са сигурношћу зна да је био је рођен 18. јуна 1048. године, у тренутку када се дан рађао, што је неуобичајено прецизан податак, _____ се ради о далекој прошлости.</p>
8	<p>(а) Сада је могао да види електронске водове јединице АЕ-35. [...] Била је причвршћена двама заптивним шипкицама и опремљена малом ручком, тако да се лако могла извадити. [...] Уколико би је сада извукао, уследио би потпуни губитак контроле [...] А то је, <u>јасно</u>, било опасно, _____ га је велика здела лако могла ударити приликом ротирања.</p>	<p>(б) Сада је могао да види електронске водове јединице АЕ-35. [...] Била је причвршћена двама заптивним шипкицама и опремљена малом ручком, тако да се лако могла извадити. [...] Уколико би је сада извукао, уследио би потпуни губитак контроле [...] А то је било опасно, _____ га је велика здела лако могла ударити приликом ротирања.</p>
<p>Епистемички домен (ретроспективно закључивање)</p>		
9	<p>(б) Фигура је била начињена од плавичастог, медно обојеног дрвета, и дугачка око двадесет центиметара. Под сунчевим зрацима пресијавала се попут златног кристала. Фигура га је представљала у ходу, са пушком завученом под мишку; дувао је ветар, _____ му се коса благо вијорила, а и јакна и панталоне били су намрешкани [...].</p>	<p>(а) Фигура је била начињена од плавичастог, медно обојеног дрвета, и дугачка око двадесет центиметара. Под сунчевим зрацима пресијавала се попут златног кристала. Фигура га је представљала у ходу, са пушком завученом под мишку; <u>изгледа да</u> дувао је ветар, _____ му се коса благо вијорила, а и јакна и панталоне били су намрешкани [...].</p>

10	(б) Ненад Милић је био шеф кабинета Зорана Ђинђића и уживао је његово посебно поверење, _____ га је председник владе – као свог човека – поставио на место заменика министра полиције.	(а) Ненад Милић је био шеф кабинета Зорана Ђинђића и <u>очито</u> је уживао његово посебно поверење, _____ га је председник владе – као свог човека – поставио на место заменика министра полиције.
11	(а) Кад сам завршио, ја паднем и пољубим везира у скут и у руку, а он рече нешто једном од пратње, али ја не чух шта, и изгуби се некуд. А <u>мора да</u> је нешто добро рекао, _____ ме она двојица изведоше не може бити љепше у ону мрачну собу, па у авлију.	(б) Кад сам завршио, ја паднем и пољубим везира у скут и у руку, а он рече нешто једном од пратње, али ја не чух шта, и изгуби се некуд. А нешто је добро рекао, _____ ме она двојица изведоше не може бити љепше у ону мрачну собу, па у авлију.
12	(а) Ко је направио план захваљујући коме смо изашли из завода господина Шоза? Ја, како ми се чини, и <u>мислим да</u> није био сасвим рђав, _____ се налазимо овде [= на слободи]!	(б) Ко је направио план захваљујући коме смо изашли из завода господина Шоза? Ја, како ми се чини, и није био сасвим рђав, _____ се налазимо овде [= на слободи]!
Контролна питања		
13	Неко треба да оде да сачека тетку _____ станици. Сад ми је јавила да ће њен аутобус стићи тачно у пет и петнаест.	
14	Нова ствар јесте трошак, али се исплати. На пример, откад смо купили нову машину _____ веш, мање плаћамо струју.	

НАПОМЕНА: Питања у епистемичком домену (5–12) имају по две верзије: са маркером закључивања (а) и без њега (б). У верзијама са маркером маркер је подвучен.

Прилог 2. Резултати Шефегов пост-хок теста у домену садржаја
(задаци 1–4 у улици)

(1) Субординатор...	(2) ...у поређењу са...	Разлика у просецима (1–2)	Стандардна грешка	Значајност	Интервал поверења (95%)	
					Доња граница	Горња граница
јер	пошто	,38189	,14219	,207	-,0925	,8562
	зато што	,36220	,14219	,263	-,1121	,8366
	због тога што	,83268*	,14219	,000	,3583	1,3070
	будући да	1,58268*	,14219	,000	1,1083	2,0570
пошто	с обзиром да	1,85236*	,14219	,000	1,3780	2,3267
	јер	-,38189	,14219	,207	-,8562	,0925
	зато што	-,01969	,14219	1,000	-,4940	,4547
	због тога што	,45079	,14219	,075	-,0236	,9251
	будући да	1,20079*	,14219	,000	,7264	1,6751
	с обзиром да	1,47047*	,14219	,000	,9961	1,9448
зато што	јер	-,36220	,14219	,263	-,8366	,1121
	пошто	,01969	,14219	1,000	-,4547	,4940
	због тога што	,47047	,14219	,054	-,0039	,9448
	будући да	1,22047*	,14219	,000	,7461	1,6948

	с обзиром да	1,49016*	,14219	,000	1,0158	1,9645
због тога што	јер	-83268*	,14219	,000	-1,3070	-3,583
	пошто	-45079	,14219	,075	-9251	,0236
	зато што	-47047	,14219	,054	-9448	,0039
	будући да	75000*	,14219	,000	2756	1,2244
	с обзиром да	1,01969*	,14219	,000	5453	1,4940
будући да	јер	-1,58268*	,14219	,000	-2,0570	-1,1083
	пошто	-1,20079*	,14219	,000	-1,6751	-7,7264
	зато што	-1,22047*	,14219	,000	-1,6948	-7,7461
	због тога што	-75000*	,14219	,000	-1,2244	-2,756
	с обзиром да	26969	,14219	,609	-2047	7440
с обзиром да	јер	-1,85236*	,14219	,000	-2,3267	-1,3780
	пошто	-1,47047*	,14219	,000	-1,9448	-9961
	зато што	-1,49016*	,14219	,000	-1,9645	-1,0158
	због тога што	-1,01969*	,14219	,000	-1,4940	-5,453
	будући да	-2,6969	,14219	,609	-7440	,2047

Прилог 3. Резултати Шефеговог пост-хок теста у епистемичком домену (задачи 5–12 у упитнику)

(1) Субординатор...	(2) ...у поређењу са...	Разлика у просецима (1–2)	Стандардна грешка	Значајност	Интервал поверења (95%)	
					Доња граница	Горња граница
јер	пошто	,11220	,11841	,970	-,5072	,2828
	зато што	,51772*	,11841	,002	,1227	,9127
	због тога што	,66535*	,11841	,000	,2703	1,0604
	будући да	-,64961*	,11841	,000	-1,0446	-,2546
пошто	с обзиром да	-,67520*	,11841	,000	-1,0702	-,2802
	јер	,11220	,11841	,970	-,2828	,5072
	зато што	,62992*	,11841	,000	,2349	1,0249
	због тога што	,77756*	,11841	,000	,3825	1,1726
	будући да	-,53740*	,11841	,001	-,9324	-,1424
	с обзиром да	-,56299*	,11841	,000	-,9580	-,1680
зато што	јер	-,51772*	,11841	,002	-,9127	-,1227
	пошто	-,62992*	,11841	,000	-1,0249	-,2349
	због тога што	,14764	,11841	,906	-,2474	,5427
	будући да	-1,16732*	,11841	,000	-1,5623	-,7723
	с обзиром да	-1,19291*	,11841	,000	-1,5879	-,7979

због тога што	јер		,11841	,000	-1,0604	-2,703
	пошто	-5,66535*	,11841	,000	-1,1726	-3,825
	зато што	-5,77756*	,11841	,906	-5,427	,2474
	будући да	-5,14764	,11841	,000	-1,7100	-9,199
	с обзиром да	-1,31496*	,11841	,000	-1,7356	-9,455
будући да	јер	-1,34055*	,11841	,000	,2546	1,0446
	пошто	,64961*	,11841	,001	,1424	,9324
	зато што	,53740*	,11841	,000	,7723	1,5623
	због тога што	1,16732*	,11841	,000	,9199	1,7100
	с обзиром да	1,31496*	,11841	1,000	-4,206	,3694
с обзиром да	јер	-0,02559	,11841	,000	,2802	1,0702
	пошто	,67520*	,11841	,000	,1680	,9580
	зато што	,56299*	,11841	,000	,7979	1,5879
	због тога што	1,19291*	,11841	,000	,9455	1,7356
	будући да	1,34055*	,11841	1,000	-3,694	,4206
		,02559	,11841			

Прилог 4. Резултати Шефегов пост-хок теста у ЕД за проспективно закључивање (задаци 5–8 у упитнику)

(1) Субординатор...	(2) ...у поређењу са...	Разлика у просецима (1–2)	Стандардна грешка	Значајност	Интервал поверења (95%)	
					Доња граница	Горња граница
јер	пошто	,10039	,13070	,988	-,3356	,5364
	зато што	,30709	,13070	,357	-,1289	,7431
	због тога што	,38976	,13070	,115	-,0463	,8258
	будући да	-,78740*	,13070	,000	-1,2234	-,3514
пошто	с обзиром да	-,83661*	,13070	,000	-1,2726	-,4006
	јер	-,10039	,13070	,988	-,5364	,3356
	зато што	,20669	,13070	,776	-,2293	,6427
	због тога што	,28937	,13070	,429	-,1467	,7254
	будући да	-,88780*	,13070	,000	-1,3238	-,4518
	с обзиром да	-,93701*	,13070	,000	-1,3730	-,5010
зато што	јер	-,30709	,13070	,357	-,7431	,1289
	пошто	-,20669	,13070	,776	-,6427	,2293
	због тога што	,08268	,13070	,995	-,3533	,5187

	будући да	-1,09449*	,13070	,000	-1,5305	-,6585
	с обзиром да	-1,14370*	,13070	,000	-1,5797	-,7077
због тога што	јер	-,38976	,13070	,115	-,8258	,0463
	пошто	-,28937	,13070	,429	-,7254	,1467
	зато што	-,08268	,13070	,995	-,5187	,3533
	будући да	-1,17717*	,13070	,000	-1,6132	-,7411
	с обзиром да	-1,22638*	,13070	,000	-1,6624	-,7904
будући да	јер	,78740*	,13070	,000	,3514	1,2234
	пошто	,88780*	,13070	,000	,4518	1,3238
	зато што	1,09449*	,13070	,000	,6585	1,5305
	због тога што	1,17717*	,13070	,000	,7411	1,6132
	с обзиром да	-,04921	,13070	1,000	-,4852	,3868
с обзиром да	јер	,83661*	,13070	,000	,4006	1,2726
	пошто	,93701*	,13070	,000	,5010	1,3730
	зато што	1,14370*	,13070	,000	,7077	1,5797
	због тога што	1,22638*	,13070	,000	,7904	1,6624
	будући да	,04921	,13070	1,000	-,3868	,4852

Прилог 5. Резултати Шефеног пост-хок теста у ЕД
за ретроспективно закључивање (задачи 8–12 у упитнику)

Субординатор...	...у поређењу са...	Разлика у просецима	Стандардна грешка	Значајност	Интервал поверења (95%)	
					Доња граница	Горња граница
јер	пошто	-,32480	,13823	,357	-,7860	,1363
	зато што	,72835*	,13823	,000	,2672	1,1895
	због тога што	,94094*	,13823	,000	,4798	1,4021
	будући да	-,51181*	,13823	,018	-,9730	-,0507
	с обзиром да	-,51378*	,13823	,018	-,9749	-,0526
	јер	,32480	,13823	,357	-,1363	,7860
пошто	зато што	1,05315*	,13823	,000	,5920	1,5143
	због тога што	1,26575*	,13823	,000	,8046	1,7269
	будући да	-,18701	,13823	,872	-,6482	,2741
	с обзиром да	-,18898	,13823	,867	-,6501	,2722
зато што	јер	-,72835*	,13823	,000	-1,1895	-,2672
	пошто	-1,05315*	,13823	,000	-1,5143	-,5920
	због тога што	,21260	,13823	,796	-,2486	,6737
	будући да	-1,24016*	,13823	,000	-1,7013	-,7790

	с обзиром да	-1,24213*	,13823	,000	-1,7033	-,-7810
због тога што	јер	-,94094*	,13823	,000	-1,4021	-,-4798
	пошто	-1,26575*	,13823	,000	-1,7269	-,-8046
	зато што	-,21260	,13823	,796	-,6737	,2486
	будући да	-1,45276*	,13823	,000	-1,9139	-,-9916
	с обзиром да	-1,45472*	,13823	,000	-1,9159	-,-9936
будући да	јер	,51181*	,13823	,018	,0507	,9730
	пошто	,18701	,13823	,872	-,2741	,6482
	зато што	1,24016*	,13823	,000	,7790	1,7013
	због тога што	1,45276*	,13823	,000	,9916	1,9139
	с обзиром да	-,00197	,13823	1,000	-,4631	,4592
с обзиром да	јер	,51378*	,13823	,018	,0526	,9749
	пошто	,18898	,13823	,867	-,2722	,6501
	зато што	1,24213*	,13823	,000	,7810	1,7033
	због тога што	1,45472*	,13823	,000	,9936	1,9159
	будући да	,00197	,13823	1,000	-,4592	,4631

ЛИТЕРАТУРА

- Вимер/Врдољак 2011a:** Björn Wiemer, Ivana Vrdoljak, „Evidenzielle Partikeln vs. Satzadverbien im Serbisch-Kroatischen und Slovenischen (Teil I – ein Forschungsbericht)”, *Die Welt der Slaven*, LVI, 100–130.
- Вимер/Врдољак 2011b:** Björn Wiemer, Ivana Vrdoljak, „Evidenzielle Partikeln vs. Satzadverbien im Serbisch-Kroatischen und Slovenischen (Teil II – Auswertung eines Forschungsberichts)”, *Die Welt der Slaven*, LVI, 360–383.
- Клајн 2004 [1995]:** Иван Клајн, „О склопу реченице”, [у књизи] П. Ивић, М. Пешикан, И. Клајн и Б. Брборић, *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига, 139–165.
- Келер 1995:** Rudi Keller, „The epistemic *wei*”, [у књизи] D. Stein and S. Wrigth (eds.), *Subjectivity and subjectivisation. Linguistic perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, 16–30.
- Ковачевић 1988:** Miloš Kovačević, *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ланг 2000:** Ewald Lang, „Adversative Connectors on Distinct Levels of Discourse: A re-examination of Eve Sweetser’s three-level approach”, [у књизи] E. Couper-Kuhlen and B. Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast – Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin: Mouton De Gruyter, 235–256.
- Маретић 1963:** Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Милошевић 1984–1985:** Ксенија Милошевић, „Каузална функција зависне реченице која се уводи везником *кад* у српскохрватском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII–XXVIII, 461–472.
- Милошевић 1986:** Ксенија Милошевић, „Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између простих реченица у сложеној”, *Књижевни језик*, XV, 3, 280–296.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Нордман / Де Блејзер 2000:** Leo Noordman, Femke De Blijzer, „On the processing of causal relations”, [у књизи] E. Couper-Kuhlen and B. Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin: Mouton de Gruyter, 35–56.
- Пандер Мат / Сандерс 2000:** Henk Pander Maat, T. E. Sanders, „Domains of use or subjectivity? The distribution of three Dutch causal connectives”, [у књизи] E. Couper-Kuhlen and B. Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin: Mouton de Gruyter, 57–82.
- Поповић 2008:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, [у књизи] Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 204–384.
- Свитсер 1990:** Eve Sweetser, *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Стевановић 1969:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Танасић 2013:** Срето Танасић, „Временско и узрочно значење везника *пошто* у савременом српском језику”, *Јужнословенски филолог*, LXIX, 319–334.
- Чудомировић 2015а:** Јован Чудомировић, *Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника и, па, те, а, али, него* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет: Београд.
- Чудомировић 2015б:** Jovan Čudomirović, „Verbs of perception and speech as sources of evidential markers in Serbian: paths of semantic extension and grammatical conventionalization”, [у књизи] B. Wiemer (ed.), *Studies on evidentiality marking in West and South Slavic*, München: Verlag Otto Sagner, 21–61.

Jovan M. Čudomirović

CAUSAL SUBORDINATORS AND DOMAIN THEORY:
AN EXPERIMENTAL APPROACH

Summary

The paper examines the semantics of the causal subordinators *jer*, *pošto*, *zato što*, *zbog toga što*, *s obzirom da* and *budući da* in Serbian. Relying on the domain theory (Sweetser 1990; Noordman & De Blijzer 2000) and experimental methodology, we constructed a questionnaire which consisted of 12 examples (4 for each causal scenario). The responses given by 127 educated native monolingual speakers of Serbian show that subordinators *budući da* and *s obzirom da* are primarily conclusive (i.e. preferred in epistemic domain), while the rest of the examined markers are primarily causal (i.e. preferred in content-domain). We also discuss the differences between some subordinators which concern different orders of reasoning in epistemic domain (conclusion about the consequence based on cause vs. conclusion about the cause based on consequence) and suggest possible explanations, which are to be tested in future research.

Key words: conjunctions *jer*, *pošto*; conjunctures *zato što*, *zbog toga što*, *budući da*; conjunctive expression *s obzirom da*; causative conjunctions / conjunctions / conjunctive expressions / subordinators; domain theory; causative clauses; causative meaning; conclusive meaning; semantics; syntax

САДРЖАЈ

Вељко Ж. БРБОРИЋ (Београд) СЛАБОСТИ ПРАВОПИСНОГ РЕЧНИКА	5
Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ (Београд) О РАЗВОЈУ ФИГУРАТИВНИХ ЗНАЧЕЊА ЗООЛЕКСЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	15
Сташа И. ВУЈИЧИЋ СТАНКОВИЋ (Београд) Весна С. ПАЈИЋ (Београд) АУТОМАТСКО УТВРЂИВАЊЕ СЛИЧНОСТИ КУВАРСКИХ РЕЦЕПАТА УПОТРЕБОМ МЕТОДА ЕКСТРАКЦИЈЕ ИНФОРМАЦИЈА.....	47
Снежана П. ВУЧКОВИЋ (Београд) ЛЕКСИКА СРЕДЊОВЕКОВНИХ ЋИРИЛИЧКИХ ПОВЕЉА И ПИСАМА И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА	61
Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ (Београд) ПОЛИСЕМИЈА ИМЕНИЧКИХ ДЕМИНУТИВА.....	75
Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ (Београд) О НЕКИМ СТИЛСКИ АКТИВНИМ ГЛАГОЛИМА ГОВОРЕЊА	87
Душка КЛИКОВАЦ (Београд) О УПОТРЕБИ ПОКАЗНИХ РЕЧИ <i>ЕВО</i> , <i>ЕТО</i> И <i>ЕНО</i>	101
Александар М. МИЛАНОВИЋ (Београд) ФИЛОЛОШКИ ТЕКСТОВИ ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА КАО РЕСУРС ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	135
Милан В. СТАКИЋ (Београд) ПОРЕКЛО И МОРФОЛОШКА СТРУКТУРА ГЛАГОЛСКИХ ПРИЛОГА.....	149
Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ (Београд) УЗРОЧНИ СУБОРДИНАТОРИ И ТЕОРИЈА ДОМЕНА – ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ПРИСТУП	167

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'373(082)

811.163.41'38(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (45 ; 2015 ; Београд)

Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене.
3 / 45. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 2015. –
Београд : Међународни славистички центар, 2016 (Београд :
Чигоја штампа). – 200 стр. : табеле, граф. прикази ; 24 cm. –
(МЦЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 100. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6153-383-9

а) Српски језик – Лексика – Зборници б) Српски језик –
Стилистика – Зборници
COBISS.SR-ID 225678348